

Ulrik Goos Iversen: Marx's kategorier i *Kapitalen*

Forord

Her er mit speciale, som jeg pønser på at bearbejde til en decideret og bred introduktion til læsningen af Karl Marx's *Kapitalen*, men som endnu er en fortolkning i en relativ snæver forstand. Specialet forsøger at give en overordnet udlægning af *Kapitalen* gennem en positionering af Marx's filosofiske materialisme og følgerne heraf for den dialektiske metode, samt en gennemgang af de grundlæggende kategorier i *Kapitalens* to teorikomplekser, værditeorien og kapitalteorien. Specialet indeholder derfor fire kapitler: 1. En fortolkning af Marx's materialistiske samfundsfilosofi som en praxisfilosofi, hvis kernespørgsmål kan udtrykkes: "Hvad gør folk, når de gør det, de gør". På samme måde som naturfilosoffen spørger til det "værendes væren", spørger samfundsfilosoffen Marx til den generelle matrix gemt i den sociale handlen som kendetegner en specifik samfundsform. 2. Denne spørgen videreføres i den såkaldte dialektiske metode, der opfattes som den kapitalistiske praxis' specifikke epistemologi. Det er vigtigt her, at de praktikker, som undersøges, er specifikt kapitalistiske. Det som undersøges er for det første *ikke* alle historiske epoker, men *kun* den kapitalistiske; og for det andet *ikke* det moderne borgerlige *samfund*, ej heller *moderniteten* i sin helhed, men alene det moderne samfund *i kraft* af sin økonomiske form, *kapitalisme*. Eller mere præcist: det som undersøges, er den sociale eller samfundsmæssige væren *qua* kapitalistisk. Ifølge min fortolkning udvikler Marx de kapitalistiske kategorier, som beskriver denne væren, med udgangspunkt i den borgerlige modernitets fundamentale modsætning mellem privat og offentlig, der har sit økonomiske udtryk i modsætningen mellem fremstillingen af en brugsværdi og afsætningen af denne brugsværdi som en vare ved hjælp af henvisningen til vares bytteværdi. 3. Ved hjælp af den dialektiske udvikling af kategorierne giver *Kapitalen* en forståelse af, hvad det er, der gør, at folk gør, det de gør i en kapitalistisk økonomi. Dvs. når de producerer og bytter varer, dvs. når de producerer med henblik på at sælge, og når de bruger penge. Byttet – dvs. i sidste instans prisen og arbejdslønnen – bliver den samfundsmæssige prøvesten for værdien af det individuelt udførte arbejde. Her etableres derfor en sammenhæng mellem på den ene side ideen om behovet for og tildelingen af anerkendelse som central samfundsmæssig kategori og på den anden side Marx's pengeteori. 4. På denne baggrund af fundamentale lovmæssigheder for den samfundsmæssige væren i sin egenskab af at være kapitalistisk (igen: men ikke i sine øvrige egenskaber), udbygges forståelsen af samfundets øvrige økonomiske institutioner: lønarbejdet med alle dets historiske instanser som socialklasser, fagforeninger, partier etc.; bankkapitalen og centralbanker, samt statens og det såkaldt internationale samfunds mangesidede styringsinstrumenter. Disse forskellige institutioner varetager nødvendige funktioner for kapitalismen, men hvorledes de mere præcist gør det, forudsætter naturligvis grundige empiriske studier, som mit speciale ikke inddrager. De, der går efter en specifik kritik af de forskellige samfundsinstitutioner, går derfor forgæves. Undersøgelsesgenstanden her er alene den logiske form af den samfundsmæssige væren *qua* kapitalistisk. Undersøgelsen er kritisk i den forstand, at den afdækker, hvordan det er muligt, at kapitalen kan fremstå som og dermed være en betingelse for arbejde og produktion, vækst og velfærd, og for samfundets sammenhængskraft overhovedet. Det interessante ideologiske aspekt er, hvordan det er muligt, at kapitalen, som egentlig er et produkt, en ophobning af udført arbejde, som en anden Mr. Hyde formår at kontrollere arbejdet. Hvordan er det muligt, at den, som i virkeligheden *yder*, bliver opfattet og opfatter sig selv som *tager* – det være sig lån- eller arbejds/lønmodtager – , mens den, som *nyder* frugterne af denne ydelse, opfatter sig og opfattes som *giver* – igen af enten lån (kapital) eller arbejde?

Et yderligere kritisk element er forklaringen af kapitalismens *dynamiske* aspekt. Ikke alene viser det sig, at kapitalismen *er* dynamisk, dvs. væksthæmmende; det bliver endvidere klart, at kapitalismens kategorier er *vækstbetingede*, dvs.: Ingen dynamik og vækst = ingen kapitalisme. Specialets videnskabsteoretiske pointe er i øvrigt, at Marx's variant af den såkaldt dialektiske metode er særligt egnet til at indfange denne dynamiske tendens som et nødvendigt og ikke blot tilfældigt aspekt ved den historiske udvikling af den kapitalistiske økonomi. Osv. osv.

Ulrik Goos Iversen

Skulle nogen finde nogen som helst eller anden anledning til at komme med en kommentar, er min email-adresse ulrikgos@gmx.de

Indholdsfortegnelse

<i>Indledning</i>	s. 2
1. Hvad er en materialistisk kategori?	s. 4
1.1 Kategoribegrebet i den videnskabelige praksis	s. 4
1.2 Kant og Hegel	s. 6
1.3 Marx's kategoribegreb	s. 8
1.4 Det materielle og det ideelle formidlet gennem praksis	s. 11
1.5 Den samfundsmæssige virkelighed	s. 14
1.6 Transhistoriske kategorier	s. 17
1.6.1 Arbejde (Habermas)	s. 17
1.6.2 Brugsværdi/materiel rigdom (Postone)	s. 22
1.7. De marxske kategoriers historiske specificitet	s. 24
2. Genstand og metode. Marx's dialektiske metode	s. 26
2.1 Den kritiske metodes genstandsbestemthed (Murray og Hegel)	s. 26
2.2 Værensgrund og eksistensbetingelser: Dialektik som videnskabelig begrundelse	s. 32
2.3 Den dialektiske metode i <i>Kapitalen</i>	s. 42
2.3.1 "Kapitalen i almindelighed"	s. 43
2.3.2 Varen som udtryk for det moderne samfunds grundlæggende paradoks	s. 46
3. Den Monetære værditeori	s. 52
3.1. Varens værdiform: Arbejdets karakter i vareproduktionen	s. 53
3.1.1 Værdiens nødvendighed – og umulighed	s. 55
3.1.2 "Abstrakt arbejde" en bestemmelse af det konkrete arbejde	s. 58
3.1.3 Værdistørrelsen 'måles' i 'abstrakt arbejdstid' = simpelt gennemsnitsarbejde	s. 59
3.1.4 Værdiens former	s. 62
3.2 Bytteprocessen	s. 67
3.2.1 Pengevare-problemet	s. 69
3.3 Pengenes funktioner	s. 72
4. Kapitalteori som ideologikritik	s. 77
4.1 Merværdi	s. 78
4.1.1 Overgangen til kapital	s. 78
4.1.2 Merværdiproduktionen og dens reproduktionsbetingelser	s. 84
a) Arbejdskraftens eksistens som vare er en betingelse for merværdiproduktionen	s. 85
b) Stoflige reproduktionsbetingelser	s. 88
4.2 Profit	s. 90
4.2.1 "Transformationsproblemet"	s. 91
4.2.2 Kredit og rentebærende kapital	s. 96
4.3. Ideologi og dynamik	s. 98
<i>Konklusion</i>	s. 104
<i>Litteraturliste</i>	s. 107
<i>Deutsches Resumee</i>	s. 112

"Die Arbeit, um die es sich zunächst handelt, ist Kritik der ökonomischen Kategorien oder, if you like, das System der bürgerlichen Ökonomie kritisch dargestellt. Es ist zugleich Darstellung des Systems und durch die Darstellung Kritik desselben" (Brev til Lassalle 22/2-1858, MEW 29 s. 550f)

"es ist der letzte Endzweck dieses Werks, das ökonomische Bewegungsgesetz der modernen Gesellschaft zu enthüllen" (MEW 23, s. 15f)

Indledning

I sin artikel, "Heidegger's Categories in Being and Time" fra 1983 vurderer Robert Brandom Hegels filosofihistoriske betydning. Denne ligger ifølge Brandom først og fremmest i hans etablering af kategorien "samfundsmæssig væren" (social being) som den mest grundlæggende ontologiske kategori. Herefter lader han denne grundlæggende kategori fylde ud af en (stærkt problematisk) materialistisk fortolkning af Heideggers Daseinsanalyse i 1. del af *Sein und Zeit*. At resultatet af denne analyse til forveksling ligner de materielle rammebetingelser for livet for en moderne borger i et vilkårligt vestligt land anfægter ikke Brandom mere end Heidegger, og måske netop derfor virker beskrivelsen så overbevisende. Den oplagte ide for dette speciale var fra begyndelsen at droppe Brandoms universalistiske ambition og erstatte *Sein und Zeit* med *Kapitalen*. Selvom jeg siden har måtte erkende projektets håbløshed, har jeg valgt at bevare den parallelle titel på specialet. Dermed ønsker jeg at bibeholde den grundlæggende pointe, at *Kapitalen* læses som Marx's forsøg på materialistisk at udfylde den ontologiske grundkategori, han overtog fra Hegel, nemlig "den samfundsmæssige væren". Det gjorde han ved at tage udgangspunkt i det, som han anså for at være det strukturelle skellet for det moderne menneskes samfundsmæssige væren, den borgerlige økonomiske kategorier, vare, værdi, penge, kapital og profit. Jeg efterforsker det sammenfald, der ifølge Marx er mellem på den ene side den specifikke kapitalistiske samfundsmæssige væren og bevidsthed og på den anden side det, som Marx kalder det moderne samfunds økonomiske bevægelseslove. Sammenfaldet mellem disse ontologiske poler – mellem aktør og struktur, mellem individ og samfundsmæssig virkelighed og mellem teori og praksis – etableres i de økonomiske kategorier gennem den dialektiske metode. Jeg undersøger, med andre ord, hvordan Marx kategorialt indfanger de specifikt kapitalistiske praksis- og erkendelsesformer, og hvordan han med de samme kategorier forsøger at beskrive og forudsige kapitalismens udvikling indenfor en videnskabelig ramme.

Da 1. bind af *Kapitalen* udkom første gang i 1867 var det således på sin vis kulminationen på mere end 20 års intellektuel alkymi. Gennem fusioneringen af filosofien med den økonomiske videnskab ønskede Marx at grundlægge den sande materialistiske videnskab. Som værk betragtet er *Kapitalen* alene forståelig på baggrund af denne lange og veldokumenterede tilblivelsesproces. Mit speciale er imidlertid ikke en værklæsning i filosofihistorisk forstand, men derimod hvad jeg kalder en heruristisk rekonstruktion af *Kapitalen*. Denne type læsning står i

modsatning til en historiografisk/exegetisk læsning, som stræber mod en historisk korrekt læsning¹. For mig er det mindre vigtigt, at Marx ville kunne skrive under på rekonstruktionen, end at jeg kan. Denne indstilling har bl.a. den grund for sig, at en række mere eller mindre modstridende opfattelser af, hvad Karl Marx helt præcis mente, kan belægges med citater, og det samme kan deres tilbagevisninger². Det betyder selvfølgelig ikke, at Marx's mening er sat uden for indflydelse; tværtimod er mine hovedtekster *Kapitalen* og forarbejder. Det betyder heller ikke, at jeg mener, at det er et usundt projekt at forsøge at rekonstruere den historiske Marx's ambivalente ideer og visioner. Det er et overordentligt vigtigt, men også komplekst forskningsprojekt, hvis fuldbyrdelse forudsætter systematisk inddragelse af *alle* Marx's skrifter, *samt* grundige studier af alle relevante indflydelseskilder, *samt* af virkningshistorien - hver af hvilke giver stof nok til mange disputatser³. Ligeledes hurtigt går jeg hen over mange af de ofte betydningsfulde totalinterpretationer, som den marxistiske tradition byder på. Dette skyldes enten, at jeg ikke har læst dem⁴; at de i deres grundholdninger er så forskellige fra min fortolkning og at kritikken af dem ikke kan gøres frugtbar på de få sider, der er til min rådighed⁵, eller at deres sigter og/eller terminologier helt eller delvist falder uden for min problemstilling⁶. I den herefter endnu store mængde tilbageblevne bøger og artikler om *Kapitalen* har jeg valgt at fokusere på nyere tekster frem for ældre. Dette i håb om, at nyere forskning akkumulerer indsigten fra ældre. Dette har den indbyggede fare, at yngre forfattere citeres som ophavsmænd til tanker præsenteret mange år tidligere af ældre forfattere⁷, samt naturligvis, at indsigtfulde bidrag er undgået min opmærksomhed.

---

¹ Geert Reuten (1993, s. 93) deler læsningerne i en exegetisk, en historiografisk og en heuristisk læsning. Den heuristiske læsning dækker meget bredt over forskningsprojekter der tager afsæt i (del)analyser af *Kapitalen*.

² Desuden synes der ofte en afstand mellem *Kapitalen*'s intention og dens forfatters intension: "So wichtig das Marxsche Selbstverständnis ist - oft genug bleibt es weit hinter dem zurück, was Marx in seinem materialen Analysen theoretisch bietet" (Alfred Schmidt, *Zum Erkenntnisbegriff der politischen Ökonomie*, s. 32, cit. efter Backhaus 1997, s. 205)

³ I forordet til *Dialektik der Wertform*, som samler hans vigtigste kapitallogiske bidrag fra 70'erne og 80'erne beskriver Hans-Georg Backhaus selvironisk, hvordan han som ung forsker troede, ene mand og i løbet af nogle få år, at kunne foretage en moderne rekonstruktion af Marx's kritik af den politiske økonomi. Snart måtte han dog erkende, at dette er en opgave, hvorved "einzelne Autoren [...] hoffnungslos überfordert sind" (1997, s. 33).

⁴ Som fx. Althusser og generelt den franske marxisme.

⁵ Den såkaldte analytiske marxisme er et eksempel på dette. Jeg har taget en overbygningseksamen i G.A. Cohens fortolkning af *Kapitalen* (Cohen 1978), hvor også Elster (1985) og Torrance (1995) spillede en rolle. At analytisk marxisme i øvrigt ikke er en eksklusiv amerikansk opfindelse, viser Ulrich Steinvorths forsøg på at forene den marxske metode med analytisk videnskabsteori (Steinvorth 1977).

⁶ Især de tysksprogede, historiografiske værker, der er kommet i kølvandet på udgivelsen af hidtil upublicerede forarbejder til *Kapitalen* og *Teorier om Merværdien* (MEGA II.3.1-6) og især manuskriptet til *Kapitalens* 3. bd. (MEGA II.4.2), er ekstremt grundige i deres eftersporinger af Marx's positions rødder i studierne af den videnskabelige økonomi (fx. Rojas 1989 og Brentel 1989). Desuden falder en del især engelsksprogede studier af forholdet mellem Marx og Hegel ind under denne kategori (fx. Shamsavari 1991 og Uchida 1988, samt delvist Smith 1990a, der er den mest vellykkede af de nyere Hegelske *Kapital*fortolkninger).

⁷ Den engelsk-amerikanske *New Dialectics* skole lyder ofte som et ekko af *Kapitallogikken*; men det er nu også snarere forfattere som Lenin, Kosch, Lukács og den første generation af Kritisk Teori, jeg her lidt uretfærdigt lægger til hvile.

Kapitel 1: Hvad er en materialistisk kategori?

Ordet kategori spiller hos Marx på tre relevante betydninger, en filosofisk, en videnskabelig og en almen betydning. I den almene betydning betegner en kategori en i en given situation relevant forskel. Vi kan fx. inddele forfattere i forskellige kategorier efter genre, klasse eller sprog og den *kategoriale forskel* vil da være udtryk for det i den bestemte henseende relevante *opdelingskriterie*. Man kan sige, at videnskaberne er opdelt efter deres grundkategorier: natur, samfund, menneske fx.. Alment beskrevet er en videnskabs grundkategorier *konstituerende* for genstandsfeltet. I første omgang i den forstand at de implicerer, *at* genstandsfeltet eksisterer: at kalde en disciplin folkesundhedsvidenskab, fysik eller psykologi fx. implicerer, at der eksisterer et felt, ”sundhed”, ”den fysiske natur” eller ”den menneskelige psyke”, som kan udforskes mere eller mindre selvstændigt. I denne almene betydning bruges kategorier til at konstituere ”værensområder” (tysk: ”Seinsbereiche”) og adskille dem fra hinanden.

1.1 Kategoribegrebet i den videnskabelige praksis

Indenfor en videnskab konstituerer kategorierne genstandsfeltet indholdsmæssigt, dvs. ikke blot *at* det er, men også *hvad* det er. Heri ligger allerede en bestemt filosofisk opfattelse til grund, nemlig den at en videnskabs kategoriale fundament i yderste konsekvens er determinerende for dens empiriske udsagn, eller at, for at bruge en fast fagfilosofisk vending, dens *observationer er teoriladede*. Dvs. at såvel *hvad* og *hvordan* der observeres og *måden*, hvorpå det observerede fortolkes, forudsætter en kategoriale ramme, en for-forståelse af, hvad genstandsfeltet er og en bestemt holdning til, hvad der er muligt at observere. Grundkategorierne i en videnskab sætter grænser for, hvad der kan erkendes inden for den bestemte videnskab, men sætter også den positive mulighed for erkendelsen overhovedet. Udviklingen af et genstandsområdes kategorier kommer i denne forstand ”før” dets fænomener, og muligheden af videnskabeligt at beskrive et fænomen eller en gruppe af fænomener *både* udtømmende og konsistent er betinget af kategoriernes ydeevne og adækvathed. En forandring af en kategori på et teoretisk niveau kan have indflydelse på, ”kaste nyt lys over”, en anden kategori på et andet teoretisk niveau eller opfattelsen af bestemte fænomener inden for den pågældende videnskabs felt, og der kan opstå modsætninger mellem gamle og nye kategorier. Mest prominent foregår kategoriudvikling derfor som *generaliseringer* af nye teoretiske konceptioner, således at disse nye konceptioner stemmer overens med gamle hævdede indsigter¹. Dette fører til at det gamle sæt af kategorier

---

¹ Johannes Witt-Hansen bemærker med henvisning til udviklingen i det 20. århundredes teoretiske fysik at ”new theories may not come into being until serious *contradictions* are ”solved” or until a definite incompatibility of conceptual systems is overcome in an act of generalization” (1960, s. 22).

underordnes den forklarende ramme af nye kategorier og tilskrives sandhed *under bestemte betingelser*².

Et bestemt sæt af kategorier kan siges at udgøre kernen i en videnskabs "paradigme", og brudet med og "udskiftningen" af en videnskabs grundlæggende kategorier indebærer et "paradigmeskift" for den pågældende videnskab. Overgangen fra et sæt af kategorier til et nyt udtrykker det nye sæts overlegenhed med hensyn til indre konsistens, forklaringsdygtighed og/eller politisk korrekthed³.

Modellen er, at en videnskabs sæt af kategorier, et paradigme, udforskes og udvikles indtil dets "ydeevne" ikke længere indfrier forventningerne, og dets indre modsætninger synes mere og mere utilbøjelige til at lade sig forklare i ad hoc-teser og bortforklaringer, hvorefter paradigmet falder og overtrumfes af et nyt rationelt overlegent sæt af kategorier. I Marx's tilfælde kan man følge en udvikling fra hans tidlige økonomiske skrifter i 1840'erne, hvor han endnu arbejder indenfor den klassiske politiske økonomis paradigme, først og fremmest Ricardos arbejdsværditeori, over hans *brud* med Ricardos kategorier og udarbejdelsen af de nye grundkategorier i 1850'erne til det møjsommelige arbejde med at udlede forklaringer af fænomener og løsninger på problemer på baggrund af den vundne teoretiske indsigt⁴. Marx's *videnskabelige* "kategorilære" består da i at udarbejde begreber, med hvilke "virkeligheden", "den samfundsmæssige virkelighed", kan begribes så fuldstændigt som muligt. Arbejdet hermed er en samtidig udforskning og udvikling af den politiske økonomis kategoriers indhold, afgrænsning, gyldighed og forklaringsdygtighed. Hensigten er i sidste ende at opnå en højere grad af korrespondens mellem den fænomenale virkelighed og den videnskabelige beskrivelse af samme. Da "den fænomenale virkelighed" i den videnskabelige praksis optræder som empiriske udsagn, kan denne korrespondens alene udtrykkes ved en højere grad af konsistens mellem den konkrete videnskabs empiriske og teoretiske udsagn og kategorier. Marx's tilgang til den økonomiske teori er derfor *i praksis* en påvisning af kategoriale inkonsistenser og forsøg på at udbedre disse⁵. Marx bruger begrebet kategori primært i denne betydning; han anser sine kategorier vare, værdi, penge, kapital etc. som grundbegreber i en videnskab, den politiske

---

² "It is an outstanding feature of this situation as well that it became possible to determine with great precision the *limits of application of a theory*, viz. classical mechanics, since the contradictions in question were solved through the establishment of new conceptual systems" (Ibid., s. 23).

³ Hvad der *virkelig*, *i praksis* forklarer videnskabelige paradigmeskift skal ikke diskuteres her.

⁴ Michael Heinrich beskriver denne udvikling som en „videnskabelig revolution“, og Marx's ambition som "ein Bruch, der nur als Konstruktion einer neuen Auffassung von *Wirklichkeit* und *Wissenschaft* erfolgen kann", Heinrich 1999, s. 86. Sml. Backhaus 1988, s. 55ff.

⁵ I de filosofisk-økonomiske manuskripter skriver Marx om Ricardos tese, "daß die *Arbeit* das Wesen des Privateigentums ist, [ist] eine Behauptung, die der Nationalökonom nicht beweisen kann und die wir für ihn beweisen wollen" (MEW Erg. bd. 1, s. 561. Sml Backhaus 1988, s. 62: "Die Kritiker der Nationalökonomie wollen 'für' den Ökonomen leisten, was dieser als Ökonom nicht vermag. 'Kritik' ist demnach als Begründung konzipiert"). I et brev til Engels (2. august 1862) skriver Marx: "So viel wirst du zugeben, daß durch Rücksicht auf die *organic composition of capital* eine Masse bisheriger scheinbarer Widersprüche und Probleme wegfallen" (Briefwechsel s. 141, MEW bd. 30 S. 263-8).

økonomi eller kritikken af den politiske økonomi⁶. Dermed er forståelsen af Marx's kategori-begreb dog ikke udtømt. Marx's økonomiske teori bryder med såvel den objektivistiske, som den subjektivistiske økonomiske videnskab ved at være en teori for såvel objektive økonomiske strukturer som for erkendelse og subjektivitet i det kapitalistiske samfund. Marx forstår de objektive samfundsmæssige strukturer og den samfundsmæssige subjektivitet som samfundsmæssigt konstituerede af historisk specifikke strukturerede og strukturerende praksisformer. For at forstå radikaliteten af dette brud med den økonomiske videnskabs paradigme, må betydningen af den filosofiske tradition, som Marx vokser ud af, medtænkes.

1.2 Kant og Hegel

I den aristotetiske filosofi blev en naturlig genstand anset for at være væsensbestemt gennem Form og Materie, som konstituerende bestemmelser ved tingen selv. Kant giver denne ontologiske problemstilling en erkendelsesteoretisk drejning, sådan at ikke længere konstitueringen af tingen i sig selv, men konstitueringen af den formidlede erkendelse sættes i fokus. Som "konstitutionsteori" må kategorierne betegne de aprioriske mulighedsbetingelser for objektiv erkendelse og dermed samtidig mulighedsbetingelserne for erfaringsgenstandene selv. I Indledningen til *Wissenschaft der Logik* roser Hegel derfor Kant for, som den første at have opdaget at diskrepansen mellem måden hvorpå et fænomen fremstår (*erscheint*) og dets væsen, ikke blot er et vilkårligt, men tværtimod et *nødvendigt* forhold⁷. Ganske vist kritiserer han, at Kant lokaliserer dette forhold i det erkendende subjekt⁸, men den almene ide, som Kant ligger til grund og har gjort gældende er, ifølge Hegel, "die *Objektivität des Scheins*"⁹.

Kant beskriver i *Kritikken af den rene fornuft* erkendelsen som erkendelse af en verden organiseret af eller gennem forstandkategorierne. En kategori betegner da et begreb, som gennem forstandens prægning gør en genstand i perceptionen til en genstand i eller for erkendelsen. Forstandens kategorier er "lovgivende" for erkendelsen af naturen, dvs. for naturen *for* mennesket. De er *subjektive betingelser* for erfaringen (tænkningen), der tillige har *objektiv gyldighed*¹⁰.

Ifølge Kant er forstandkategorierne mulige at udlede transcendentalt som "mulighedsbetingelser a priori for erkendelsen", da forstanden kun derigennem kan bringe det mangfoldige i anskuelsen

---

⁶ Tony Smith sætter Marx ind i en lignende, men ikke identisk, videnskabsteoretisk ramme med henvisning til Lakatos' skelnen mellem et forskningsprogram's 'hårde kerne' og dets 'beskyttelsesbælte'. Ifølge Smith er Marx's intention i *Kapitalen* at fremstille en systematisk (dvs. dialektisk) rekonstruktion af den kapitalistiske produktionsforms samfundsmæssige kategorier: "This dialectic of social forms can be seen as an attempt to articulate the hard core of a research program in Lakatos's sense of the term." (Smith 1997, s. 186). Backhaus 1997, s. 422f, lokaliserer uden henvisning til Lakatos det Marxske værks "hårde kerne" i kritik-begrebet, dvs. i den kritisk-dialektiske metode.

⁷ Hegel 1812, I, s. 52.

⁸ "Sein Hauptgedanke ist, die *Kategorien* dem Selbstbewußtsein, als dem *subjektivem Ich* zu vindizieren." Hegel 1812, s. 59.

⁹ Ibid.

¹⁰ Kant 1787, B 122/ A 89.

til enhed i bevidstheden¹¹. Dermed er det ifølge Kant et universelt træk ved den menneskelige væren, at de grundlæggende strukturer, hvor inden for individer kan erfare og tænke over deres sanseindtryk, foreligger på forhånd, samt at disse erkendelseskategorier for det erkendende subjekt er lige så uundgåelige, som de er uundværlige¹². Eksistensen og karakteren af Kant's kategorier erfares ikke empirisk, men udledes transcendentalt. Derfor er de kategorier, som er nødvendige, *subjektive* forudsætninger for erkendelsen, tilbøjelige til at fremstå som nødvendige, *objektive* træk ved omverden, dvs. som "naturlige". Den subjektive nødvendighed synes en objektiv naturlighed fordi det ikke er en nødvendighed, individet *møder* på et givet tidspunkt i dets tilværelse, men *på forhånd* en nødvendighed, som er gyldig for ethvert menneskeligt individ.

Dette er en tankegang som *Hegel* viderefører med stor effekt i sin beskrivelse af forholdet mellem mellem det enkelte individ og kollektivets "bevidsthed":

„Dieses [kollektive] Bewußtsein enthält und nach ihm richten sich alle Zwecke und Interessen des Volks; dieses Bewußtsein macht des Volkes Rechte, Sitten, Religion aus [...] Es ist wie eine Notwendigkeit: das Individuum wird in dieser Atmosphäre erzogen, weiß von nichts anderm. Doch ist es nicht bloß Erziehung und Folge von Erziehung; sondern dies Bewußtsein wird aus dem Individuum selbst entwickelt, nicht ihm aneuerht: das Individuum **ist** in dieser Substanz [...] Kein Individuum kann über diese Substanz hinaus“ (Hegel 1955, s. 59-60).

Hvad der for det enkelte individ er muligt at erkende som sine egne mål og interesser, må foreligge som mulighed i den kollektive bevidsthed. Disse rammebetingelser fremtræder med nødvendighed for det enkelte individ, fordi det allerede på forhånd er en del af totaliteten og totaliteten en del af individet. Lige som at forstanden ifølge Kant sætter sine mulighedsbetingelser, sine kategorier for individets erkendelse, sætter den kollektive bevidsthed, hvad Hegel betegner *Geist* eller *Volksgeist*, grænser og muligheder for individets udfoldelsesmuligheder. Individet "kann sich wohl von andern einzelnen Individuen unterscheiden, aber nicht vom Volksgeist"¹³. Hvad Hegel her sigter til, er den grundlæggende overensstemmelse mellem væren og tænkning. Overensstemmelse *ikke* i betydningen identitet, men i den forstand at den individuelle tænkning ikke af sig selv kan overskride de grænser, som er sat af den bestemte væren, som er individet til del. Hvor denne overensstemmelse hos Kant bestod i mellem på den ene side et universelt træk ved den menneskelige væren udtrykt ved forstandens kategorier og på den anden side indholdet af erkendelsen *gennem* kategorierne, består

---

¹¹ Kant 1787, B 126/A 94.

¹² Ibid., B 106/A 80.

¹³ Hegel 1917, s. 60.

forholdet hos Hegel mellem de former af væren som er mulige og reale i det historisk specifikke individs tilværelse og samme individs erkendelse¹⁴.

1.3 Marx's kategoribegreb

Marx's materialistiske kategoribegreb lægger sig op af den filosofiske idealisme i den forstand, at kategorierne er konstituerende for den verden, det erkendende subjekt befinder sig i. Men et helt afgørende træk ved verden er, at den opleves som ontologisk primær og uafhængig af subjektets egen eksistens og erkendelse. Kategoriernes rolle er derfor ikke, mere eller mindre sandt, at bestemme verden *an sich*, men at bestemme verden, som den opleves af de erkendende subjekter. Alfred Schmidt beskriver det således:

"In einer materialisierten Gestalt kehrt in seiner Theorie das Problem der Weltkonstitution insofern wieder, als sie versucht, vermittels des Praxisbegriffs sowohl das idealistische Erzeugungsmoment als auch das Moment der Bewußtseinsunabhängigkeit am äußeren Sein zu retten" (Schmidt 1962, s. 114).

Materialiteten af et fænomen består i, at det fremstår som uafhængigt af den umiddelbare menneskelige vilje, dvs. at det opleves som – og derfor umiddelbart *er* – nødvendigt. Den materialistiske kategori begriber den menneskelige omverden, naturen-for-mennesket, i den bevidsthedsuafhængige objektivitet og nødvendighed, som naturen optræder med overfor det erkendende subjekt. Richard Marsden beskriver det således:

"The error of empiricism is to regard theory as a reflection of the concrete. The error of idealism is to regard the concrete as conceptually determined. Marx's alternative to idealism and empiricism is to argue that reality is conceptually mediated: concepts determine what we can see, but what we do see is also determined by the phenomena that social relations actually produce" (Marsden 1998, s. 306)

Den menneskelige omverden, naturen, forstår Marx som en væren-med¹⁵, og en materialistisk naturkategori er derfor hverken udtryk for et "view from nowhere" eller for en arbitrær, subjektiv synsvinkel, men en begribelse af naturen, som er rodfæstet i den specifikke form af det erkendende subjekts væren med sin omverden. De materialistiske kategorier beskriver det, som står uden for den menneskelige vilje, og er i den forstand objektive. Men den beskrivelse, som kategorierne indeholder, medreflekterer nødvendigvis de specifikke former af menneskelig væren. Pierre Bourdieu beskriver det således:

---

¹⁴ Hegel udtrykker ofte dette forhold som et forhold mellem et over-subjekt (Geist, det Absolutte, Ideen etc.) og individer, hvis uundgåelige skæbne er at være instantiationer af Ånden. Marx benyttede ofte lejligheden til at tage afstand fra denne småreligiøse sprogbrug, men forvekslede ifølge en række moderne "Hegelmarxister" sprogbrugen med filosofien. Tony Smith forsøger i sin argumentation for Hegels kompatibilitet med materialistisk filosofi at afmystificere Hegels "picture-thinking language" og summerer: "'Absolute Spirit', then is not a metaphysical supersubject. There are only thinkers in Hegel's ontology, flesh and blood men and women. There is no entity 'Thought' separate from them" (1990 s. 12). Sml. Shamsavari (1991, s.140-9), Riedel (1994), Fraser, I. (1997), Fine (2001).

¹⁵ Se de filosofisk-økonomiske manuskripter i MEW Erg. Bd. 1. Fx. s 516: "Daß das physische und geistige Leben des Menschen mit der Natur zusammenhängt, hat keinen andren Sinn, als daß die Natur mit sich selbst zusammenhängt, denn der Mensch ist ein Teil der Natur".

"The theory of practice as practice insists contrary to positivist materialism, that the objects of knowledge [and of action, UG] are constructed, not passively recorded, and, contrary to intellectualist idealism, that the principle of this construction is the system of structured, structuring dispositions, the *habitus*, which is constituted in practice and is always oriented toward practical functions" (Pierre Bourdieu, 1980, s. 52).

Menneskelig væren har en række bio-historiske forudsætninger, f.eks. de basale livsbetingelser og ernæringsmuligheder som jorden tilbyder; indretningen af vores fysiske fremtoning, sansorganer, kønnethed etc.. Disse forudsætninger tager Marx for givne¹⁶. Herefter er måderne, hvorpå mennesket opfatter sin omverden – dvs. de kategoriale muligheder et menneske med dets konkrete historiske forudsætninger har for at forstå og fortolke verden, som den fremtræder for det – først og fremmest bestemte af den samfundsmæssige sammenhæng, det i bred forstand lever i. Genstandsfeltet for Marx's filosofi er derfor menneskets samfundsmæssige væren. Dette er ikke blot en filosofisk underdisciplin, men for Marx den centrale filosofiske genstand overhovedet. For at stille det lidt på spidsen kan man sige, at hvor Heidegger i *Sein und Zeit* henfører fundamentalontologien til den regionale ontologi 'des Daseins', forvandler Marx den filosofiske virksomhed grundlæggende til at være undersøgelsen af menneskets samfundsmæssige væren. Hos Marx betyder menneskelig væren *gøren (Tun)*, dvs. hvad mennesker bruger deres tid, deres liv på. Menneskelig erkendelse, som en *del* af den væren, implicerer udover naturerkendelsen også individernes opfattelse af denne deres væren (*gøren*), dvs. oplevelsen eller *fortolkningen*, af hvad de bruger deres tid og liv på. Når jeg i næste afsnit taler om "praksis" som et generelt begreb for den menneskelige væren, så må det medtænkes, at menneskelig handlen altid implicerer en eller anden mere eller mindre adækvat forståelse eller fortolkning af denne handlen: at menneskelig væren ikke kan betragtes uafhængigt af det værende menneskes implicite selvforståelse. Omvendt kan menneskets fortolkninger af dets egen væren og verden analyseres som refleksioner af de materielle vilkår, som fortolkningerne udspringer af. Derigennem giver undersøgelsen af en bestemt fortolkning, fx. en bestemt videnskabelig teori, indirekte epistemisk adgang til de generelle samfundsmæssige praksisformer som fortolkes. Denne opfattelse af forholdet mellem teori og praksis er af afgørende betydning for kategorierne i *Kapitalen*. Når Marx kalder *Kapitalen* for en *kritik* af den politiske økonomi, betyder det, at værket ikke blot er en forbedret fortsættelse, som korrigerer og supplerer den hidtidige økonomiske videnskab. Tværtimod distancerer Marx sig gennem sin kritik fra økonomiens genstandsområde som helhed, og dermed fra den kritiserede videnskabs centrale problematikker og metoder. Således betragtet fungerer Marx's kritik som metateori for den økonomiske videnskab, snarere end som økonomisk teori. Genstanden for kritikken er i første omgang videnskaben om økonomien, ikke økonomien selv. Og således betragtet falder *Kapitalen* i tråd med Marx's tidlige ideologikritikker fra

---

¹⁶ Dieter Riedel (1994), giver en meget overbevisende argumentation for at såvel Marx som Hegel var sig denne materielle basis bevidste. Bhaskar argumenterer for nødvendigheden af at medtænke biologien som en eksistential materiel basis for sociale fænomener (1986, s. 136ff).

Kritikken af den Hegelske retsfilosofi til kritikken af de franske socialister og Proudhoun i *Filosofiens elendighed*. Men *Kapitalen* er mere end bare ideologikritik – i værket selvforståelse er dets mål at afdække det moderne samfunds økonomiske bevægelseslov¹⁷.

Marel Siemek argumenterer i sin artikel, *Die Gesellschaft als philosophisches Problem bei Marx*, for, at det, som primært adskiller Marx's tidlige kritikker fra økonomikritikken, er, at Marx i den sidste har fat i det borgerlige samfunds mest grundlæggende ideologiske form¹⁸. De tidlige ideologikritikker retter sig ifølge Siemek mod forskellige bevidsthedsformer, filosofiske teorier, samt religiøse, moralske og politiske opfattelser, som alle er mulige at udlede af bestemte, historiske praksisformer inden for det borgerlige samfund. Heroverfor er den økonomiske videnskab den ideologiske form, som mest adekvat udtrykker eller afspejler disse praksisformers materielle basisstruktur. Den økonomiske videnskab er den mest grundlæggende af alle umiddelbare *fortolkninger* af den menneskelige væren i det moderne kapitalistiske samfund. Hvor kritikken af f.eks. religiøse forestillinger derfor blot afdækker afgrænsede former af den generelle samfundsmæssige praksis, fører kritikken af den borgerlige økonomiske videnskabs kategorier ifølge Siemek til en afdækning af fundamentet for den generelle samfundsmæssige praksis selv. Grundtanken er imidlertidig ens, nemlig at menneskets bevidsthed bestemmes af, eller er indlejret i dets samfundsmæssige væren.

Skematisk betragtet består kritikken i at udlede bestemte bevidsthedsformer af deres korresponderende værens- eller praksisformer. Bevidsthedsformerne mister dermed deres autonomi og bliver til momenter af en mere omfattende virkelighed, som de på den ene side repræsenterer eller udtrykker og på den anden side mystificerer og legitimerer. Det er oplagt, at kritikken af bestemte bevidsthedsformer forudsætter, at den ikke selv tænker *igennem* disse former, men derimod tænker *over* dem. Dermed er det ikke ideologikritikkens opgave at påpege, at noget i en given ideologi er forkert; at virkeligheden ikke er, som den ideologiske opfattelse antager. Det er ikke ideologiens indhold, der som sådan er kritikkens objekt, men derimod den forbindelse, den har til den samfundsmæssige væren. Marx interesserer sig *qua* ideologikritik for den politiske økonomis kategorier som den systematiske fremstilling af den samfundsmæssige virkeligheds overflade, dvs. som fænomenologisk udgangspunkt. Pointen er ikke, at disse kategorier i sig selv er forkerte – at de fremstiller den umiddelbare virkelighed forkert; men at de selv *er* den umiddelbare virkelighed, de kategorier som verden umiddelbart forstås igennem. Når den økonomiske videnskabs kategorier derfor viser sig at være selvmodsigende, og når den kritiske analyse af dem viser, at de har en række forudsætninger, som ikke kan begribes gennem samme sæt af kategorier, fører det ikke blot til en afvisning af de økonomiske teorier, men langt vigtigere, til en afvisning af det, som de økonomiske teorier er om, den umiddelbare virkelighed.

---

¹⁷ MEW 23, s. 15, citeret ovenfor.

¹⁸ Siemek 1978.

Økonomerne fortolker verden forskelligt. Marx kritiserer ikke disse fortolkninger i sig selv, men betvivler denne verdens ontologiske status ved at vise, at de centrale økonomiske begreber, hvormed vi håndterer vores verden også *konstituerer* den. Hvor de bedste af de politiske økonomer nok har forstået det moderne samfunds økonomiske bevægelseslove, som de fremstår, dvs. givet den rette fortolkning af den umiddelbare økonomiske virkelighed, vil Marx fremstille, *hvorfor* den umiddelbare økonomiske virkelighed er, som den er, og hvorfor den selv i de bedste fortolkninger nødvendigvis må fremstå som naturgiven og uforanderlig. Den ideologikritiske dekonstruktion af økonomiens kategorier giver, som følge af denne opfattelse af forholdet mellem teori og praksis, adgang til en radikalt ny og sandere begribelse af den samfundsmæssige totalitet, som den økonomiske videnskab blot er en del af. Dermed bliver ideologikritikken i *Kapitalen* til en positiv videnskab, hvis kategorier – vare, værdi, penge, kapital, etc. – nok bærer samme navne som, men ikke er identiske med, kategorierne i den politiske økonomi.

1.4 Det materielle og det ideelle formidlet gennem praksis

En helt grundlæggende tankegang hos Marx er at menneskelig væren, herunder menneskets fortolkning af sin væren, og dermed væren-med-naturen, implicite naturerkendelse undergår historisk forandring. De materialistiske kategorier har derfor kun gyldighed for en specifik historisk sammenhæng. Hvor Kant netop afleder sine kategorier som nødvendige i den forstand, at verden ikke kan tænkes uden gennem disse kategorier, implicerer Marx's historiske materialisme, at selvom *denne* verden, i.e. det moderne kapitalistiske samfund, ikke kan tænkes uden gennem *Kapitalens* kategorier, så viser disse kategoriers historiske specificitet ud over sig selv til andre mulige verdener, til andre mulige typer af samfund. Den historiske materialisme implicerer, at der har eksisteret andre typer af samfund end det kapitalistiske, og at der vil kunne eksistere andre typer af samfund, end der har eksisteret hidtil.

Dermed er det indbygget i kategorierne, at det er muligt at trænge *bag* om dem og forestille sig en virkelighed, for hvilken de ikke er gyldige. Da kategorierne hos Marx imidlertid udtrykker virkelige og dermed uomgængelige forhold, er erkendelsessituationen ikke den traditionelle rationalistiske videnskabeligt at ophæve den tilsynekommende verdens illusoriske karakter og trænge bag om til en sandere virkelighed. Opgaven for den kategoriale analyse er derimod at bestemme forholdet mellem den menneskelige væren og dens kategorier; at forklare, hvorfor netop *disse* kategorier er gyldige for dette samfund; hvorfor *disse* kategorier er konstituerende for vores virkelighedsopfattelse. Hvor Kant altså udleder kategorierne transcendentalt, er Marx's teori et forsøg på at begribe konstitueringen af de økonomiske kategorier og herigennem levere grundlaget for forståelsen og kritikken af det kapitalistiske samfunds orden. Hvordan opstår de økonomiske kategorier og hvilke roller spiller de, dvs. hvad er deres funktion i og for det kapitalistiske system? Deres transcendentale status i Kantisk forstand forsvinder, da de ikke

længere blot er konstituerende for menneskelig praksis og erkendelse, men selv er konstituerede og hele tiden bliver rekonstitueret af og igennem samme menneskelige praksis og erkendelse. Således er Marx's konstitutionsteori, som Brentel skriver¹⁹, konstitutionskritik i den præcise betydning, at eftervisningen af de økonomiske kategoriers konstitution fører frem til en beskrivelse af kategorierne som fetisher og tingsliggørelser, dvs. mentale og fysiske objektivering af funktionelle og subjektive forhold.

Én måde at udtrykke dette på er at sige, at kategorierne konstitueres igennem praksis; men indholdsmæssigt siger praksisbegrebet ingenting i sig selv. For at give mening må det specificeres, hvori den konkrete praksis består, og dette ikke blot i en kvantitativ forstand, dvs. afmålingen af den tid mennesker bruger på forskellige beskæftigelser, men lige så vigtigt i en kvalitativ forstand, fx. hvordan de forskellige praktikker står i forhold til hinanden, hvilke praktikker der af aktørerne opleves, henholdsvis hvilke der "udefra" kan vurderes som nødvendige, som "kernepraktikker", og hvilke der har mere overfladiske betydninger.

Praksisbegrebet er at forstå som et *metodologisk princip*, der fordrer, at der tages udgangspunkt i, at mennesker gennem deres adfærd og handlinger selv skaber og reproducerer de strukturer, som regulerer deres adfærd og handlinger. Strukturernes ville ikke eksistere, hvis ikke mennesker gennem deres adfærd havde skabt dem og til stadighed bekræftede deres eksistens ved at handle efter dem. Omvendt er mennesker for deres specifikke eksistens afhængige af strukturerne: Man er kapitalist ved at handle og tænke i overensstemmelse med k-strukturer. De økonomiske kategorier udtrykker dette forhold mellem individ og struktur. Struktur er i den materialistiske praksisteori blot et andet udtryk for den nødvendighed, individerne oplever og efter hvilke de erkender og handler. Endnu et udtryk for denne nødvendighed er begrebet materialitet. At det materielle går forud for det ideelle betyder derfor, at menneskers praktikker ikke er tilfældige, men er strukturerede og opleves som nødvendige. At undersøge en bestemt praksis' materialitet vil sige at undersøge dens plads i et historisk struktureret hele, dens forhold til andre praktikker og derigennem dens mulighedsbetingelser. Praksis betyder som metodologisk princip dermed ikke, at teori og andre "overbygningsfænomener" skal reduceres til at være *udsprunget* af en materiel praksis, men tværtimod at teori som fænomen selv skal forstås som, *er*, en materiel praksis. Det, som skal vises, er, hvordan de økonomiske kategorier, som formidler forholdet mellem strukturer og aktører, er mulige, og hvordan de virker gennem praksis.

---

¹⁹ "Es geht Marx um die Nachzeichnung der Konstitution von Kategorien, der Genesis der ökonomischen Kategorien. Diese verlieren in solcher 'Konstitutionstheorie' gerade einen transcendentalen Status im kantischen Sinne [...] Die Marxsche Konstitutions*theorie* ist so stets Konstitutionskritik, insofern sie in der Nachzeichnung der Konstitution der ökonomischen Kategorien, der Ordnungsschemata der bürgerlichen Welt, diese als Verdinglichungen und Fetischisierungen kennzeichnet" Brentel 1989, s. 402.

Når jeg i det følgende forholder mig til Feuerbachtelserne, er det for at aftvinge dem Marx's opfattelse af, hvad der ligger i betegnelsen historisk materialisme²⁰. Det første, vi lærer herom, er, at al hidtidig materialisme (den Feurbachske inklusive) begår sin grundlæggende fejltagelse deri, at den opfatter sin genstand, virkeligheden, alene i objektets eller anskuelsens form, ikke: "als *sinnlich menschliche Tätigkeit, Praxis*; nicht subjektiv"²¹. Denne, den menneskelige praksis, er det afgørende begreb i Marx's materialismeopfattelse. Dette betyder for det første, at den menneskelige bevidsthed er aktiv, ikke passiv i erkendelsen, dvs. at objektet for den "rene anskuelse" ikke eksisterer. Synspunktet harmonerer med Kant og Hegel som fremstillet i foranstående afsnit; men den vigtige modifikation er at Kant og Hegel (i Marx's opfattelse) begriber bevidsthedens aktivitet uafhængigt af menneskets fysiske aktivitet. Hos Marx gælder det at "virkeligheden" altid er formidlet gennem menneskelig praksis. For det andet er det som en konsekvens heraf den samfundsmæssige praksis – "diese Produktion der Grundlage der ganzen sinnlichen Welt"²² –, der bringes i fokus og ikke "naturen" og især ikke "den menneskelige natur". Forholdet mellem virkelighed og tænkning, eller mellem objekt og subjekt, er altid et ved den samfundsmæssige praksis formidlet forhold, dvs. et forhold der overhovedet kun består i og med denne formidling.

Det andet spørgsmål Feuerbachtelserne behandler er spørgsmålet om videnskabelig sandhed. Dertil konstaterer Marx, at dette "ist keine Frage der Theorie, sondern eine *praktische Frage*"²³. Sandheden af en videnskabelig teori kan alene bevises i praksis. På denne måde kan man sige, at såvel erkendelsens "opdagelseskontext", som dens "begrundelseskontext" hos Marx findes i den materielle praksis:

"Selbst diese 'reine' Naturwissenschaft erhält ja ihren Zweck sowohl ihr Material erst durch Handel und Industrie, durch sinnliche Tätigkeit der Menschen" (MEW 3, s. 44)

Nu er det så spørgsmålet, hvad vi skal forstå ved begrebet praksis. Det er indlysende, at intet er vundet i forhold til et produktivistisk-deterministisk standpunkt, hvis praksis blot er det samme som den industrielle produktion. Dette er der dog heller ingen grund til, da Marx netop betoner bevidsthedslivet aktive aspekt, at tænkning og dets relaterede former (igen: videnskab, religion, teater, etc.) er indfildret i den materielle produktion, "som det virkelige livs sprog":

"Die Produktion der Ideen, Vorstellungen, des Bewußtseins ist zunächst unmittelbar verflochten in die materielle Tätigkeit und den materiellen Verkehr der Menschen, Sprache des wirklichen Lebens" (MEW 3, s. 26)

---

²⁰ Heinrich (1999), s. 122f.

²¹ MEW 3, s. 5. I sine *Randglossen zu Adolph Wagner* fra 1879 skriver Marx: "[D]ie Menschen beginnen keinesweg damit, 'in diesem theoretischen Verhältnis zu Dingen der Außenwelt zu stehen'. Sie fangen, wie jedes Tier, damit an, zu essen, zu trinken, etc., also nicht in einem Verhältnis zu 'stehen', sonder *sich aktiv zu verhalten*, sich gewisser Dinge der Außenwelt zu bemächtigen durch die Tat, und so ihr Bedürfnis zu befriedigen. (Sie beginnen also mit der Produktion)." MEW 19, s. 362. Sml. Alfred Schmidt 1962, s. 110f.

²² DI, MEW 3, s. 41.

²³ MEW 3, s. 5.

Marx bemærker i 3. tese, at den materialisme, der glemmer, at "die Umstände von den Menschen verändert und der Erzieher selbst erzogen werden muß"²⁴, er tvunget til at usondre den kritiske refleksion til en selvstændig ontologisk sfære hævet over samfundet selv. For hvis materialismen fastholder et determinationsforhold mellem "den materielle basis" og resten af samfundet, eller "overbygningen", så må den kritiske refleksion enten selv være determineret af de materielle forhold, eller den må vise, hvordan den hæver sig over resten af samfundet for at kunne have et uafhængigt standpunkt²⁵. Marx understreger dermed den fundamentale sammenfiltrering af materielle og bevidsthedsmæssige forhold: At det materielle netop indeholder såvel et bevidsthedsaspekt som dets "fysiske" aspekt. Dermed afvises muligheden af at opfatte og at undersøge samfundsmæssig væren uafhængigt af samfundsmæssig bevidsthed²⁶. Den materielle produktion og reproduktion er samtidig såvel en bevidsthedsmæssig produktion og reproduktion. Den samfundsmæssige praksis indeholder en fysisk og en bevidsthedsmæssig pol der, for så vidt som de overhovedet kan holdes ude fra hinanden, udgør hinandens forudsætninger.

Med Michael Heinrichs ord, bliver den samfundsmæssige virkelighed

„als ein Ganzes verschiedener *Momente* oder *Ebenen* aufgefaßt, wobei das bewußtsein oder das Denken als Ausdruck dieser Momente selbst Bestandteil der gesellschaftlichen Wirklichkeit ist“ (Heinrich 1999, s. 147)

1.5 Den samfundsmæssige virkelighed

Den 6. Feuerbachese indeholder på én gang en kritik af den væsensfilosofi, som Marx tilskriver Feuerbach, men som i høj grad er kendetegnende for Marx's egne skrifter indtil 1845, og en implicit kritik af den politiske økonomis metodologiske individualisme. Marx kritiserer forestillingen om et det enkelte individ iboende universelt abstraktum og sætter heroverfor det samfundsskabte individ: "In seiner Wirklichkeit ist es [das menschliche Wesen] das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse"²⁷. Heri ligger for det første, at forestillingen om det menneskelige væsen (*Gattung*) selv er en historisk produceret, ideologisk kategori, der udtrykker bestemte samfundsmæssige forhold og for det andet en benægtelse af eksistensen af et transhistorisk menneskeligt væsen. Dette betyder, at begrebet om "det menneskelige væsen" er at forstå som en kategori, hvor igennem det moderne menneske forstår sig selv som det evige menneske. Indeholdt i denne selvforståelse er ifølge Marx en tilbøjelighed til:

---

²⁴ MEW 3, s. 6-7.

²⁵ Jf. Horkheimer 1937.

²⁶ En mulighed som f.eks. Witt-Hansen anså for indlysende: "Since social being is independent of social consciousness, the latter can methodologically be 'thought away' in the process of investigation and analysis of a definite social formation. Social being, its motion and development can consequently be analysed *in isolation* from social consciousness" (1960), s. 47. Til forsvar for Witt kan det fremføres, at Marx i vare-analysen jo abstraherer fra ikke så få sider af den sociale bevidsthed; men dette sker kun i netop lige så høj grad, som han abstraherer fra de tilsvarende aspekter af den sociale væren.

²⁷ MEW 3, s. 6.

„1) von dem geschichtlichen Verlauf zu abstrahieren [...] und ein abstrakt - *isoliert* - menschliches Individuum vorauszusetzen.

2. Das Wesen kann daher nur als ‚Gattung‘ als innere, stumme die vielen Individuen *natürlich* verbindende Allgemeinheit gefaßt werden“ (MEW 3, s. 6).

Argumentet er, at begrebet om det menneskelige væsen implicerer en abstraktion fra den historiske dimension og dermed fra, hvad der i den kapitalistiske produktionsform er det egentligt fremherskende bindeled mellem individerne. Denne abstraktion betyder en fornægtelse af den faktiske samfundsmæssighed til fordel for en ideologisk forestilling om 'menneskeligheden' som en naturlig fællesskabsskabende faktor. Opgøret med Feuerbachs *antropologiske* materialisme, der for Marx samtidig er et opgør med sin egen ungdoms filosofi, implicerer derfor en pointering af det menneskelige fællesskabs historiske karakter overfor væsens-filosofiens betoning af universelle træk ved det menneskelige væsen. Den *historiske* materialisme hævder derfor at give en deskriptiv forklaring af det kapitalistiske samfund ved at beskrive dets historiske betingelser. Dette står i modsætning til en forklaring af samfundet, der tager sit udgangspunkt i, hvad der kan hævdes at være menneskets væsentligste egenskaber.

Samfundsmæssigheden, som Marx sætter i stedet for denne det enkelte menneske iboende essentielle samfundsmæssighed, er forholdene mellem individerne:

”Die Gesellschaft besteht nicht aus Individuen, sondern drückt die Summe der Beziehungen, Verhältnisse aus, worin diese Individuen zu einander stehn” (MEGA II.1.1, s.188)

I fokus er derfor ikke det enkelte menneske, men de strukturer som deres praktikker konstituerer. Det kapitalistiske samfund kan studeres uafhængigt af det enkelte individ og uafhængigt især af en indre menneskelig fornuft. Produktionen begribes som produktionen af samfundet²⁸, dvs. som et system af gensidigt afhængige typer af praktikker, hvis regulering mere har karakter af naturlig lovmæssighed end af bevidst menneskelig indgriben:

”Der Witz der bürgerlichen Gesellschaft besteht ja eben darin, daß a priori keine bewußte, gesellschaftliche Regelung der Produktion stattfindet. Das Vernünftige und Notwendige setzt sich nur als blindwirkender Durchschnitt durch.“ (11/7-1868, MEW 32, s.)

Produktionen er ikke reguleret ved direkte relationer mellem mennesker, men disse relationer er medieret gennem de økonomiske strukturer, og Marx tager derfor udgangspunkt i de økonomiske grundkategoriers karakter af ydre, materiel nødvendighed. Der er for Marx en snæver sammenhæng mellem begreberne "materiel produktion" og "samfundsmæssig produktion"²⁹. Den sammenhæng betegnes bedst ved den ydre nødvendighed af bestemte eksistensbetingelser, som

---

²⁸ „Betrachten wir die bürgerliche Gesellschaft im Grossen und Ganzen, so erscheint immer als letztes Resultat des gesellschaftlichen Produktionsprocesses die Gesellschaft selbst, d.h. der Mensch selbst in seinen gesellschaftlichen Beziehungen.“ Gr. MEGA II,1 s. 589.

²⁹ "Der vorliegende Gegenstand zunächst die *materielle Produktion*. In Gesellschaft producierende Individuen – daher gesellschaftlich bestimmte Produktion der Individuen ist natürlich der Ausgangspunkt." (Grundrisse, MEGA II.1.1, s. 21). Udtrykket "gesellschaftlich bestimmte Produktion der Individuen" indebærer både at det individuelle arbejde er samfundsmæssigt bestemt og at Individet, Individualiteten og individets partikulære individualitet *produceres* i en samfundsmæssige specifik kontekst.

det enkelte menneske mærker på sin krop i og gennem den moderne produktionskultur og som derved strukturerer individets interaktion med sin omverden. Samfundet kan herefter inddeles i økonomiske, politiske og religiøse sfærer eller niveauer efter typer af forhold mellem mennesker, defineret ved arten af handlinger og praktiker, der konstituerer disse forhold. Disse forskellige sfærer udgør som momenter i en struktureret helhed forskellige niveauer i den samfundsmæssige virkelighed, hvilket betyder, at niveauerne skal harmonere, dvs. de kan ikke "modsig" hinandens strukturer og niveauerne vil have tilbøjelighed til stemme overens. Dette kan præciseres noget på baggrund af det ofte citerede forord til *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*³⁰. Helt grundlæggende består et samfunds økonomiske grundstruktur ifølge Marx af dets *produktivkræfter*, med hvilke dets *produktivforhold*, dvs. (ejendoms)forholdet til produktionsmidlerne³¹ altid tenderer imod at være eller komme i overensstemmelse. Forskellige sammensætninger af produktivkræfter og produktionsforhold giver sig udtryk i en bestemt *produktionsmåde*. Marx inddeler samfund efter den i det pågældende samfund dominerende produktionsmåde; et samfund kaldes kapitalistisk, når dets dominerende produktionsmåde er kapitalistisk. Et samfunds sociale, politiske, juridiske og "åndelige" sfærer må være kompatible med dets grundlæggende økonomiske struktur, og de vil være tilbøjelige til at understøtte og reproducere denne og tilbøjelige til at blive forandret for så vidt, de ikke længere (eller i mindre grad end det ville være muligt med et andet sæt af "overbygningsstrukturer") understøtter og reproducerer den økonomiske struktur³². Denne tilbøjelighed udtrykker en gensidig strukturel afhængighed mellem de forskellige niveauer af den samfundsmæssige virkelighed, ikke det ene niveaus ensidige determination af det andet.

At samfundsindividernes bevidstheder og deres "udfoldelser" indgår i den materielle basis, betyder (1) at produktionen af varer til tilfredstillen af behov ikke kan adskilles fra produktionen af disse behov;

(2) at forestillinger om hvad man gør, er medkonstituerende både for, hvad man gør og for betydningen af det man gør; samt derfor

(3) at produktionen af tanker og generelt af de bevidsthedsmæssige produkter (religion, politik, videnskab, teater, mode etc.), der i traditionel marxisme³³ kategoriseres som overbygningsfænomener, i lige så høj grad er materielle som det, der traditionelt opfattes som den reelle eller materielle produktion (produktions- og reproduktionsmidler).

Den materialistiske samfundsopfattelse fokuserer på samfundsindretningernes nødvendighed. Det er derfor klart, at visse produktioner er mere nødvendige end andre og at mønstret af nødvendigheder er historisk betinget. En "åndelig produktion" kan i en given situation være lige

---

³⁰ Mew 13 s. 7-11 / MEGA II.2, s. 99-103.

³¹ Herunder begrænsninger sat af konventioner, stat og aftaler fx. med fagforeninger eller laug.

³² MEW 13, s. 8.

³³ Se f.eks. Witt-Hansen (1960), s. 60-5.

så nødvendig som en produktion af fysiske ting og levnedsmidler. Materialiteten af et fænomen består, som nævnt, i at det fremstår som uafhængigt af den umiddelbare menneskelige vilje, dvs. at det opleves som nødvendigt. Oplevelsen af, hvad der er nødvendigt, afhænger af livssituation *herunder* samfundets almene niveau i udviklingen af produktivkræfterne (samfundets teknologiske niveau) og det enkelte samfundsindivids stilling i forhold til produktionsmidlerne (klasseforhold).

Inden jeg går videre til at behandle Marx's systematiske beskrivelse af denne strukturelle afhængighed i det moderne samfund, en systematik som kan betegnes "dialektik", "kritik" eller "dialektisk udvikling af kategorier", skal jeg diskutere et relativt omfattende problemfelt, nemlig spørgsmålet, om der til grund for analysen af det historisk specifikke, kapitalistiske sæt af økonomiske kategorier ligger en eller flere transhistoriske eller universelle kategorier.

1.6 Transhistoriske kategorier

1.6.1 Arbejde (Habermas)

Jeg har argumenteret, at den materialistiske grundopfattelse medfører, at den kategoriale analyse alene kan gælde et historisk specifikt sæt af kategorier. Årsagen er, at den menneskelige praksis, dvs. menneskets væren-med, undergår historiske forandringer. Spørgsmålet er, om der er noget i denne praksis, som er konstant, som går på tværs af de historiske forandringer. En sådan mulighed synes arbejdsbegrebet at udgøre, når Marx i begyndelsen af 3. kapitel i *Kapitalen I* skriver at

”Der *Arbeitsprozeß* ist [...] zunächst in seinen *abstrakten* Momenten, unabhängig von jeder *bestimmten gesellschaftlichen Form* zu betrachten“ (MEGA II,5 s. 129).

Hvorefter han fremmaner et billed af den historiske udvikling som et resultat af arbejdet forstået som en ”kamp mellem menneske og natur”³⁴, hvori mennesket samtidig danner sin ydre og sin indre natur. Kampen, dvs. arbejdsprocessen, opstår som konsekvens af menneskets behov for at aftvinge naturen de til dets overlevelse nødvendige levnedsmidler og brugsgenstande.

Arbejdsprocessen i denne forstand er, som Marx skriver, et anliggende mellem den enkelte arbejder (mennesket) på den ene side og Naturen på den anden³⁵. Herefter er det nærliggende, som Jürgen Habermas, at se arbejdet som en transhistorisk kategori i Marx's system. Jeg skal i dette afsnit forsøge at vise, hvorfor denne nærliggende mulighed fører tilbage til en produktivistisk og deterministisk fortolkning, som er uforenelig med den kategoriale fortolkning, som jeg forsvarer her. Dette gøres ved en fremstilling af Habermas' kritik af det, han opfatter som Marx's universalistiske konception af forholdet mellem menneske og natur. Heroverfor vil jeg

---

³⁴ Henimod slutningen af *Kapitalen* skriver Marx: "Wie der Wilde mit der Natur ringen muß, um seine Bedürfnisse zu befriedigen, um sein Leben zu erhalten und zu reproducieren, so muß es der Civilisirte, und er muss in allen möglichen Productionsweisen" (MEGA II, 4.2, s. 838).

³⁵ Ibid., s. 135.

argumentere, at Marx's konception netop *ikke* er universalistisk andet end i en triviell forstand. Og med Moishe Postone vil jeg pege på muligheden af en fortolkning, som ikke sætter et transhistorisk forhold mellem menneske og natur i centrum, men som insisterer på kategoriernes kapitalismespecifikke natur.

Jürgen Habermas fortolker i sit tidlige hovedværk *Erkenntnis und Interesse* Marx's arbejdsbegreb som en "transcendental kategori". Transcendental kategori vil mere præcist sige et universelt forhold der betinger menneskets omverdensrelation, og hvori afgørende menneskelige erkendelseskategorier derfor konstitueres.

Ifølge Habermas konstituerer arbejdsprocessen hos Marx subjektets erfaringshorisont, og arbejdet tjener derfor som "Synthesis"³⁶. Habermas advarer dog mod en fejlfortolkning af Marx, som indebærer den "transcendentallogiske misforståelse at tage arbejdsprocessen i betydningen af en verdenskonstituerende livspraksis overhovedet"³⁷: Ifølge Habermas konstituerer arbejdsprocessen hos Marx *ikke* transhistoriske kategorier, den er ikke basis for konstitueringen af invariante betydningsstrukturer i enhver mulig social livsverden, men er som samfundsmæssigt arbejde alene formidler af den objektive og den subjektive natur³⁸. Ikke desto mindre ender Habermas selv i samme "transcendentallogiske misforståelse".

Mønstret for formidlingen mellem den objektive og den subjektive natur hos Marx er, ifølge Habermas, den Hegelianske anerkendelsesdialektik iklædt Fichteanske gevandter: Subjektet, vel og mærke: det samfundsmæssige subjekt står som et Jeg direkte konfronteret med dets Ikke-jeg, den objektive natur; dets relation til sit Ikke-jeg består i dets målrettede arbejde. Begge sider vinder sin identitet gennem denne konfrontation, gennem gensidig underkastelse³⁹. Naturen indlemmes i den menneskelige historie, i "udviklingen", uden at miste sin - i sidste ende transcendentale⁴⁰ - uafhængighed. Det menneskelige Subjekt (Gattung) dannes i løbet af historien gennem denne evige konfrontation med den i stigende grad ligeledes formede natur. Den subjektive identitet som Kant tillægger den transcendentale bevidsthed er hos Marx, ifølge Habermas, ganske vist ikke universel: Den er en i løbet af historien gennem arbejdet forarbejdet og derfor kontingent opstået identitet⁴¹. Men da den historiske dannelsesproces har arbejdet som omdrejningspunkt, binder karakteren af dette arbejde naturerkendelsen til en særlig form. Selvom Marx ifølge Habermas ikke fastlægger erkendelseskategorier transhistorisk – dette ville jo være den "transcendentallogiske misforståelse" af Marx –, kan han alligevel konstatere:

---

³⁶ Habermas 1968, s. 40.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., s. 41.

³⁹ Ibid., s. 46.

⁴⁰ "Marx rechnet mit so etwas wie einer Natur an sich", ibid., s. 47.

⁴¹ Habermas 1968, s. 49 og 55.

”Kantisch an der Marxschen Konzeption der Erkenntnis ist das invariante Verhältnis der Gattung zur umgebenen Natur, das durch den Funktionskreis instrumentalen Handelns festgelegt ist“ (Habermas 1968, s. 49).

Det er svært at gennemskue, hvorfor Habermas mener, at der hos Marx ikke er tale om transcendentale erkendelseskategorier, når det medium, arbejdet, hvorigennem de „kvasitranscendentale“ kategorier konstitueres, selv har en bestemt, uforanderlig natur, nemlig instrumentel handlen og naturbeherskelse. Ifølge Habermas spiller Marx's kategori arbejde, en transcendental rolle som instrumentel handlen.

Konsekvensen er at motoren i Marx's teori om den historiske udvikling ifølge Habermas er ”das Interesse möglicher technischer Verfügung über Naturprozesse”⁴², og selvom Marx i praksis, dvs. i sine konkrete analyser, også inddrager problemstillinger uden for dette produktivistiske paradigme, må Habermas konstatere at disse problemstillinger står i modsætning til Marx's filosofiske selvforståelse, der alene tager hensyn til produktivkræfter og instrumentel handlen⁴³. Habermas skelner mellem et kategorialt og et praktisk niveau: På det kategoriale niveau begriber Marx ”selvkonstitueringen gennem samfundsmæssigt arbejde” som produktionsproces, mens han på et praktisk niveau opererer med en samfundsmæssig praksis der omfatter arbejde, *såvel som* interaktion. Interaktionen fungerer ifølge Habermas gennem den kulturelle overlevering og danner den sproglige kommunikationssammenhæng, ud af hvilken individerne fortolker naturen og deres omverden⁴⁴. Denne interaktion, den kommunikative handlen, reduceres ifølge Habermas til instrumentel handlen.

Problemet ved Marx's filosofiske position er for Habermas for det første at alene arbejdet, forstået som instrumentel, målrettet handlen har spillet en rolle i selvkonstitueringen af det moderne subjekt⁴⁵ og for det andet at udviklingen af naturvidenskab og teknologi pr. automatik former og har forment dette subjekts selv-bevidsthed⁴⁶. Konsekvensen er, at da videnskab for Marx pr. definition er naturvidenskab, er en selvstændig kritisk samfundsvidenskab umulig⁴⁷.

For så vidt som det foreløbig accepteres, at Marx Hegeliansk forestiller sig, at det borgerlige subjekt, som en i en eller anden forstand samfundsmæssigt konstitueret kollektiv bevidsthed, er et historisk produkt, så er spørgsmålet i første omgang, om det passer, at Marx ser denne proces alene som et resultat af målrationelt bestemt instrumentelt arbejde. Det er klart, at Marx som materialist lægger vægt på (om)formningen af naturen, den ydre såvel som den indre, som et

---

⁴² Habermas 1968, s. 49.

⁴³ ”Die Marxsche Gesellschaftstheorie nimmt in ihren Ansatz neben den Produktivkräften, in denen sich das instrumentalen Handeln sedimentiert, auch den institutionellen Rahmen auf, die Produktionsverhältnisse; sie unterschlägt an Praxis nicht den Zusammenhang symbolisch vermittelter Interaktion und die Rolle kultureller Überlieferung, aus denen Herrschaft und Ideologie allein zu begreifen sind. Aber in das philosophische Bezugssystem geht diese Seite der Praxis nicht ein“ Habermas 1968, s. 58.

⁴⁴ Ibid., s. 71.

⁴⁵ Ibid., s. 59.

⁴⁶ Ibid., s. 54, 57 og 65. Sml. Postone 1993, s. 229.

⁴⁷ Habermas 1968, s. 61, 68 og 71.

væsentligt aspekt⁴⁸, men det er langt fra klart, at fremstilling af brugsværdier skulle være denne omformnings eneste eller primære mål. I Grundrisse findes fx. en detaljeret gennemgang af "former, der går forud for den kapitalistiske produktion"⁴⁹. Ifølge denne var "rigdom" på brugsgenstande i mange prækapitalistiske samfundsformer i sig selv ikke produktionens mål⁵⁰. Marx hæfter sig ved at der "hos de gamle" (romere) ikke findes en eneste undersøgelse af, hvordan ejendomsforholdene bedst indrettes for at opnå den bedste produktivitet – målet for en sådan undersøgelse ville derimod altid være, hvordan man fremelskede de bedste statsborgere!⁵¹ Kort efter i Grundrisse at have fastslået, at ikke alle samfund har stræbt eksklusivt efter "rigdom" kommer Marx imidlertid med følgende bemærkning:

"Daß die vorbürgerliche Geschichte und jede Phase derselben, aber auch ihre *Oekonomie* hat und eine *ökonomische Grundlage* der Bewegung ist au fond die bloße Tautologie, daß das Leben der Menschen von jeher auf Production, d'une manière ou d'une autre *gesellschaftliche* Production beruhte, deren Verhältnisse wir eben ökonomische Verhältnisse nennen" (MEGA II, 1, s. 393)

Det kan altså tilstå Habermas, at forholdet mellem menneske og natur og dermed naturbeherskelsesdriften ifølge Marx er universel. Men det fastholdes, at dette i sig selv ikke siger så meget, da de to sider af forholdet ikke er universelle, men historisk variable størrelser. Selv naturbeherskelsen er dermed historisk relativiseret, for det er ikke den samme art af naturbeherskelse, som fremkommer på baggrund af henholdsvis en ambition om at fremelske bedre statsborgere (som hos romerne) og behovet for en stadig stigende produktion af varer for at kunne holde den kapitalistiske økonomi i gang (som i det moderne kapitalistiske samfund). Pointeret kan det derfor siges, at Habermas muligvis kan have ret i, at en universel stræben efter naturbeherskelse er et vigtigt element i den Marxske antropologi, men at beherskelsens formål, rationalitetens art, er bestemmende for arten af naturbeherskelsen selv. At reducere mennesket til arbejdende væsen er derfor lige så ubestemt, som at forstå det som "havende hænder". For det første er beskrivelsen ikke udtømmende, da flere karakteristika kan hævdes at være væsentlige. For det andet er beskrivelsen intetsigende, hvis ikke den implicerer, hvad arbejdet (henholdsvis hænderne) bruges til. Men det er lige præcis denne reduktion af mennesket, Marx mener forudsættes virkeligt i den kapitalistiske økonomi. En forudsætning som er historisk produceret, ikke universel gyldig for enhver produktionsform:

"Die Setzung des Individuums als eines *Arbeiters*, in dieser Nacktheit, ist selbst *historisches* Produkt" (Gr. MEGA II,1 s. 379).

---

⁴⁸ Schmidt 1962, s. 75ff, fremstiller den materialistiske filosofis forestilling at den menneskelige interaktion med naturen består i gensidig "omformning". Og Iljenkow, 1960, s. 15ff giver en interessant fremstilling af det marxske naturbegrebs rødder i især Spinozas materialistiske filosofi, som betoner det dialektiske forhold mellem naturen på den ene side og håndteringen og erkendelsen af den på den anden.

⁴⁹ MEGA II,1, s. 378 – 415.

⁵⁰ Ibid., s. 391.

⁵¹ Ibid., s. 391-2.

Habermas kan derfor afvises med gentagelsen af, at individet ifølge den materialistiske opfattelse er konstitueret gennem praksis, dvs. det som det bruger sin tid og liv på, herunder dets forståelse/fortolkning heraf. Konstitueringen af individet som arbejder, eller mere korrekt lønarbejder, er en konsekvens af en bestemt type af rationalitet, som er særegen for praksis i den kapitalistiske produktionsform.

En anden vinkling af denne kritik af Habermas leverer Moishe Postone i sit hovedværk om Marx, *Time, labor, and social domination – a reinterpretation of Marx's critical theory*. Habermas begår ifølge Postone en fejltagelse, som er kendetegnende for en stor del af den marxistiske tradition: han forveksler værdi med materiel rigdom⁵². Marx's værdikategori er *ikke* en rigdomskategori, *hverken* generelt *eller* for et kvasi-automatisk selvregulerende marked. Værdikategorien skal derimod opfattes som essensen af en produktionsform, hvis "forudsætning er og bliver kvantiteten af direkte arbejdstid, kvantiteten af kommanderet arbejde, som den bestemmende faktor i produktionen af rigdom"⁵³. Den materielle rigdom, massen af brugsgenstande, er i den udviklede kapitalisme *ikke* en funktion af mængden af arbejde, tværtimod: bestræbelsen efter at reducere arbejdstiden pr. produceret vareenhed bevirker en intensiv teknologiudvikling muliggjort gennem (natur)videnskab. Omfanget af den materielle rigdom er en funktion af teknologi og videnskab⁵⁴. Den stadig større modsætning mellem produktionens essentielle mål, værdi, og dens brugsværdiskabende funktion viser sig ifølge Marx i at selvom samfundet bliver rigere og rigere på brugsværdier, behøver det for sin beståen en stadig større inddragelse af tid til arbejdstid.

Postone summerer sin kritik af Habermas således:

"Marx seeks to ground and explain the dialectical course of capitalist development in terms of the nature of its underlying forms; Habermas, however, takes recourse to a basically evolutionary conception, to a notion of a linear, transhistorical development of production (and of interaction), which he does not ground socially" (Postone 1993, s. 234).

Habermas' problem er med andre ord, at han ikke skelner mellem arbejde i dette begrebs specifikke kapitalistiske betydning og arbejde som den neutrale tekniske aktivitet, som medierer forholdet mellem natur og menneske – dvs. arbejdet i sin trivielle, formubestemte betydning. Habermas er i overensstemmelse med den kategoriale fortolkning, for så vidt som han i *Erkenntnis und Interesse* anser subjektet for konstitueret gennem reale, praktiske forhold. Men med sin skarpe skelnen mellem instrumentel og kommunikativ handlen overser han, at reale, praktiske forhold for Marx indeholder begge dele uadskilleligt. Marx anser, i modsætning til hvad

---

⁵² Postone 1993, s. 232. Schanz, 1974, s. 74f, giver en lignende kritik af økonomen Joan Robinson, som Habermas støtter sig til.

⁵³ "Ihre [der Production] Voraussetzung ist und bleibt – die Masse unmittelbarer Arbeitszeit, das Quantum angewandter Arbeit als der entscheidende Factor der Production des Reichthums". Grundrisse MEGA II, 1, s. 580-1

⁵⁴ Grundrisse MEGA II, 1, s.581(jf. Ibid., s. 584-5). Sml. Habermas 1960, s. 256.

Habermas hævder, ikke arbejdet for at være *det* universelle subjektkonstituerende moment af praksis. Reduceres mennesket imidlertid til arbejder, dvs. reduceres praksis reelt til arbejde, så er det oplagt, at dette delelement indtager en tilsvarende central funktion i menneskets verdens og selvopfattelse. Får mennesket imidlertid mulighed for at være andet end arbejdende væsen, og for så vidt som det ikke kun arbejder, men også deltager i fx. religionsudøvelse eller kritisk tænkning, udvikles naturligt dets sans for sin omverden og dermed dets subjektivitet:

"Die Freie Zeit, die sowohl Mussezeit als Zeit für höhere Thätigkeit ist – hat ihren Besitzer natürlich in ein andres Subject verwandelt und als dieß andre Subject tritt er dann auch im den unmittelbaren Productionsprocess, " (MEGA II.1, s. 589)

Heri ligger den forudsætning som er gjort ovenfor, at den materielle basis ikke kan forstås uden at inddrage alle væsentlige praktikker i det pågældende samfund.

1.6.2. Brugsværdi/materiel rigdom (Postone)

Det er centralt, at Postone distancerer sin kategoriale fortolkning fra fremmedgørelsesbegrebet som det kendes hos den tidlige Marx. Ifølge dette begreb er mennesket fremmedgjort i det hele taget som konsekvens af arbejdets fremmedgørelse, dvs. af fremmedes (kapitalisters) ejendom over frugterne af arbejderens arbejde⁵⁵. Den kritik af kapitalismen, som er forbundet med dette fremmedgørelsesbegreb, kalder Postone for en kritik fra arbejdets synspunkt, som vil frigøre arbejdet fra udbytning, men som ikke formår at begribe og kritisere arbejdets undertrykkelse af mennesket. For at formå dette kan forklaringen og fremstillingen af arbejdets fremmedgørelse ifølge Postone hverken tage udgangspunkt i et transhistorisk arbejdsbegreb eller i ydre omstændigheder, som fx. i distributionen af produktionsmidlerne, men alene i den kapitalistiske produktions egne historisk specifikke betingelser⁵⁶. Disse betingelser indfanger Marx, ifølge Postone, primært med kategorien værdi, som er den kapitalistiske totalitets afgørende, dvs. essentielle dominansform, den abstrakte dominans.

Værdi adskiller sig ifølge Postone fra materiel rigdom, ikke blot som det individuelle arbejdes bytteværdiskabende funktion i modsætning til dets brugsværdiskabende funktion, men som en "category of mediation: it is at once a historically determinate, self-distributing form of wealth and an objectified, self-mediating form of social relations"⁵⁷. Arbejdet som værdiskabende produktion er en specifik kapitalistisk kategori. Arbejdets brugsværdiskabende funktion, som fremstiller af den materielle rigdom, er derimod transhistorisk og udtrykker kvalitativt forskellige arbejdsprocesser, menneskets mangesidige, aktive forhold til naturen. Brugsværdien, som rigdomsform,

---

⁵⁵ I de økonomisk-filosofiske manuskripter fra 1844, MEW Ergänzungbd. 1 s. 510ff *skriver* Marx at man bør vise at privatejendom begrebsligt udspringer af "det fremmedgjorte arbejde, det fremmedgjorte liv, det *fremmedgjorte* menneske" (s. 520). Reelt udleder han omvendt fremmedgørelsen af den private ejendomsret til produktionsmidlerne.

⁵⁶ Postone, s. 159-60 Jf. Schanz' karakterisering af pariser-manuskripternes arbejdsbegreb som transhistoriske Schanz 1974, s. 22.

⁵⁷ Postone, s. 154.

distribuerer i modsætning til værdien ikke sig selv og den determinerer ingen samfundsmæssige relationer af sig selv. I prækapitalistiske samfund fordeles goderne derfor i henhold til direkte, utilslørede samfundsmæssige relationer. I kapitalismen sker denne fordeling bag om ryggen på aktørerne, medieret af værdien og af dens afledte kategorier.

Postone kritiserer den forestilling, at der uafhængigt af de kapitalistiske produktionsforhold (ejerskabsforhold, distributionen af produktionsmidlerne) eksisterer en industrialiseret, brugsværdiskabende arbejdsform, som i sig selv er neutral, dvs. ikke udøver nogen social dominans over aktørerne, ud over den som skyldes, at de direkte producenter ikke har den direkte magt over produktionen. Men denne forestilling har en parallel i ideen om den rene brugsværdi, som Postone *ikke* kritiserer, men tværtimod forudsætter. Med denne dekontekstualiserede brugsværdiskonstitution udelukker Postone problematiseringen af dannelsen og legitimeringen af bestemte behov og praktikker. Behovsproblematikken bliver således reduceret til et spørgsmål om, at de "ægte menneskelige behov" subsumeres under kapitalens behov for værditilvækst. En sådan modstilling mellem behov, defineret på den ene side ved en blind vækstideologi og på den anden side ved noget ægte menneskeligt, forudsætter imidlertid kendskab til en menneskelig essens, hvilket Marx siden Feuerbachtserne afviser: De ægte menneskelige behov eksisterer lige så lidt som det ægte menneske.

Postone forsøger at undgå disse problemer ved at tale om varens materialitet fremfor dens brugsværdi. Fordelen herved er, at mens en brugsværdi altid er en brugsværdi for nogen, er det samme tilsyneladende ikke tilfældet for en genstands materialitet. Forestillingen er, at genstanden først har en materialitet, og dernæst tilkommer en betydning, som er bestemt af de givne praktikker og behov, der igen bestemmes ved det abstrakte arbejde og samfundets øvrige dominansformer. Men så er spørgsmålet, om det er meningsfuldt at tale om menneskeskabte produkters materialitet uden at tale om deres betydning, dvs. materialitet som ikke er specificeret; som ikke er materialitet for noget. Det er det ikke ifølge den definition, jeg har givet af samfundsmæssig materialitet ovenfor: Det materielle er det, som af den enkelte og af samfundet opleves, som i en eller anden forstand nødvendig. Dette har i høj grad betydning for kategorien brugsværdi: Hvis en studerende i det nye århundrede ikke kan skrive et universitetsspeciale uden at benytte en computer, så kan han ikke, uanset at der i de forgangne århundreder blev skrevet en hel del afhandlinger på anden vis. Hvis det bidrager til et menneskes selvopfattelse at ryge en type cigaret frem for en anden, så har mærket en brugsværdi for dette individ uanset at tobakken er nøjagtig den samme. Den materielle situation er ikke den samme på tværs af udviklingen; materiel rigdom giver kun mening i den specifikke samfundsmæssige kontekst. Forestillingen om en samfundsafhængig brugsværdiskabende arbejdsproces i modsætning til den specifikt kapitalistiske værdiproducerende arbejdsproces er kun rimelig i en meget triviel forstand, nemlig som et evigt, men i sig selv indholdsløst og uformet forhold til "naturen". Ligesom kategorien

arbejde forbliver kategorierne brugsværdi og materiel rigdom abstrakte og betydningstomme uden en samfundsmæssig specificering, uden en specifik samfundsmæssig form.

1.7. De marxske kategoriers historiske specificitet

Jeg har ovenfor skrevet at den menneskelige praksis undergår historisk forandring, hvorfor dens kategorier må medreflektere denne forandring og ikke prætendere transhistorisk, universel gyldighed. *Kapitalens* kategorier er historisk specifikke i denne forstand, og hverken arbejde eller brugsværdi (materiel rigdom) er kategorier, der skal anvendes ud over i den bestemte videnskabelige kontekst, analysen af det moderne samfund. Dermed tager jeg afstand fra den udbredte historiefilosofiske tolkning af *Kapitalens* kategorier, ifølge hvilken den kategoriale udvikling i *Kapitalen* er en logisk rekonstruktion af en konkret historisk udvikling⁵⁸. Det er klart at kapitalismen ikke opstod fra det ene øjeblik til det andet og at det kapitalistiske system så langt fra er statisk; og det er derfor ikke i sig selv forkert at forstå historiske overgange i lyset af dialektiske⁵⁹. Men hvis det ikke blot er i de enkelte delanalyser, men som helhed at *Kapitalen* skal vise sin værdi, så er det helt nødvendigt at fastholde, at udviklingen fra de simple til de mere komplekse kategorier er en dialektisk fremstilling af kapitalens egenlogik, fra de mest grundlæggende principper til disse princippers nødvendige betingelser for at kunne udfolde sig. I 1857-indledningen skriver Marx, at bytteværdien *som kategori* fører en "antediluviansk tilværelse", hvilket betyder, at selvom den *faktisk* forudsætter en allerede givet, konkret og "levende" helhed, nemlig den kapitalistiske, som er historisk produceret, så *fremstår* den som om *den*, bytteværdien, er historisk årsag til eller er historisk primitivt element af den senere tilkomne helhed. Som kategori fremstår bytteværdien derfor, som eksisterede den allerede "før syndfloden" og bærer en skinkarakter af evig naturlighed⁶⁰. Senere i *Grundrisse* behandler Marx det emne, han senere i *Kapitalen* kalder den *så kaldt oprindelige akkumulation* som et eksempel

---

⁵⁸ Herunder forstår jeg såvel den rene (og banale) historistiske fortolkning af kategoriudviklingen i *Kapitalen*, som en historisk-logisk fortolkning, hvor *Kapitalen* primært er at forstå som en "logisk" rekonstrueret fremstilling af den historiske udvikling. Denne sidste opfattelse tilskrives Engels og baseres primært på hans recension af *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, hvor han skriver: "Die logische Behandlungsweise [...] ist in der That nichts anderes als die historische, nur entkleidet der historischen Form und der störenden Zufälligkeiten. Womit diese Geschichte anfängt, damit muß der Gedankengang ebenfalls anfangen, und sein weiterer Fortgang wird nichts sein als das Spiegelbild, in abstrakter und theoretisch consequenter Form, des historischen Verlaufs" (Engels 1859, s. 253). Sml. Backhaus (1997), s. 242. Brentel (s. 357) gør opmærksom på at Marx i 1857-indledningen kritiserer Proudhon for standpunkt, der ligner Engels'. Sml. MEGA II.1, s. 42. Hvorfor Marx aldrig protesterede mod Engels således fejlagtige forståelse af den Marxske dialektik, skal ikke diskuteres her. Men jeg ikke kan lade være med at pege på Marx's økonomiske og venskabelige afhængighed af Engels, samt den historiske fortolknings umiddelbart større anvendelighed for den kommunistiske verdensbevægelse, som de to mænd drømte om og engagerede sig i.

⁵⁹ Et interessant tema i brevvekslingen mellem Marx og Engels i perioden op til udgivelsen af *Zur Kritik der politischen Ökonomie* er modstillingen af begreberne "historisk" og "dialektisk". Den 2. april 1858 skriver Marx således til Engels at overgangene mellem kategorierne kapital og grundejendom og mellem grundejendom og lønarbejde ikke blot er dialektiske men også beskriver historiske udviklinger. Engels svarer den 9. april samme år at han ser de historiske overgange, men ofte må søge de dialektiske overgange "med besvær" (B. s. 110-3/MEW 29 s. 312-9).

⁶⁰ MEGA II.1, s. 37. Rosdolsky (1986 s. 210) opfatter betydningen af denne "antediluvianske tilværelse", som bytteværdien fører *qua* kategori stik modsat: Ifølge Rosdolsky har bytteværdien "eksisteret historisk lang tid før den kapitalistiske produktion – om end i en kun umoden embryonal form".

på forskellen mellem præsentere forudsætninger og blot historiske forudsætninger. Denne oprindelige akkumulation hører, skriver Marx

”zu den antediluvianischen Bedingungen des Capitals; zu seinem *historischen Voraussetzungen*, die eben als solche *historische* Voraussetzungen vergangene sind und daher der *Geschichte seiner Bildung* angehören, keineswegs aber zu seiner *contemporären* Geschichte, d.h. nicht in das wirkliche System der von ihm beherrschten Produktionsweise gehören.” (MEGA II.1, s.368)

Marx opererer her med to typer af historie, nemlig en kontemporær historie, som er identificeret med ”det virkelige system af den af kapitalen beherskede produktionsmåde”, der betragtes som et system af materielle betingelser, og en før-kapitalistisk historie, der har sat betingelserne, men som netop er historiske og dermed forgangne, i en hvis forstand forsvundne:

”Die Bedingungen und Voraussetzungen des *Werdens*, des *Entstehens* des Capitals unterstellen eben, daß es noch nicht ist, sondern erst *wird*; sie verschwinden also mit dem wirklichen Capital mit den Capital das selbst von seiner Wirklichkeit ausgehend, die Bedingungen seiner Verwirklichung setzt [...] Es ist daher nicht nöthig, um die Gesetze der bürgerlichen Oekonomie zu entwickeln, die *wirkliche Geschichte der Produktionsverhältnisse* zu schreiben.“ (MEGA II.1.2, s. 368-9, min understregning, UGI).

At systemet, det kapitalistiske, som Marx beskriver i *Kapitalen*, beskrives som "kontemporær historie", betyder nu ikke, at udviklingen fra de simple kategorier til de mere udviklede skal opfattes som den kapitalistiske epokes konkrete historie⁶¹, men at det er et grundforhold ved dette system, at det er *dynamisk* og, at dette grundforhold *forklarer* kapitalismens udvikling. Marx undersøger de historiske konstitueringsbetingelser for det kapitalistiske samfunds kategorier, hvilket er det samme som, at han undersøger den historiske konstituering *faktisk*. Denne undersøgelse er dog ikke *Kapitalen*'s primære mål og genstandsområde. Disse er derimod begribelsen af det kapitalistiske samfunds kategorier, for så vidt som de allerede *er* konstituerede. Af interesse er kapitalismens *egenlogik*. Tilblivelsen af denne og de betingelser denne tilblivelsesproces har sat, må af de økonomiske aktører i samtiden opfattes som transcendentale betingelser, evigt gyldige, universelle kategorier. For den *videnskab*, som Marx repræsenterer, er opgaven derimod at forstå disse kategoriers specifikt samfundsmæssige og *dermed* historiske karakter⁶².

---

⁶¹ ”Es wäre also unthutbar und falsch, die ökonomischen Kategorien in der Folge auf einander folgen zu lassen, in der sie historisch die bestimmenden waren. Vielmehr ist ihre Reihenfolge bestimmt durch die Beziehung, sie in der modernen bürgerlichen Gesellschaft auf einander haben, und die gerade das umgekehrte von dem ist, was als ihre naturgemässe erscheint oder der Reihe der historischen Entwicklung entspricht. Es handelt sich nicht um das Verhältniß, das die ökonomischen Verhältnisse in der Aufeinanderfolge verschiedener Gesellschaftsformen historisch einnehmen. Noch weniger um ihre Reihenfolge ”in der Idee” (Proudhon) (einer verschwimmelten Vorstellung der historischen Bewegung). Sondern um ihre Gliederung innerhalb der modernen bürgerlichen Gesellschaft,” (MEGA II.1,s. 42).

⁶² Umiddelbart efter udgivelsen af *Zur Kritik der politischen Ökonomie* skriver Marx til Engels, at hvis han ville anmelde bogen, så måtte det ikke glemmes at ”gleich in der einfachsten Form, der Ware, der *spezifisch* gesellschaftliche, keineswegs *absolute* Charakter der bürgerlichen Produktion analysiert ist” (22/6-1859, Briefwechsel s. 129, MEW 29 s. 463).

Kapitel 2: Genstand og metode. Marx's dialektiske metode

Jeg har diskuteret, hvorvidt Marx's kategoriudvikling skal ses som reflekterende en historisk udvikling eller om der er tale om en ren begrebslig udvikling. På baggrund heraf kan det konkluderes, at den bør forstås som en begrebslig udvikling, der skal kunne (bidrage til at) *forklare og forudsige* en bestemt historisk udvikling, nemlig den kapitalistiske produktionsforms udvikling⁶³. Fremstillingen af kategorierne skal forklare, at kategorierne, trods deres status i den borgerlige bevidsthed som værende transcendentale, dvs. tilsyneladende nødvendige forudsætninger for enhver samfundsmæssighed overhovedet, faktisk er historisk producerede og derfor historisk overvindelige. Dette program indebærer at begribe kategorierne i denne deres kapitalistiske specificitet; at begribe, hvorfor kategorierne må opleves af den borgerlige bevidsthed som nødvendige, dvs. begribe hvorfor dette ikke blot er et arbitrært, men tværtimod et nødvendigt *Schein*, samt endelig at forstå hvilke *historiske forudsætninger* den kapitalistiske produktionsform beror på.

Disse hensigter er ikke nødvendigvis lige centrale og foregiver ikke at være udtømmende for det Marxske program. Først og fremmest er de ikke mulige at adskille. Det er ikke sådan at *Kapitalen* har forskellige projekter, som står ved siden af hinanden og behandles i en mere eller mindre "logisk" *rækkefølge*. Det er ikke Marx's intention først at forklare den hidtidige historiske udvikling (med værdiformsanalysen), for derefter at gå over til en beskrivelse af den storindustrielle produktions "indre logik" (med begreber som merværdi, kapital, kostpris, løn, kredit osv.), dens bevidsthedsformer (med afsnit om ideologi) og forudsigelser af dens storhed og fald (med beskrivelser af kampen om arbejdsdagens længde, profittens tendentielle fald, krisefænomener og overgang til socialisme). Tværtimod er opbygningen af *Kapitalen* udtryk for en bestemt *orden*, der i sig selv er essentiel for forståelsen af de enkelte kategorier og forholdet i mellem dem. Denne orden betragtede Marx som nødvendiggjort af hans forskningsgenstand, det kapitalistiske samfund, og er udtryk for en bestemt fremstillingsmetode, nemlig den dialektiske.

2.1 Den kritiske metodes genstandsbestemthed (Murray og Hegel)

En hel central implikation af den historisk materialistiske position er opfattelsen af den videnskabelige metode som kritisk. Som jeg nævnte i forbindelsen med kritikken af Feuerbach, må kritik ifølge Marx bestå i en systematisk beskrivelse af det kritiserede felts kategorier.

Allerede i *Kritik der Hegelschen Staatsrecht* vender han sig derfor sig mod en

"selbst noch dogmatische Kritik, die mit ihre Gegenstand *kämpft* [...] Die wahre Kritik dagegen zeigt die innere Genesis [...] Sie weist [...] nicht nur Widersprüche als bestehend auf,

---

⁶³ "[T]hinking based on its own order and organization is capable not only of discovering order in reality but also of ordering reality in the image of thought. This is the basis for theorizing, predicting and also action in the external world" (Shamsavari 1991 s. 149).

sie *erklärt* sie, sie begreift ihre innere Genesis, ihre Notwendigkeit [...] dieses *Begreifen* besteht aber nicht, wie Hegel meint, darin, die Bestimmungen des logischen Begriffs überall wiederzuerkennen, sondern die eigentümliche Logik des eigentümlichen Gegenstandes zu fassen" (MEW 1, s. 296).

Heri ligger for det første den opfattelse til grund, at den videnskabelige metode må stræbe efter at være *genstandsbestemt*. Genstandens logik må determinere metodens. *Kapitalens* kategorier er, som Michael Heinrich udtrykker det, resultatet af en konkret forskningsproces og ikke en "Ergebnis einer irgendwie gearteten dialektischen Entwicklungsmaschine"⁶⁴. For det andet ligger der det allerede nævnte krav om *systematicitet*: Hverken den blot moralske eller den erkendelsesmæssige skepsis kan gøre det ud for metodisk kritik. En religionskritik fx. kan i denne forstand aldrig blot være en kritik af den enkelte religion og dens tilbøjelighed til at undertrykke mennesker og forhindre dem i at indse deres virkelige interesser. Og kritikken kan heller ikke stoppe ved en konstatering af, at den religiøse eller kulturelle praksis *i virkeligheden* har en anden materiel basis end den, der indgår i dens selvforståelse. En ordentlig kritik må vise, hvorfor *denne* religion dyrkes af *disse* mennesker under *disse* forhold⁶⁵. Genstandsbestemtheden og systematicitetskravet er forbundne idet metodens systematik afspejler genstandens systematik, dvs. fremstillingsmetoden bidrager i sig selv til forståelsen af den specifikke genstands specifikke logik.

Allerede for Hegel er denne forbindelse mellem genstandsbestemthed og systematicitet central. I forordet til *Wissenschaft der Logik* karakteriserer han den dialektiske metode derved, "daß sie von ihrem Gegenstand und Inhalte nichts Unterschiedenes ist; - denn es ist der Inhalt in sich, *die Dialektik, die er an ihm selbst hat, welche ihn fortbewegt*" og understreger, at kun den fremstilling, som er dialektisk kan være videnskabelig, da "der Gang der Sache selbst" er identisk med "den Gang dieser methode"⁶⁶. Fremstillingsmetoden er med andre ord dialektisk, fordi genstanden er det. Men hvad vil det sige, at en genstand har, eller mere præcist, at et genstandsområde følger en særegen logik? Og hvordan kan det bevises, vises eller begrundes, at netop denne logik gør sig gældende i netop dette genstandsområde? Besvarelsen af disse spørgsmål ville være at begynde forfra på den videnskabsteoretiske diskussion og det er naturligvis ikke meningen. At det alligevel giver mening at stille dem her, skyldes, at der synes at være en metodisk linje mellem Marx's

---

⁶⁴ Heinrich 1999, s. 174. Sml. Smith 1993a, s. 29: [T]he dialectical ordering in Hegel's social theory is based on material practices rather than on some automatic logic generating itself out of itself".

⁶⁵ Fx. i Feuerbatcheserne: "Feuerbach geht von dem Faktum der religiösen Selbstentfremdung der Verdopplung der Welt in eine religiöse und eine weltliche aus. Seine Arbeit besteht darin, die religiöse Welt in ihrer weltliche Grundlage aufzulösen. Aber daß die weltliche Grundlage sich von sich selbst abhebt und sich ein selbständiges Reich in den Wolken fixiert, ist nur aus der Selbstzerrissenheit und Sichselbstwidersprechen dieser weltlichen Grundlage zu erklären." (MEW 3, s. 6) Og i *Kapitalen*: "Es ist in der Tat viel leichter, durch Analyse den irdischen Kern der religiösen Nebelbildungen zu finden, als umgekehrt, aus den jedesmaligen wirklichen Lebensverhältnissen ihre verhimmelten Formen zu entwickeln. Die letztere ist die einzig materialistische und daher wissenschaftliche Methode" (MEW 23, s. 393n).

⁶⁶ Hegel, 1812, s. 50.

kritikker af henholdsvis religion, filosofi og den kapitalistiske produktionsform⁶⁷. Hvis Marx's metode til at kritisere Hegels *Phänomenologie des Geistes* er den samme, som den han brugte til at kritisere den kapitalistiske produktionsform, så må det betyde, at Marx mente, at disse to "genstande" i en eller anden forstand følger den samme logik.

Filosoffen Patrick Murray er den, der mest grundigt har forsøgt at fortolke hele Marx's livsværk som et langt forsøg på at indløse et og samme metodiske princip⁶⁸. Forudsætningen for Murrays tese er den, at de mange forskellige genstande for Marx's kritikker kan siges at være underlagt den samme logik⁶⁹; "Theo-Logics", som Murray benævner den. Murray finder en "homologi" mellem klassisk politisk økonomi og oplysningstænkningen⁷⁰; denne homologi er ikke blot tilfældig, men afspejler ifølge Murray, at begge ureflekteret reproducerer specifikke økonomiske processer, nemlig den simple varecirkulation, som nødvendiggør isoleringen af en enkelt universel ækvivalent, pengene: "Money [...] fits the same logical pattern as the thing-itself"⁷¹. Hegel kritiserer som bekendt Kant's distinktion mellem noumena ("tingen-i-sig-selv") og phenomena (tingene som de fremtræder for den menneskelige erkendelse). Disse statiske poler opløses i Hegels filosofi og indgår i en selvbevægende samtidig erkendelses- og tilblivelsesproces. "Pengene" har ifølge Murray en status i Marx's værdiformsanalyse, som ligner Hegels opfattelse af Kant's "Ding-an-sich"; nemlig en status som en abstrakt, uformidlet u-ting uden selvstændig eksistensmulighed. I stedet for på denne baggrund at konkludere, at "pengene" ingen konkret eksistens har, viser Marx, at deres eksistens forudsætter deres *eksistens som kapital* (i kapitalform). Denne udvikling fra penge til kapital følger et mønster, som genfindes i overgangen fra Kant's kritiske (dvs. dualistiske) idealisme til Hegels absolutte idealisme. Murray konstaterer som en følge heraf en lighed, hvis ikke ligefrem en identitet, mellem kapitalens logik og logikken i Hegels absolutte idealisme:

"In *Capital* Marx identifies the logic of *simple circulation* with the logic of *classical Enlightenment thought* (Descartes, Spinoza, Leibniz, the french materialists, the British empiricists and utilitarians, Kant, and others), and the logic of *capital* with the logic of *Hegel's absolute idealism*" (Murray 1993, s. 209).

---

⁶⁷ Der er også en linje mellem Marx's kritik af de venstrehegelianske religions- og Hegelkritikker (fx. Bauer og Feuerbach) og hans kritik af naivsocialistiske kritikker af "pengereligionen" (fx. Proudhon). Marx's kritik går i begge tilfælde på, at ingen af dem formår at begribe den dybere logik bag de tankekonstruktioner de kritiserer. Jf. Murray 1993, s. 95f.

⁶⁸ Inden for den såkaldte kapitallogiske skole har især Hans-Jürgen Krahl givet inspiration til at søge "isomorfer" mellem Kapitalens bevægelse hos Marx og Åndens bevægelse hos Hegel. Krahl 1970, s. 141: "Hegel ist der metaphysische Denker des Kapitals [...] seine Philosophie ist die idealistisch und metaphysisch verkleidete Form der Produktion". Sml.: Backhaus 1997, s. 52 "Marx kann deshalb von einer isomorphen Struktur der ontotheologischen, sozialmetaphysischen oder politischen *und* der ökonomischen Gegenstände ausgehen". Desuden Sohn-Rethel 1972 og Wolff 1979.

⁶⁹ "(German) philosophy, (French) politics, and (English) political economy were [...] three spheres that Marx concurrently criticized. His conception of materialist phenomenology spurred him to seek out a common logic in the different spheres of social activity", Murray 1993, s. 189.

⁷⁰ Murray 1993, s. 147.

⁷¹ Murray 1993, s. 174.

Jeg mener, at en direkte identifikation – både mellem pengelogikken og den transcendentale deduktion af tingen i sig selv, og mellem kapitallogikken og den Hegelske fremstilling af åndens udvikling – er problematisk. Murray forudsætter et en-vejsforhold mellem teori og praksis, hvor den almindeligt udbredte økonomiske form af praksis determinerer enhver mulighed for teoretisk at bryde med denne specifikke form. Da den er tilbøjelig til at reducere alle samfundsmæssige fænomener til samme grundlæggende logik, afblænder Murrays "Theo-Logics" muligheden for at se hvor i samfundet modstridende tankeformer og logikker eksisterer side om side og dermed muligheden for at se de logiske brudflader i samfundet. At de økonomiske kategorier kan siges at være lovgivende for individernes tankeformer, er ikke det samme som, at *alle* tanker underlægges disse lovmæssigheder. Nu har Murray selvfølgelig ikke med "klassisk oplysningstanke" og "Hegels absolutte idealisme" sagt: "alle tanker". Men han opererer *desuden* med homologier mellem oplysningsfilosofi og jødisk religion⁷², samt mellem Hegels filosofi og kristendom⁷³. Dermed illustrerer Murrays udlægning efter min mening, hvad Marx mente med sin kritik af Hegel. Hegels fejl var, som ovenfor citeret, "die Bestimmungen des logischen Begriffs überall wiederzuerkennen" istedet for "die eigentümliche Logik des eigentümlichen Gegenstandes zu fassen". Således bestemmer Murray tre forskellige genstandsområder, den simple varecirkulation, jødedommen og oplysningsfilosofien, som beherskede af en dualistisk *essenslogik*, der er tilbøjelig til at forene sine indre modsætninger med henvisning til et tredje moment (henholdsvis penge, frelserforventningen⁷⁴ og "tingen-i-sig-selv"). Da Jødedommen, hvori guddommen og menneskeheden er uforenelige og adskilte, ikke kan virkeliggøre sit behov for at forene det uforenelige, må den *nødvendigvis* slå over i kristendom. Denne overgang finder sine paralleler i Hegels kritik af Kant og i overgangen fra simpel varecirkulation til kapitalens selvbevægende cirkulation⁷⁵. For det første reproducerer Murray en antisemitisk forestilling om jødedommen som en ufuldstændig forløber for den højere skabning, kristendommen (der ganske vist også underlægges kritik). For det andet er homologien problematisk, fordi Murray får bundet pengene til det, der skulle være en foreløbig eksistensform, den jødiske religion og oplysningsfilosofien. Men disse *er* netop historiske former, der begge i høj grad har og har haft historisk virkelighed *uden* den samtidige eksistens af deres "højere" former, kristendommen og den Hegelske idealisme. Men pengene, i den forstand som Marx udleder dem i vareformsafsnittet i *Kapitalen* har *ingen selvstændig eksistens hverken i eller uden for det specifikt kapitalistiske samfund*. Hvor fænomenerne "Jødedom" og "oplysningsfilosofi" kan forstås uden henvisning til henholdsvis

---

⁷² "As we have seen, the logic of money as such parallels that of Kant's thing-in-itself. So, too, money runs in the same logical groove as the Jewish God" Murray 1993, s. 191.

⁷³ Sammenhænge hvis erkendelse han tilskriver Hegel selv. Murray 1993, s. 210.

⁷⁴ Murray s. 210. Jødedommen har ikke i sig selv noget formidlende moment at henvise til.

⁷⁵ "For the sphere of commodity circulation, the theo-logic of the Jewish God is appropriate, but for the sphere of capitalist production, the adequate theo-logic is found in the incarnational, trinitarian God of Christianity. . Judaism describes the theo-logic of the abstract value-thing—money; while Christianity captures the theo-logic of value in process—capital." Murray 1993, s. 192.

Kristendommen og den Hegelske filosofi er det et kardinalpunkt for Marx at pengene forstås som et abstrakt moment af den konkrete helhed, som er det kapitalistiske/borgerlige samfund. Det er muligt at man kan finde frugtbare sammenligninger mellem Hegels opfattelse af Jødedommen, Hegels kritik af Kant og Marx's opfattelse af kapitalismen, men de siger formodentlig mere om Hegel og Marx, end de gør om Jødedom, Kant og kapitalisme. Heroverfor må det fastholdes, at selvom Murray har ret i, at Marx meningsfuldt kan siges at begribe "the logic of capitalism" som en "new type of *religious* logic"⁷⁶, bør fokuseringen ligge på *new*: begreber som "penge-religion", "varefetisch" og "kapitalfetisch" bør opfattes som metaforer og ikke forlede til en fetisering af mere eller mindre overfladiske ligheder. Endvidere kan sammenligningen kun opretholdes for så vidt, at en religiøs logik opfattes som en *materiel* logik, og ikke blot som et "overbygningsfænomen". Hvis der er en mening i at spørge, "To what extent and precisely in which ways do Judaism and Christianity pave the way for the development of capitalism?"⁷⁷, så må svaret, hvis det skal være i overensstemmelse med Marx's metodeforståelse, bestå snarere i kritiske analyser af de konkrete, historiske praktikker, som henholdsvis jøder og kristne (i deres mange kulturelle afskygninger) er og har været involverede i, end i komparativ teo-logik, hvis mål er og bliver at få historiens gang til at passe ind i og bekræfte et forudfattet teleologisk udviklingskema. Det er om noget denne kritiske genstandsbestemthed, som skelner Marx's metode fra den Hegelske dialektik. Endelig lurer der, forsimplet udtrykt, en tilbøjelighed til en quasi-deterministisk basis-overbygning-metaforik i resulaterne af Murrays analyser. Er så forskellige teoridannelser indenfor filosofi, økonomi og religion alle synkront sammenfaldende med forskellige udviklingsstadier af kapitalismen, så kalder det på en mere udbygget begrebsliggørelse af forholdet mellem teori og praksis. I hvor høj grad er de ideale begrebsliggørelser med til at konstruerer den virkelighed begrebsliggørelserne er om? Som Reichelt⁷⁸ er inde på, så foretages de fleste større økonomiske beslutninger – både i politisk regie og indenfor finans- og erhvervsverden – på grundlag af beregninger, der hviler på en økonomisk videnskab, der selv med "borgerlige" videnskabsteoretiske standarder har et problematisk forhold til sin genstand⁷⁹. Relevansen for forholdet mellem teori og praksis ligger her ikke så meget i, at disse beslutninger i sig selv har konstituerende betydning for opfattelsen af den samfundsmæssige virkelighed, men mere i at de på én gang er handlinger i overensstemmelse med og praktiske italesættelser af den økonomiske videnskabs kategorier. Den praktiske italesættelse betyder, at politikere og firmaer 'beroliger' vælgerne og aktionærene og derved direkte eller indirekte betoner de dele af videnskabens teorier, som er opportune i den konkrete situation. For så vidt at disse manøvrer

---

⁷⁶ Murray 1993, s. 210.

⁷⁷ Murray 1993, s. 194.

⁷⁸ 1999.

⁷⁹ Peter Nielsen 2003 påpeger, at videnskabsteoretiske refleksioner over det økonomiske felt gennemgående er blevet *outsourcet* fra den toneangivende praktiske økonomi (s. 129). Afhandlingen maler i det hele taget et rystende portræt af mainstreamøkonomien og dens videnskabsteoretiske niveau.

virker og influerer på de økonomiske aktørers adfærd, skabes der en empirisk feedback til de økonomiske teoretikere, som ser dele af deres teorier bestyrkede, andre svækkede; hvorefter den videnskabelige begribelse af det økonomiske felt udvikles til gavn og glæde for de mange, hvis skæbne er underlagt de økonomiske beslutningstageres evne til at træffe kloge, videnskabeligt informerede beslutninger. Heri ligger ingen forestilling om, at den økonomiske videnskab eller beslutningstagerne gennem deres teoretiske praksis kunne ændre den samfundsmæssige virkelighed, heller ikke selvom de gerne ville. For disse er selv spundet ind i et komplekst net af nødvendigheder, som er de økonomiske, samfundsmæssige og materielle realiteter. Men der ligger det i det, at disse realiteter ikke desto mindre er skabt af og til stadighed skabes af de kategorier, de tænkes igennem. Teorier, der som Murrays, ser de materielle realiteter afspejlet i begribelserne af dem, overser, at begrebsliggørelse er et konstituerende moment i al menneskelig praksis og derfor selv har status af materiel realitet.

En ofte diskuteret passage hos Marx stammer fra efterordet til 2. udgave af *Kapitalen* 1 fra 1873:

"Meine dialektische Methode ist der Grundlage nach von der Hegelschen nicht nur verschieden, sondern ihr direktes Gegenteil. Für Hegel ist der Denkprozeß, den er sogar unter dem Namen Idee in ein selbständiges Subjekt verwandelt, der Demiurg des wirklichen, das nur seine äußere Erscheinung bildet. Bei mir ist umgekehrt das Ideelle nichts andres als das im Menschenkopf umgesetzte und übersetzte Materielle." (MEW 23, s. 27, min understregning, UGI)

Når Marx skriver, at det ideelle "hos ham" er resultatet af en omsættelse og oversættelse af det materielle i "menneskehovedet", er det *ikke* et generelt udsagn om, hvordan den menneskelige erkendelse fungerer i almindelighed, sådan som det ofte fortolkes⁸⁰.

Udsagnet handler om det specifikke ved Marx's metode i dens forskel til Hegels. Forskellen ligger ifølge Marx i grundlaget, eller i udgangspunktet for den dialektiske metode. Hos Marx ligger der i dette grundlag *intet andet* end den videnskabelige begribelse af det materielle. Hos Hegel ligger der, ifølge Marx, i udgangspunktet *noget andet*, nemlig den opfattelse, at tænkningen kan og bør foregå uafhængigt af sine materielle betingelser. Ifølge Hegel er den dialektiske metode "der *sich selbst wissende, sich* als das Absolute, sowohl Subjektive als Objektive, *zum Gegenstande habende Begriff*"⁸¹. Kategoriernes rolle i Hegels fremstillingmetode er, ifølge Marx, i udgangspunktet *ikke* at ordne og derigennem forstå en bevidsthedsuafhængig natur eller samfundsmæssig virkelighed. Tværtimod retter metoden sig i mod "*durch sich selbst in allem sich selbst zu finden und zu erkennen*"⁸². Hvor metoden, "das Ideelle", hos Marx altså *reflekterer* genstanden, "das Materielle", er genstanden for Hegels metode det ideelle selv. Hegel så, ifølge

---

⁸⁰ John Torrance fx. bygger sin reflektionslignende teori op over den problematiske engelske oversættelse af Marx: „In the sentence ‘the ideal is nothing else than the material world reflected in the human mind and translated into forms of thought’ the phrase ‘material world’ must mean simply the real or external world” (Torrance 1995, s. 50).

⁸¹ Hegel 1816, s. 551.

⁸² Ibid., s. 152.

Marx, det virkelige som et resultat af tænkningen⁸³, hvorimod hans egen dialektiske metode, "die Methode vom Abstrakten zum Concreten aufzusteigen", "alene er en metode for tanken at tilegne sig det konkrete, en måde for tanken at reproducere det konkrete i bevidstheden"⁸⁴. Selvom Marx, som ovenfor beskrevet, integrerer det ideelle, dvs. begrebsliggørelse og teoridannelse, i den materielle virkelighed som bestemte praktikker, er dialektikken hos Marx roteret 90 grader i forhold til Hegel⁸⁵: Den samfundsmæssige virkelighed er *ikke* dialektisk, men den kritisk-videnskabelige rekonstruktion af den er. Eller sagt på en anden måde: Den samfundsmæssige virkelighed *er* ikke dialektisk, men den eneste mulige måde, hvorpå den kan beskrives kritisk, er. Når jeg på Marx's vegne fastholder, at virkeligheden ikke er dialektisk, skyldes det, at en del marxister med udgangspunkt i Engels (og Hegel) forstår *Kapitalen* som en beskrivelse af den kapitalistiske samfundsforms dialektiske udvikling, i stedet for, som i dette speciale, som en dialektisk udvikling af den kapitalistiske samfundsforms økonomiske kategorier. De paradokser, som driver udviklingen af den kapitalistiske samfundsforms økonomiske kategorier frem i Marx's beskrivelse af dem, eksisterer ikke i denne samfundsforms virkelighed, for i denne er de altid allerede løst, eller mere præcist: De er hele tiden i deres løsning.

Hvis det kapitalistiske system ikke var dynamisk, ville det falde fra hinanden – for en statisk kapitalisme er grundlæggende et paradoks, hvilket er det samme som at sige: umulig. Men da kapitalismen ikke er statisk – da dens værensform er dynamisk –, er den heller ikke derfor paradoksal. Den teoretiske praksis er hæmmet derved, at den bliver nødt til at tage et udgangspunkt og i sin beskrivelse heraf fikserer det, som netop ikke er en fikseret tilstand, men et moment i et bevægeligt hele⁸⁶. Et sådan forsøg på at indfange det bevægelige hele fører ikke til videnskab, men til kaos⁸⁷. En teoris (dvs. en teoretisk praksis') mulighed for at kompensere for, at den ikke selv er dynamisk er at benytte den dialektiske metode. At den samfundsmæssige virkelighed er dynamisk, betyder ikke, at dens udvikling er drevet frem af paradokser. Dette ville blot være at skifte begrebet dialektik ud med begrebet dynamik. Til gengæld kan dynamikken være drevet af interessemodsatninger, strukturelle modsætninger og modsatrettede tendenser

---

⁸³ Hvilket Marx formodentlig godt vidste at Hegel ikke gjorde; men overdrivelse fremmer forståelsen, ikke af Hegel's position, men af Marx's, som her er det væsentlige.

⁸⁴ Indledning til *Grundrisse*, MEGA II.1, s. 36.

⁸⁵ At det ideelle hos Hegel integrerer det materielle gør ham til en langt mere interessant filosof end jeg har plads til at fremstille ham her. Det *grundlæggende* synspunkt jeg i overensstemmelse med Marx tillægger ham, at alene det begrebne er det virkelige og idealet om metodens selvberoenhed baserer sig primært på min læsning af kapitlet "Die absolute Idee" i *Wissenschaft der Logik*, Hegel 1816, 548f. Smith 1993a, s. 18f og Fine 2002 argumenterer for at Hegel's metode i *Retsfilosofien* lige som Marx's i *Kapitalen* er materialistisk i den forstand, at den rekonstruerer de kategorier af materielle praktikker og nødvendige sammenhænge som strukturerer det moderne samfund. Omvendt skriver Smith, at Hegel ser sin begrebslogik *eksemplificeret* i den kapitalistiske logik: "Hegel did not deduce the nature of capitalism from his logic of the concept. But Hegel's studies did lead him to assert that the logic of the concept is exemplified in the capitalist order" (Smith 1993a, s. 29) Det kapitalistiske system ligner i sin form tilfældigvis Hegel's logiske system?

⁸⁶ Se fx. *Grundrisse*, MEGA II.1, s. 229 om kapitalen: "Wir wohnen seinem Entstehungsprozess bei. Dieser dialektische Entstehungsprozess ist nur der Ideale Ausdruck der wirklichen Bewegung, worin das Capital wird [...] Aber es ist nöthig, die bestimmte Form zu fixiren, auf der es auf einem gewissen Punkt gesetzt ist. Sonst entsteht Confusion".

⁸⁷ I denne henseende er den kunstneriske erkendelse, den videnskabelige overlegen.

produceret af samme eller forskellige kontingente forhold (generelle lønstigninger kan f.eks. motivere lønmodtagere til at arbejde mere, da de nu får mere for deres arbejdskraft, men også til det modsatte, da de nu ikke behøver at arbejde så meget for at dække deres behov). Gevinsten ved den dialektiske metode er dobbel: På den ene side muliggør den begribelsen af et dynamisk system; på den anden side er de paradokser, som bevæger den dialektiske udvikling, teoretiske refleksioner af de tendenser og modsætninger, som gør det dynamiske system dynamisk. Paradokset på et givent kategorialt niveau i teorien gengiver eller begriber et dynamisk moment i den beskrevne virkelighed. Når Donald Davidson siger, at en beskrivelse af verden altid må indeholde en kombination af tilstande og begivenheder, virker det umiddelbart indlysende og ukontroversielt. Men dybest set er det paradoksalt, at noget skulle ske blot ud af en tilstand. Det ville kræve en provokation; men en provokation er selv en begivenhed. Tilstanden må med andre ord være i bevægelse, eller Hegelsk udtrykt: i færd med at blive til. Til gengæld har Davidson ret i, at *beskrivelsen* af et kronologisk forløb kan have form af "tilstand + begivenhed ? ny tilstand". Men at tilskrive virkeligheden beskrivelsens form, er netop, igen, at genfinde metodens logik i genstanden, fremfor omvendt at reflektere genstandens logik i metoden. Man kan diskutere i hvor høj grad Marx formåede at gøre dette særlig pædagogisk, men hans manuskripter og breve dokumenterer, at han forsøgte⁸⁸.

Den dialektiske tilgangsvinkel, den dialektiske analyseform har central betydning for teoridannelsen: For det første er teoriens genstand kompleks, dvs. den er en totalitet konstitueret af forskellige og til en vis grad modstridende momenter, tendenser og processer. For det andet er genstanden i bevægelse, dvs. produceret, foranderlig, forgængelig. For det tredje er denne udvikling resultatet af en dynamik etableret af interne modsætninger og problemer mellem de og kun de forskellige momenter, som allerede er indført i teorien. Teorien søger på denne måde at forklare de nødvendige, immanente kategoriale sammenhænge og kan derfor ikke redegøre for indvirkninger på genstanden, som falder uden for det pågældende abstraktionsniveau. Nye kategorier indføres i analysen som "løsninger" af eller svar på modsigelser eller problemer inden for totaliteten af de udviklede kategoriale niveauer. I det følgende afsnit skal jeg give en nærmere beskrivelse af denne fremadskridende kategoriale udvikling som videnskabelig begrundelse.

---

⁸⁸ Marx's bemærkning til Engels den 9. december 1861 om den skjulte metode i *Kapitalen*: "Meine Schrift geht voran, aber sehr langsam. Es war in der Tat nicht möglich, solche theoretische Sachen unter diesen Zuständen rasch abzufertigen. Es wird indes viel populärer und die Methode viel mehr versteckt als in Teil I[- dvs. *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, UGI]" (MEW 30, s. 207). Der er en række pragmatiske grunde til, at Marx ikke alene skjulte, men også sine steder tog let på den metodiske strength. Den vigtigste er formodentlig hans ønske om øjeblikkelig politisk effekt, hvortil fine videnskabelige fornemmelser ikke ville bidrage. Desuden stod Marx ret alene med sin dialektiske forståelse, eftersom hans eneste fortrolige på dette område, Engels, havde en meget firkantet dialektikopfattelse. Set i lyset af, hvor mange banale teoretiske og politiske diskussioner Marx kastede sig ud i, er det en skandale, at han aldrig udfærdigede et skrift om den dialektiske metode. I stedet er vi ladet tilbage med en række af kun svært kompatible forord. Af denne mangel, denne modsigelses- og modsætningsfuldhed, afleder jeg, at Marx ikke var afklaret på dette punkt. En rekonstruktion af Marx's dialektiske metode vil derfor gøre vold på Marx, hvadenten den som Hegel og Engels opfatter *virkeligheden* som i en eller forstand dialektisk, eller om den, som den position jeg forsvarer her, reserverer dialektikken til den videnskabelige *begribelse* af kapitalismen som det borgerlige samfunds økonomiske virkelighed.

2.2 Værensgrund og eksistensbetingelser: Dialektik som videnskabelig begrundelse

Den dialektiske metode indeholder to instrumenter; (1) en analytisk-regressiv tilegnelse af empiriske data eller af et genstandsområdes "konkrete begreber", dvs. en omsættelse af konkrete forhold i abstrakte kategorier baseret på *værensgrunde* eller *væsen* (den abstrakte kategori B udtrykker det konkrete forhold b's værensgrund; den mere abstrakte kategori A udtrykker kategorien B's værensgrund); og (2) en syntetisk-progressiv udvikling af kategorierne fra abstrakt til konkret baseret på *eksistensbetingelser* eller *fremtrædelsesformer* (eksistensens af A nødvendiggør eksistensen eller fremkomsten af B). Logisk set følger det andet instrument efter det første, men i praksis består fremstillingen i en vekselvirkning mellem dem. Der er en tilbøjelighed i sekundærlitteraturen til at anse de to instrumenter for to forskellige metoder, hvoraf den første associeres med empirisk orienterede og/eller historiske studier og Marx's "forskningsproces", mens den anden bevægelse associeres med Hegeliansk filosofi og Marx's "fremstillingsproces"⁸⁹. Alene den syntetisk-progressive bevægelse er da at betegne som dialektisk⁹⁰. Jeg er ikke enig. Marx foretager primært analyser. Analyserne foregår hele tiden inden for nogle bestemte kategoriale rammer, dvs. under forudsætninger, hvor visse forhold er holdt ude, eller udsat til senere i behandlingen. Disse niveauer i fremstillingen repræsenterer ikke ontologiske niveauer i virkeligheden eller i den historiske udvikling, men er definerede af relevanskriterier. Analysernes formål er det dobbelte, at begribe genstanden simplificeret og samtidig begribe, hvor den simplificerede forklaring ikke er adækvat og kræver inddragelse af mere komplekse forhold.

Der findes som nævnt forsvarere af den dialektiske metode som mener, at Marx begynder med at foretage en række abstraktioner, indtil han når de tyndest mulige begreber, hvorudfra han dialektisk rekonstruerer det hele igen fra abstrakt til konkret. Hovedreferencen til Marx er altid det samme allerede referede sted i metodeafsnittet i indledningen til *Grundrisse*. Dette afsnit

---

⁸⁹ Fx. "Die Von marx im *Kapital* befolgte Methode ist im wesentlichen die gleiche, die auch von bürgerlichen Wissenschaftlern angewandt wird. Die Dialektik diente ihm dabei, wie er selbst im Nachwort zur zweiten Auflage des *Kapitals* sagt, nur als 'Darstellungsweise'" Iring Fetscher, *Christen oder Bolschewisten*, 1957, s. 89. citeret efter Iljenkow 1960 s. 140. I den anden grøft finder vi Banaji: "Analysis is simply a prelude, as Marx points out, even if a necessary one, to the process that he calls 'genetic presentation'" (Banaji, 1979, s. 40) (Sml. Reichelt 1970, s. 13-4; Sayer 1979, s. 94; og Marsden 1998, s. 305). Smith, 1990a s. 164, identificerer ligeledes to komponenter i Marx's teori, nemlig empiriske studier og systematisk fremstilling af kategorierne og mener at kunne efterspore teoriens arkitektur i den anden del, den kategoriale progression. De empiriske undersøgelser – the stage of appropriation (s.33) – bliver ikke tematiseret noget sted i Smiths mange artikler og bogsider om Marx's metode. Meikle 1979, nævner tre stikord til beskrivelse af af denne del af processen: "Abstractions and categories do not arrive from nowhere [...] They have to be constructed through a process of (1) appropriating the concrete empirical data of the area under investigation [...], (2) of critical appraisal of the ordinary concepts (and the preliminary abstractions) in the which the data may be described or interpreted and (3) of 'concept formation'" (s. 11, min nummerering, UGI), men vier ellers resten af sin artikel til den syntetiserende bevægelse fra abstrakt til konkret.

⁹⁰ Reichelt 1970, s. 16.

handler imidlertid om den politiske økonomis metode og kun i ringe grad om Marx's. De som mener, at det særegent dialektiske ved Marx's metode, det som adskiller ham fra den politiske økonomis bedste hoveder, fremstilles på dette sted i 1857-indledningen, vælger gerne at skære følgende afsnit ud⁹¹. Det følger efter, at Marx har beskrevet abstraktionsproceduren som den første vej og deduktionsproceduren som den anden⁹²:

"Der erste Weg ist der, den die Oekonomie in ihrer Entstehung geschichtlich genommen hat. Die Oekonomen des 17^t Jhh. z.B. fangen immer mit dem lebendigen Ganzen, der Bevölkerung, der Nation, Staat, mehren Staaten etc an; sie enden aber immer damit, daß sie durch Analyse einige bestimmende abstrakte, allgemeine Beziehungen, wie Theilung der Arbeit, Geld Werth etc herausfinden. Sobald diese einzelnen Momente mehr oder weniger fixirt und abstrahirt waren, begannen die ökonomischen Systeme, die von dem einfachen, wie Arbeit, Theilung der Arbeit, Theilung der Arbeit, Bedürfniß, Tauschwerth aufstiegen bis zum Staat, Austausch der Nationen, und Weltmarkt. Das letztre ist offenbar die wissenschaftlich richtige Methode" (MEGA II.1, s. 36 – mine understregninger, UGI)

Heraf kan det imidlertid *ikke* udledes, at Marx anbefaler en abstraktion til tyndest mulige begreber. Dette er tværtimod en fremgangsmåde som tillægges det 17. århundredes økonomiske videnskab. Denne starter ifølge Marx med et vidt begreb, som f.eks. "befolkningen", som den derefter analyserer ned til denne befolknings klasser, der igen vises at bero på forskellige andre elementer som i sidste ende fører tilbage til det, der i dag (altså 1857) er den politiske økonomis grundbegreber. Uanset at disse tidlige økonomers reduktive metode således ikke bifaldes af Marx, anerkender han dog, at de dermed fik udpeget en række centrale økonomiske kategorier⁹³. Hvad der *kan* udledes om Marx's metode, er, at han bifalder den moderne økonomi, når den udleder konkrete og komplekse kategorier som stat, international handel og verdensmarked af abstrakte og simple kategorier som arbejde, arbejdsdeling, behov og bytteværdi⁹⁴. Men dette er altså en metode Marx har til fælles med de moderne politiske økonomer, og med mindre det vil forsvares, at disse anvender en dialektisk metode, kan dette sted i 1857-indledningen derfor *ikke* læses som en fremstilling af den dialektiske metode. Ganske vist har den dialektiske metode overfladisk set disse aspekter til fælles med den politiske økonomis metoder, men specificiteten af Marx's metode, for så vidt den adskiller sig fra den politiske økonomis metode, må findes andetsteds. Meget kort udtrykt er forskellen, at hvor den politiske økonomi opfattede de simple

---

⁹¹ F.eks. Rosdolsky 1968 s. 43-6; Altvater 1999, s. 16; Heinrich 1999, s. 155-7, Iljenkow, s. 133f, Marsden 1998, s. 304ff, og Smith 1990b, s. 290.

⁹² Marx beskriver disse to 'veje' i en 1. person-entals konjunktiv, hvilket især på engelsk giver anledning til problemer og kan forklare, men ikke undskyldte, misforståelsen. Så ofte citeret og brugt i Marx-litteraturen som disse linjer i 1857-forordet er, er det bemærkelsesværdigt, at det intet sted er blevet fremhævet, at denne forvirrende brug af 1. person ikke betyder, at Marx selv i sin videnskab går ad disse to veje. For mig at se er der snarere tale om, at Marx her koketerer stilistisk med en reference til gamle Parmenides' hexameterdigt om de to mulige veje for erkendelsen at gå ad – hvor den ene (væren) fører til erkendelse, mens den anden (ikke-væren) fører til 'de dødeliges meninger'. Parmenides digt findes i Kirk, Raven og Schofield 1983, s. 243ff.

⁹³ I en ofte omtalt note i afsnittet om varefetichismen, MEW 23, s. 95n32, roser Marx den klassiske politiske økonomi for at have udforsket de borgerlige produktionsforholds indre sammenhænge. I modsætning "vulgærøkonomerne", der blot reproducerer de umiddelbare økonomiske aktørers mest banale forestillinger.

⁹⁴ At 'behov' optræder som grundkategori på dette sted udelukker i sig selv, at Marx her henregner sin egen teori til de omtalte "ökonomischen Systeme", da behovsproblematikken ikke dukker op før end i andet bind af *Kapitalen*.

begreber som de mere komplekse begrebers essentielle og substantielle "byggesten", er der i Marx's analyser en gensidig dertermination mellem de abstrakte og de konkrete kategorier⁹⁵. Marx's kritik af den politiske økonomi er, at de anser deres grundkategorier for neutrale i kraft af deres simpelhed, mens Marx ser dem som *på forhånd* formbestemte⁹⁶. Den kategoriale udvikling skal vise, hvordan grundkategorierne skal forstås i deres sammenhæng med produktionens og samfundets konkrete udformning. Dette skal forklares nærmere.

I kapitalistiske samfund gælder, at "jedes ökonomische Verhältniß das andre in der bürgerlich-ökonomischen Form voraussetzt und so jedes Gesetze zugleich Voraussetzung ist"⁹⁷. Det enkelte forhold forudsætter som delkonstituent af samfundet dette som helhed og dermed samfundet øvrige forhold. Dette forhindrer, at der er et grundforhold, hvorefter alle andre forhold kan afledes. Ikke desto mindre skelner Marx mellem simple og komplicerede forhold og afleder de komplicerede forhold af de simple. Da de simple forhold imidlertid forudsætter de komplicerede, må de simple forhold fixeres som abstrakte kategorier, der kan beskrives foreløbigt, hver for sig og uden inddragelse af mere konkrete kategorier, dvs. kategorier som udtrykker mere komplekse forhold. Værdibegrebet kan således fremstilles uafhængigt af og forud for kapitalbegrebet, selvom at det forhold, eller den lovmæssighed, som udtrykkes på værdiens kategoriale niveau, nødvendigvis forudsætter en produktionsform, som er baseret på kapital⁹⁸. Den dialektiske metodes fordel er, at den gennem analysen af det abstrakte felt defineret ved kategorien værdi viser, netop hvorfor og hvordan værdien som et bestemt organiseringsprincip for den menneskelige praksis forudsætter inddragelsen af de mere komplekse forhold defineret ved kategorien kapital.

Det simple forhold, fx. arbejdet, er en abstraktion i forhold til de mere komplekse kategorier, fx. "lønarbejde" eller "arbejderklassen" i den forstand, at en "abstraktion" består i at se bort fra visse kontingente og kontekstafhængige bestemmelser. En abstraktion når ad denne vej frem til et fænomens essens eller væsen, d.v.s. dens *værensgrund*. Abstraktionsniveauer kan da betegnes som niveauer af nødvendighed⁹⁹ og væsentlighed¹⁰⁰. Desto mindre abstrakt, dvs. desto mere

---

⁹⁵ I kapitel 3 og 4 skal det blandt andet vises, hvorledes den basale værdibestemmelse ved det abstrakte arbejde udvides igennem de stadig mere konkrete bestemmelser. Hvor abstrakt arbejde i begyndelsen af *Kapitalen* bestemmes som den rå og simple udfoldelse af fysisk arbejdskraft, indebærer den i slutningen af *Kapitalen*, samtlige af kapitalens reproduktive betingelser.

⁹⁶ F.eks. *Kapitalen* bd. 2, MEW 24, s. 388: "Die Ware, mit der A. Smith es zu tun hat, ist von vornherein Warenkapital (das, außer dem in der Produktion der Ware verzehrten Kapitalwert, den Mehrwert einschließt), also die kapitalistisch produzierte Ware, das Resultat des kapitalistischen Produktionsprozesses. Dieser hätte also vorher analysiert werden müssen, also auch der in ihm eingeschlossene Verwertungs- und Wertbildungsprozess".

⁹⁷ MEGA II.1, s. 201.

⁹⁸ MEGA II.1, s. 174.

⁹⁹ Reuten 1988 s. 45.

¹⁰⁰ Heinrich 1999, s. 175.

konkret begrebet er, desto flere (blot) kontingente elementer indgår i forholdet. Og desto mere abstrakt et begreb er, desto mere nødvendig og væsentligt er det forhold, som det beskriver¹⁰¹. Den simple kategori udtrykker et simpelt forhold uden henvisning til den mere komplicerede helhed, som den egentlig forudsætter. Den simple kategori er dermed nødvendigvis en abstraktion. *Da* det simple forhold, som udtrykkes i den simple kategori, forudsætter den mere komplekse helhed, vil kategorien, som ikke umiddelbart forudsætter en tilsvarende kompleks helhed, nødvendigvis kun begribe det simple forhold *mangelfuldt*¹⁰². Abstraktionen sætter sig med andre ord igennem som en *begrænsning*, der nødvendiggør inddragelsen af yderligere information. Beskrivelsen af et forhold på et bestemt kategorialt niveau viser dermed hele tiden hen til forholdets bestemte eksistensbetingelser¹⁰³. Inddragelsen af stadig mere komplekse eksistensbetingelser kan betragtes som konkretiserende indholdsbestemmelser af de initiale abstrakte kategorier¹⁰⁴. Således kommer vi ud af *Kapitalens* tredje bind med en dybere forståelse af, hvad begyndelseskategorierne vare, værdi og penge indeholder og hvilke samfundsmæssige forhold dette indhold indebærer. Det viser sig at varen ikke blot er et arbejdsprodukt, som kan byttes, men at den derimod forudsætter alle de kapitalistiske produktionsbetingelser, herunder den kategorialt så fjerne mulighed af kredittens eksistens som en vare, der kan handles inden for den finansielle sektor. Og beskrivelsen af værdisubstansen, 'det abstrakte arbejde', bliver tilsvarende mere kompleks, i det flere og flere forhold viser sig at være nødvendige til fastsættelsen af en vares værdi. Dette er, hvad Marx betegner som det "rationelle ved den metode, som Hegel har opdaget, men samtidig mystificeret"¹⁰⁵: at den dialektiske kategoriudvikling ikke gengiver den "kaotiske helhed" i dennes umiddelbart kaotiske form, men gennem specificeringen af de nødvendige overgange mellem de kategoriale niveauer viser, *hvordan* helheden hænger sammen. I den kaotiske forestilling om helheden ligger en – sand – bevidsthed om at alle fænomener og forhold i det kapitalistiske samfund betinger hinanden. I den *dialektiske fremstilling* af helheden fra de simple til de komplekse kategoriale niveauer udtrykkes denne gensidige betingethed ordnet: hvis en given tilstand x er tilfældet, vil en anden tilstand y, af en bestemt grund g nødvendigvis følge. Denne orden er en rationalisering i den forstand, at forståelsen af udviklingen føres tilbage til den grund, der gør udviklingen nødvendig. Grunden er

---

¹⁰¹ "[A] theory can be said to follow a dialectical logic if (a) categories that articulate simple and abstract social structures are ordered prior to categories that define more complex and concrete structures; and (b) each category fixes a structure that incorporates the structures presented in the prior categories. In this sense early categories are principles for the derivation of later ones" (Smith 1989, s. 328).

¹⁰² Heinrich 1999, s. 173: "Dieser 'Mangel' ist auf der erreichten Darstellungsstufe notwendig: da von der Beziehung dieser Kategorien auf die weiteren Kategorien abstrahiert wird, *muß* sie sich als mangelhaft erweisen". Sml Arthur 1997, s. 22f.

¹⁰³ Reuten & Williams 1989, s. 22, beskriver de mere konkrete kategorier som de mere abstrakte kategoriers "conditions of existence". Den omtalte *mangel* eller *begrænsning* kan også beskrives som en forhindring for at en genstand (eller et begreb) kan aktualiseres inden for den givne kategoriale kontekst (Arthur 1997, s. 27f).

¹⁰⁴ "Das Concrete ist Concret, weil es die Zusammenfassung vieler Bestimmungen ist, also Einheit des Mannigfaltigen". MEGA II.1, s. 36.

¹⁰⁵ Marx til Engels 16. januar 1858, MEW 29, s. 260.

ikke i første omgang en handlingsmotivation placeret i bevidstheden hos et individ, men en kategorial begrænsning i bestræbelsen på at indfange forholdet mellem en simpel lovmæssighed og den helhed, hvori den virker. Den kategoriale begrænsning som nødvendig gør overgangen til en ny kategori, kan ofte beskrives som en aktørs grund til at handle. Overgangen fra penge til kapital, kan fx. beskrives som pengebesiderens ønske om at bevare værdien af sine penge. Men dette handlingsrationale indebærer ikke af den grund et bevidst valg, men tværtimod en strukturel nødvendig som påtvinger kapitalisten *qua* kapitalist en bestemt adfærd. Den materialistisk-dialektiske metode forsøger med Tony Smith's ord at forstå den kollektive magi der opstår, når mennesker handler individuelt rationelt¹⁰⁶.

Marx beskriver en kategoris indbyggede begrænsning som et *paradoks*, idet han bruger udtrykkene modsigelse (Widerspruch) eller modsætning (Gegensatz). De paradokser, som opstår, kan ikke "løses" gennem begrebslige præciseringer, dvs. omformulering af teorien¹⁰⁷, men fører til begrebslig udvikling. "Løsningen" af et paradoks består i indførelsen af en ny kategori, eller af nyt kategorialt materiale, som udtrykker eksistensbetingelserne for det beskrevne forhold. I modsætning til en almindelig uoverensstemmelse mellem en kategorial beskrivelse og den empiriske virkelighed giver dialektiske paradokser ikke anledning til falsificering af teorien eller ad hoc-løsninger, men til erkendelse af centrale betingelsessammenhænge udtrykt gennem kategorial udvikling¹⁰⁸. "Løsningen" af et paradoks får ikke modsætningerne til at forsvinde, men "giver dem plads" til faktisk at kunne eksistere. Marx analyserer således den simple, dvs. præmontære bytteproces og konstaterer en række paradokser, eller som Backhaus kalder dem, "Denkummöglichkeiten"¹⁰⁹: Det er muligt, at gensidigt udelukkende egenskaber kan tilkomme et genstandsfelt domineret af kategorien simpelt varebytte. Vi kan konstatere, at varebyttet eksisterer, men vi kan under de givne, dvs. simple omstændigheder ikke tænke det modsætningsfrit, hvilket betyder, at vi hidtil har begrebet varebyttet ufuldstændigt. Ifølge den dialektiske metode må man søge efter varebyttets muliggørende betingelser og omstændigheder – dvs. betingelserne for, at varebyttet kan tænkes modsigelsesfrit, eller mere præcist: betingelserne for, at varebyttets selvmodsigende form kan omformuleres i en breddere teoretisk ramme, hvorindenfor selvmodsigelserne begribes som modsatrettede tendenser og interesser. Disse betingelser udtrykkes ved en ny kategori, penge.

"Man sah, daß der Austauschprozeß der Waren widersprechende und einander ausschließende Beziehungen einschließt. Die Entwicklung der Ware hebt diese Widersprüche nicht auf, schafft aber die Form, worin sie sich bewegen können. Dies ist überhaupt die Methode, wodurch sich wirkliche Widersprüche lösen" (MEW 23, s. 118-9).

---

¹⁰⁶ Smith 1990a, s. 229f.

¹⁰⁷ MEW 26.3 s. 83f, sml MEW 26.1 s. 60f.

¹⁰⁸ Sml. Iljenkow 1960, s. 249.

¹⁰⁹ "[D]as Kapitel "Austauschprozeß" handelt von den *Denkummöglichkeiten* des Austauschprozesses *prämontärer Waren*" (Backhaus 1997, s. 287).

Om den nye kategori kan det siges at den er begrebet præcist i sin funktion: som løsning af den kategoriale beskrivelses paradoksikalitet, dvs. af det simple, eller præmontære varebyttes indre modsætninger, og dermed som en nødvendig eksistensbetingelse for varebyttet overhovedet. Den efterfølgende analyse af pengene står med andre ord ikke blot ved siden af analysen af det præmontære varebytte, som en mere indholdsrig og udtømmende forklaring (hvis det var sådan kunne analysen lige så godt begynde med pengene): som dialektisk udledt af det simple varebytte udtrykker pengene varebyttets *eksistensbetingelser* under de givne omstændigheder. Og omvendt: Som således deduceret af varebyttet vises pengenes egentlige *værensgrund*. Det materielle forhold (fx. penge) forstås i sin nødvendige relation til den eller de kategorier det udspringer af (det simple varebytte), ikke i sit kaotiske væld af konnotationer. Det simple varebytte, som i den borgerlige ideologi fremstår som hele det økonomiske systems uskyldige – dvs. egentlige, oprindelige – formål, viser sig ikke at hidrøre fra retfærdighedens ideale eller historiske lykkeland hinsides syndfloden; den er tværtimod den diluvianske kraft bag alle kapitalismens epokegørende forandringer af menneskenes materielle livsvilkår – såvel de lyksaliggørende som de utålelige. Det kendetegner den dialektiske og kategoriale ideologikritik i modsætning til den bedrevidende og kategoriske ideologibekæmpelse, at den anerkender berettigelsen af det økonomiske systems grundlæggende kategorier. Det, som kritiseres, er forestillingen om disse kategoriers forudsætningsløshed, umiddelbarhed, isolerbarhed og dermed relative uskyldighed. Den dialektiske metode adskiller sig fra anden kritisk videnskab ved ikke at være fokuseret på at finde ud af noget nyt og problematisk om det på forhånd kontroversialicerede objekt, for derefter at kunne foredrage en kritisk konklusion. Den dialektiske metode er essentielt kritisk, idet den sigter mod totaliteten af sammenhænge som er nødvendige forudsætninger for de definatoriske tanke- og handleformer i det kapitalistiske samfund. Det, som synes at være klare og distinkte definitioner, vises at indebære paradokser, hvis løsning indebærer stadig mere kontingente aspekter af den kapitalistiske produktionsform. Den kritisk-dialektiske metode har derfor denne form: De mere komplicerede kategorier "løser" paradokserne i de simple kategorier. Men i den samfundsmæssige virkelighed er disse paradokser *altid allerede "løst"*. Det, som *fremtræder* som naturligt, selvstændigt og uformidlet, afslører den dialektiske fremstilling som *resultat* af en formidling. Kritikken er immanent i den forstand, at fremstillingen viser erkendelsens og diskursens betingethed. At kritisere den kapitalistiske produktion moralsk for at subsumere brugsværdien under merværdiproduktionen er således kun relevant, for så vidt at den modsatte opfattelse indgår i den borgelige bevidsthed og diskurs. Moralsk kritik forudsætter et moralsk grundlag, men Marx leverer intet moralsk grundlag og ej heller en systematisk moralsk kritik i *Kapitalen*. Kritikken, dvs. fremstillingen af kategorierne tjener til at vise hvordan den kapitalistiske produktionsform producerer sine egne betingelser. Det, som forudsættes i starten af *Kapitalen* (rigdommens elementære form: varen), viser sig ikke at være forudsætningsløst, men

tværtimod *sat* af Kapitalen selv, og dermed kommer den kapitalistiske produktionforms systemiske karakter til udtryk: som et i sig selv sluttet system af selvrefererende og selvgenererende kategorier.

For Marx, i modsætning til Hegel, viser denne systemiske karakter hen til den kapitalistiske produktionsforms historiske begrænsning og til den dialektiske metodes "omfangslogisk" begrænsede status:

"Andrerseits [...] zeigt unsere Methode die Punkte, wo die historische Betrachtung hereintreten muß, oder wo die bürgerliche Oekonomie als bloß historische Gestalt des Produktionsprozesse über sich hinausweist auf frühere historische Weisen der Production" (MEGA II.1.2, s. 369).

Den dialektiske udvikling af kategorierne forudsætter den kapitalistiske produktionsform som helhed. Denne produktionsform er resultat af en historisk proces, som den dialektiske metode ikke beskriver, men som kræver en "historische Betrachtung". I den såkaldte *Urtext* til *Zur Kritik der politischen Ökonomie* skriver Marx således, at betingelsen for, at penge kan forvandles til kapital, er, at pengenes ejer kan bytte sine penge for fremmed arbejdskraft som vare, dvs. at der findes arbejdere, som sælger deres arbejdskraft som en vare. Dette forudsætter endvidere en række historisk satte betingelser, som fx. at arbejderen selv disponerer over sin arbejdskraft, ikke er bundet til hoveri¹¹⁰. Marx konstaterer, at det, som det borgerlige samfund og dermed også analysen af det tager som udgangspunkt, er et *resultat* af en lang historisk udvikling, et "resumé" af mange økonomiske omvæltninger, som forudsætter undergangen af andre produktionsmåder og et bestemt niveau af den samfundsmæssige produktivkrafts udvikling. Det system som fremstilles i *Kapitalen* er som samfundsform allerede etableret i kraft af tilstedeværelsen af en række historiske forudsætninger, der som beskrevet ovenfor (kapitel 1.7) fremstår for den økonomiske aktør og for den "vulgærøkonomiske" videnskab som "antediluvianske", dvs. som den egentlige naturtilstand, man ikke kan trænge bag om. Disse historiske forudsætninger præciseres gennem den dialektiske fremstilling, netop som grundlæggende betingelser for kapitalens system overhovedet. Meningen med dette er, at de historiske forudsætninger dermed afklædes deres dragt af uskyld, deres tilsyneladende status af at stamme fra "før syndfloden", og dermed deres status som uforanderlige. Når dialektikken rammer sine grænser, vises de historiske betingelser *ikke* af en logik udsprunget af en quasi-naturlig orden, men derimod af menneskers handlinger, primært af *kamp, krig og vold*. Dialektikken selv beskriver et system, der med nødvendighed strukturerer dets aktørers handlemuligheder. Men der, hvor det når sine grænser, viser den hen til dette systems historiske forudsætninger, der er kontingente. At dialektikken når sin grænse kan betyde to ting:

---

¹¹⁰ MEGA II.2, s 91-2.

For det første kan det vise, at noget må have været tilfældet, for at dette system i sin tid kunne indstiftes – eksempelvis eksistensen af den frie arbejder. Af samme grund ligger det historiske afsnit om den "såkaldt oprindelige akkumulation" notorisk i slutningen af *Kapitalens* første bog, efter den dialektiske fremstilling af "Kapitalens produktionsproces" og ikke i begyndelsen: det er først på baggrund af den dialektiske fremstilling, at det fremgår, præcis *hvilke* historiske forudsætninger den kapitalistiske produktionsmåde er funderet i, nemlig den voldelige adskillelse af de umiddelbare producenter fra ejendommen af produktionsmidlerne.

Om den frie arbejder skriver Marx:

"Seine Existenz ist das Resultat eines langwierigen historischen Processes in der ökonomischen Gestaltung der Gesellschaft. Es zeigt sich an diesem Punkt bestimmt, wie die dialektische Form der Darstellung nur richtig ist, wenn sie ihre Grenzen kennt" (MEGA II.2, s. 92).

Den dialektiske fremstilling skal kende sine egne grænser, og den skal nå frem til disse for at vise, hvornår den historiske fremstilling må træde til. At arbejdskraften findes på markedet som en vare, er en "Voraussetzung, von der wir hier ausgehn"¹¹¹. Men en *nødvendig* betingelse, der foreligger som et historisk produceret faktum, er ikke det samme som en *tilstrækkelig* betingelse. Det fremgår blandt andet af Marx's berømte brev om Ruslands muligheder for at springe den kapitalistiske fase over og overgå direkte til en produktionsform baseret på bondekommuner: Marx trækker – endnu en gang – Roms's historie frem for at vise, at der kan tænkes en historisk situation, hvor oprindeligt frie, selvejende bønder exproprieres og forvandles i et frit proletariat, uden at de derfor bliver lønarbejdere, og uden at kapitalismen som *system* indstiftes. Omvendt er netop indstiftelsen af kapitalforholdet betonet som et skæbnesvangert brud: 'einmal hineingerissen in den Wirbel der kapitalistischen Wirtschaft, wird es [Rusland] die unerbitterlichen Gesetze dieses System zu ertragen haben'¹¹². Dialektikken kan ikke forklare det, som ligger uden for dens genstand, kapitalens specifikke logik, men den kan vise hen til de historiske forudsætninger, som kapitalen hviler på.

For det andet er der begrænsninger for dialektikkens forklaringskraft internt i det af kapitalen konstituerede samfund. Dette gælder selvfølgelig helt banalt alle de områder, som ikke er direkte

---

¹¹¹ MEGA II.2, s. 91. Sml. *Kapitalen* 1, MEW 23. s. 177ff.

¹¹² "Brief an die Redaktion der 'Otetschestwennyje Sapiski'" in MEW 19, s. 107-12/MEGA I.25, s.114f, sml. MEW 19. s. 242-3. Brevet fra 1877 er bemærkelsesværdigt især i kraft af dets markante afstandtagen fra historiefilosofisk teori og historisk determinisme og er blevet opfattet som et udtryk for det endelige resultat af Marx's gradvise bevægelse væk fra den Hegelske historiefilosofi. Men det samme argument findes allerede 20 år tidligere i Grundrisse:

"das *Geldvermögen* [...] ist zugleich einer der Agenten jener Auflösung [...] [der alten Eigentumsverhältnisse], wie jene Auflösung die Bedingung seiner Verwandlung in Capital ist. Aber das bloße *Dasein des Geldvermögens* und selbst Gewinnung einer Art supremacy seiner Seits reicht keineswegs dazu hin, daß jene *Auflösung in Capital* geschehe. Sonst hätte das alte Rom, Byzanz etc mit freier Arbeit und Capital seine Geschichte geendet oder vielmehr eine neue Geschichte begonnen. Auch dort war die Auflösung der alten Eigentumsverhältnisse verknüpft mit Entwicklung des Geldvermögens – des Handels etc. Aber statt zur Industrie führte diese Auflösung in fact zur Herrschaft des Landes über die Stadt" (MEGA II.1.2, s. 408).

underlagt den kapitalistisk regulerede økonomi¹¹³; men heller ikke det økonomiske felt kan forklares alene med henvisning til den dialektiske udvikling af kapitalens kategorier. Især kan dialektikken vise, at bestemte institutioner, fx. samfundsklasserne eller kreditvæsenet, er nødvendige følger af kapitalens indre natur, men ikke hvordan disse institutioner historisk vil organisere og udmønte sig. I kapitlet om arbejdsdagens længde¹¹⁴ er kapitalens og arbejderens modstridende interesser udledt dialektisk: kapitalen har interesse i den maksimale udnyttelse af den købte vare, en dags arbejdskraft, mens arbejderen har en langsigtet interesse i ikke at få sin arbejdsevne nedslidt. Disse interesser er materielt set "ligeberettigede"; det er ikke muligt at afgøre kategorialt hvilken interesse, der vil være tilbøjelig til at "vinde". Spørgsmålet er åbent for stadig kamp mellem interesserne, mellem arbejdere og kapitalister. Beskrivelsen af denne kamp er af historisk-empirisk art, ikke dialektisk-kategorial. Den dialektiske metode har til gengæld vist *nødvendigheden* af denne type arbejdskamp i et kapitalistisk samfund; ikke blot *at* den er nødvendig, men også *hvorfor*.

2.3 Den dialektiske metode i *Kapitalen*

"Lange ist so naiv zu sagen, daß ich mich in dem empirischen Stoff 'mit seltenster Freiheit bewege'. Er hat keine Ahnung davon, daß diese 'freie Bewegung im Stoff' durchaus nichts andres als Paraphrase ist für die *Methode*, den Stoff zu behandeln – nämlich die *dialektische Methode*" (Marx i Brev til Kugelmann 27.6.1870, MEW 32 s. 685)

Jeg har i fremstillingen af den dialektiske metode primært henvist til *Grundrisse* og *Urtext* til *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (begge skrevet 1857-8) fremfor til *Kapitalen* (skrevet 1863-7). Det er ingen tilfældighed, for det er i de førstnævnte tekster, at Marx mest explicit forsøger at præsentere kategorierne strengt dialektisk. Det hører til de mest kontroversielle temaer i Marx-forskningen, om Marx med tiden nedtonede sine metodiske overvejelser, (1) fordi han ikke længere gjorde brug af nogen entydig dialektisk metode¹¹⁵; (2) fordi han ønskede at popularisere og skjule sin metode af hensyn til en ikke akademisk og ikke "Hegel-vant" læserskare¹¹⁶; eller (3) fordi den dialektiske metode i de senere værker – dvs. i *Kapitalen* – ikke fremhæves explicit, men så meget desto mere fungerer og strukturerer det færdige værk *implicitte*¹¹⁷. Valget står efter min mening mellem varianter af på den ene side (1) og på den anden en kombination af (2) og (3). Da opgaven her ikke er at rekonstruere den marxske intension, men at producere en "stærkeste læsning", skal jeg nøjes med at nævne, hvad jeg anser for de to mest plausible fortolkningsmuligheder.

---

¹¹³ Man kan diskutere om der er noget – kærlighed, venskab, kunst etc. – som ikke er påvirket af økonomiske forhold. Men at beskrive disse fænomeners historisk specifikke former dialektisk med begyndelse i økonomiske kategorier ville være noget sludder. Det betyder selvfølgelig ikke, at der ikke er forbindelse mellem økonomi- og kulturkritik.

¹¹⁴ MEW 23, kapitel 8.

¹¹⁵ Mepham 1979a, Heinrich 1989, Mattick 1993 og Riedel 1997.

¹¹⁶ Smith 1990a, s 32; Burkett 1991; Backhaus og Reichelt 1995; Reichelt 1996.

¹¹⁷ Iljenkow 1960, fx. s. 275, Smith 1990a, s 33; Arthur 1993.

2.3.1 Kapitalen i almindelighed

Det mest radikale brud med den explicit Hegelske dialektioptfattelse synes at ligge i Marx's udradering af begrebet "das Kapital im Allgemeinen". Denne betegnelse dominerer struktureringen af *Grundrisse*, af *Urtext* og af Marx's forskellige planudkast indtil 1861. Herefter forsvinder den pludseligt og endeligt ud af de økonomiske skrifter. I betegnelsen ligger for det første, at Marx ikke ønsker at fremstille den kapitalistiske produktionsform i dens historisk kontingente former, dvs. i dens "kaotiske helhed"; men at han sigter mod en fremstilling af det kapitalistiske system i dets universelle og logiske nødvendighed, dvs. i sit "ideale gennemsnit". Heri ligger et ønske om at beskrive de specifikke, essentielle egenskaber ved den kapitalistiske produktionsform, der adskiller den fra andre produktionsformer uafhængigt af mere eller mindre tilfældigt influerende forhold, som – hvor universelt gyldige og af andre grunde interessante de end kan være – ikke *i sig selv* er definerende for kapitalismen¹¹⁸. Dette grundsynspunkt forlader Marx ikke, hvilket fremgår af forordet til Kapitalens 1. bind skrevet i 1867¹¹⁹. Hvad der imidlertid kan herske berettiget tvivl om, er, i hvor høj grad dette forskningsprogram lader sig realisere i praksis, og i hvor høj grad det er frugtbart. Det er her, man kan tale om to varianter af den dialektiske metode, nemlig en streng variant, hvor *alle* relevante fænomener skal kunne afledes af de grundlæggende kategorier, dvs. *inden* for det abstraktionsniveau Marx kalder kapitalen i almindelighed; og en tilpasset, kritikere vil sige udvandet variant, hvor det anerkendes, at transformationen fra merværdiniveauet til det analytiske niveau, der er behersket af profitkategorien (dvs. de kategorier der inddrages i tredje bind af *Kapitalen*), forudsætter kontingente forhold, in casu især konkurrencen mellem flere, ja mange, grupper af kapital¹²⁰. Den første variant tillægger jeg *Grundrisse* og *Urtext*; den anden variant gælder for de tre bind af *Kapitalen*. Den primære forskel ligger i den funktion og den ontologiske status, som tillægges *cirkulationsprocessen* og dermed *markedet og konkurrencen*. Om konkurrencen skriver Marx i *Grundrisse*:

"Die Concurrenz überhaupt, dieser wesentliche Lokomotor der bürgerlichen Oekonomie, etablirt nicht ihre Gesetze, sondern ist deren Executor. Illimited competition ist darum nicht die Voraussetzung für die Wahrheit der ökonomischen Gesetze, sondern die Folge – die Erscheinungsform, worin sich ihre Nothwendigkeit realisirt"(MEGA II 1.2, s. 448).

---

¹¹⁸ *Grundrisse*, MEGA II.1.2 s. 359.

¹¹⁹ "An und für sich handelt es sich nicht um den höheren oder niedrigeren Entwicklungsgrad der gesellschaftlichen Antagonismen, welche aus den Naturgesetzen der kapitalistischen Produktion entspringen. Es handelt sich um diese Gesetze selbst, um diese mit eherner Nothwendigkeit wirkenden und sich durchsetzenden Tendenzen". MEGA II.5, s. 12/MEW 23 s. 12.

¹²⁰ Jeg anvender "grupper af kapital" for den mere direkte plural på tysk og engelsk, henholdsvis "Kapitalien" og "capitals". Diskussionen fører tilbage til Rosdolsky som hævder at "das Kapital im Allgemeinen" implicit strukturerer *Kapitalen*. Rosdolsky 1968, s. 74f. Sml. Schwarz 1974, Heinrich 1989, Burkett 1991, Moseley 1995 og Heinrich 1999 s. 179f.

Mens Ricardo i modsætning hertil forudsætter uindskrænket konkurrence¹²¹, kræver Marx, at konkurrencen forklares *materialistisk*, som et nødvendigt resultat af en bestemt praksis, eller mere præcist som et nødvendigt moment *i* en bestemt praksis¹²². Dette betyder nærmere bestemt, at konkurrencen nok tilskrives rollen som *motor* for udviklingen i det borgerlige samfund, men den kan ikke udstikke retningen for udviklingen, eller, for at blive i metaforen, konkurrencen kan ikke bestemme de spor, som samfundet må bevæge sig i. Disse spor bestemmes af kapitalismens væsensbestemmelser, dvs. dens grundlæggende kategorier, eller for at bruge Marx's naturvidenskabelige metaforik: Udviklingen ligger i kapitalens indre natur og følger dennes naturlige love¹²³. Konkurrencen mellem grupper af kapital hører ikke til kapitalens "inderste væsen". Med distinktionen mellem kapitalen i almindelighed og konkurrencen mellem grupper af kapital¹²⁴ forsøger Marx at begribe den erkendelse, at "selvom der altid i overfladen vil existere flere kapitaler (dvs. flere enkeltkapitaler) så er deres form for formidling, sammenstød og udvikling bestemt af en latent liggende ordningslogik, som netop udgøres af det, som hedder das Kapital im Allgemeinen, og som ikke kan afledes af de faktisk foreliggende enkelte kapitaler igennem en empirisk-generaliserende refleksion"¹²⁵. Hvad Marx abstraherer fra, er såvel alle fænomener, som blot optræder på et empirisk niveau, som konkurrencen mellem grupper af kapital på *ethvert* abstraktionsniveau¹²⁶. Det, som fremtræder i overfladen igennem konkurrencen, skal udvikles dialektisk på det abstrakte plan, kapitalen i almindelighed, og Marx må derfor i princippet abstrahere fra eksistensen af grupper af kapital og dermed fra enhver overvejelse, der har med cirkulationsproces og konkurrence at gøre. Denne dobbelte fordring, på én gang at holde abstraktionsniveauet højt og at indfange alle kapitalens væsentlige bestemmelser, forsøger Marx at indfri i *Grundrisse* og i *Urteksten* til *Zur Kritik*. Under afsnittet om "Kapitalen i almindelighed" planlagde Marx således at behandle: (1) Wert, (2) Geld og (3) Kapital im Allgemeinen¹²⁷. Det sidste punkt deles i yderligere tre overskrifter: (a) Produktionsprozeß des Kapital, (b) Zirkulationssprozeß des Kapitals og (c) Einheit von Beiden oder Kapital und Profit, Zins¹²⁸. *Udenfor* Kapital im Allgemeinen falder: konkurrence "oder die Aktion der vielen Kapitalien aufeinander", kredit, aktiekapital, ejendom, lønarbejde, stat, international handel og verdensmarked. Ved en umiddelbar sammenligning passer denne struktur godt overens med opbygningen af *Kapitalen*. 1. bind indeholder kapitlerne om penge og værdi, samt den første overskrift under kapitel 3 om das Kapital im Allgemeinen. De to øvrige *Kapital*-bøger dækker sig ind under overskrifterne (b) og (c). Ved nærmere eftersyn viser det sig imidlertid, at en række af emner, som ifølge den strengt

---

¹²¹ MEGA II.1.2, s. 455.

¹²² MEGA II.1.2, s. 326.

¹²³ fx. MEGA II.1.2 625.

¹²⁴ Eller som Schanz 1974, s. 136 kalder det "Kapitalen i sin virkelighed".

¹²⁵ Schanz 1974, s. 137.

¹²⁶ "Da wir es hier von *dem* Capital, dem werdenden Capital sprechen, haben wir ausserhalb desselben noch nichts – indem die vielen Capitalien noch nicht für uns vorhanden sind" (MEGA II.1.2, s. 605).

¹²⁷ "Kapital im Allgemeinen" optræder to gange: som titel på første afsnit og som 3. kapitel under samme afsnit

¹²⁸ Brev til Engels 2.4.1858, MEW 29, s. 312 og til Lasalle 11.3.1858, MEW 29 s. 554. Sml. Heinrich 1999, s. 180.

dialektiske struktur for *Grundrisse* burde have været holdt uden for fremstillingen af kapitalen i almindelighed, dukker op i *Kapitalen*: Kapitlet om løn og kapitlet om kampen om arbejdsdagens længde i 1. bind og især kapitlerne om de forskellige typer og grupper af kapital, samt kapitlerne om kredit og aktie-kapital i 3. bind er emner, der strengt taget ikke hører hjemme i behandlingen af kapitalen i almindelighed.

Nu kan man så, som Michael Heinrich¹²⁹, vælge at anse distinktionen mellem kapitalen i almindelighed og konkurrencen for at være irrelevant for *Kapitalens* endelige struktur, og man kan, som Dieter Riedel, drage den konsekvente konklusion heraf, at Marx i *Kapitalen* ikke gør brug af dialektisk metode¹³⁰. Jeg hælder til den anskuelse, at kapitalen i almindelighed må *forudsætte* konkurrence mellem grupper af samme type kapital som en *eksistensbetingelse*, dvs. at konkurrencen må udvikles som en konkret betingelse for kapitalen i almindelighed. De teknologiske ryk, som sker inden for en branche, og som spiller en vigtig rolle i forklaringen af produktionen af den relative merværdi og dermed for kapitalismens iboende dynamiske karakter, kan ikke forklares af en almen kapitalteori, men forudsætter konkurrerende grupper af kapital¹³¹. Dette er imidlertid ikke det samme som, at Marx i *Kapitalen* følger Ricardos eksempel og forudsætter ubegrænset konkurrence som et evigt og uforanderligt faktum¹³². Tværtimod viser Marx ved hjælp af den dialektiske metode, at konkurrencen er en historisk produceret betingelse, der selv er historisk forgængelig. Konkurrencen har dermed samme status som den frie lønarbejder. Den er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig, historisk sat eksistensbetingelse for den kapitalistiske økonomi i sin helhed som totalitet¹³³. Den grundlæggende intuition, som er udtrykt i begrebet om *Das Kapital im Allgemeinen*, er intakt også i *Kapitalen*.

"Das Capital im Allgemeinen, im Unterschied von den besondern Capitalien erscheint [...] *nur als eine Abstraction*; nicht eine willkürliche Abstraction, sondern eine Abstraction, die die differentia specifica des Capitals im Unterschied zu allen andren Formen des Reichthums auffaßt – oder Weisen, worin die Production (gesellschaftliche) sich entwickelt" (MEGA II.1).

Den grundlæggende intuition er, at kapitalens essentielle egenskaber, det som Marx kalder dens indre natur, dvs. det som adskiller den fra alle andre produktionsformer, må opfattes som logisk

---

¹²⁹ Heinrich 1989 og 1999, s. 192.

¹³⁰ D. Riedel 1997, s. 40: "Die Methode, die im *Kapital* angewandt wird, steht nicht mehr unter dem Anspruch einer dialektischen Begriffentwicklung".

¹³¹ "Die *freie Concurrenz* ist die Beziehung des Capitals auf sich selbst als ein andres Capital, d.h. das reelle Verhalten des Capitals als Capitals. Die innern Gesetze des Capital [...] werden erst als Gesetz gesetzt; die auf das Capital gegründete Production setzt sich nur in ihre adaequaten Formen, sofern und soweit sich die freie Concurrenz entwickelt, denn sie ist die freie Entwicklung der auf das Capital gegründeten Produktionsweise" (MEGA II.1.2 s. 533).

¹³² "Die Behauptung, daß die freie Concurrenz = letzter der Entwicklung der Productivkräfte und daher der menschlichen Freiheit, heißt nichts als daß die Middleclass-herrschaft das Ende der Weltgeschichte ist", MEGA II.1, s. 537).

¹³³ "Die historische Seite der Negation des Zunft-etc-wesens von Seite des Capitals durch die freie Concurrenz, heißt weiter nichts, als daß das hinreichend erstarkte Capital durch die ihm adaequate Verkehrsweise [dvs. konkurrencen, UGI] die historischen Schranken Niederriß, die die ihm adaequaten Bewegung genirten und hemmten" (MEGA II.1.2, s. 533). Sml. beskrivelsen af overgangen fra manufaktur til storindustri i *Kapitalen* 1, MEW 23. s. 494f.. Sml. endvidere Alfred Schmidt 1971, s.68ff.

primære og derfor fremstilles før end dens mere konkrete, virkelige former, de former som gennem analysen kommer til at fremstå som kapitalens nødvendige, historiske betingelser.

2.3.2 Varen som udtryk for det moderne samfunds grundlæggende paradoks

Jeg har beskrevet Marx's metode som en dialektisk udvikling af kategorier, der står i forhold til hinanden som værensgrunde og eksistensbetingelser. At metoden er dialektisk, betyder at dens kategorier ikke skal forstås som begrebsdefinitioner, men derimod som begreber, hvorigennem en bestemt totalitet tænkes eller rekonstrueres. Udgangspunktet er, hvad Marx identificerer som det moderne samfunds mest grundlæggende paradoks, nemlig modsætningen mellem den radikalt frie individualitet og den ikke mindre radikale samfundsmæssige integration. Dette paradoks ser Marx udtrykt i varens dobbeltsidede værensform som henholdsvis, brugsværdi og bytteværdi; denne værensform, vareformen, er ifølge Marx dén løsning af paradokset, som er kendetegnende for den kapitalistiske produktionsform og dermed den moderne borgerlige livsform, som vi kender den i dag. Den samfundsform, som fundamentalt er karakteriseret ved modsætningen mellem individualitet og samfundsmæssighed, må formidles for ikke at kollapse ind i den ene af de to poler. Den formidlende form kalder jeg derfor en eksistensbetingelse for den paradoksale samfundsform, der på sin side indtager pladsen som værensgrund. Disse begreber erstatter de Hegelske termer *fremtrædelsesform* og *væsen*. De er ikke blot nye navne, for selvom en værensgrund nok kan siges at være genstandsfeltets væsentligste (konstituerende) aspekt, så er den ikke derfor en entitet i sig selv, men derimod feltets mest grundlæggende problematik. Eksistensbetingelserne afledes af denne problematik, og er "fremtrædelsesformer" i den forstand, at de er samfundsmæssigt konstruerede kategorier, hvorigennem det er muligt at formidle polerne i en paradoksal basissituation. Som kategorier, hvorigennem virkeligheden begribes praktisk og teoretisk, bliver fremtrædelsesformerne eksistensbetingelser for den sociale virkelighed, som er vores. Det er ikke særegent for den kapitalistiske samfundsform, at dens aktører er nødt til at begribe verden i faktisk foranderlige, men tilsyneladende universelle kategorier. Det særegne er, at kapitalens kategorier er indirekte og immanent konstituerede. I de realsocialistiske samfund i Sovjetunionen og Østeuropa var menneskene underlagt endog meget indsnævrede og indsnævrende kategoriale rammer for såvel tanke og adfærd. Men disse var langt hen ad vejen sat af partidiktaturets bevidste – men ikke desto mindre diffuse – forsøg på at strukturere individernes adfærd. Systemerne besad ikke en egen rationalitet, men kun den rationalitet, som de forsynedes med af de afgørende aktører¹³⁴. Totalitære systemer er netop kendetegnet ved ikke at være *immanent* totaliserende, idet konstrueringen af den samfundsmæssige virkelighed kræver

---

¹³⁴ Det er klart, at de bureaukratiske institutioner og partier kan analyseres i rationalitetstermer alá Max Weber, men da de er partielle strukturer og ikke i sig selv totaliserende, kan de lige så lidt udvikles dialektisk som de magtkampe og strukturer, der bestemmer specifikke udviklinger i fx. et dansk ministerium eller politisk parti. Den slags rationalitetsformer kan analyseres og kritiseres udefra.

konstant og bevidst magtudøvelse fra regimets side. I modsætning hertil er det kapitalistiske system, når det fungerer, totaliserende – derfor behovet for en dialektisk funderet kritik. En sådan kritik er en teori, som begriber de virkelighedskonstituerende kategorier immanent, dvs. som betingelser for og sat af den samfundsmæssige virkelighed selv. Der findes selvfølgelig masser af kapitalismekritikker og analyser fra eksterne synspunkter, men disse er enten kun træffende for det, Marx kalder samfundets overflade – uden derfor selv nødvendigvis at være overfladiske eller uvæsentlige –, eller de formår at isolere enkelte væsentlige aspekter, som fx. kapitalens nødvendige akkumulationsbestræbelse, men ikke at begribe disse aspekters sammenhæng og nødvendighedsformer, fx. hvorfor denne akkumulation er nødvendighed for pengene og dermed varesamfundets sammenhængskraft overhovedet¹³⁵.

Det første iøjefaldende specifikum ved den kapitalistiske virkelighed er den materielle velfærd, eller, som Marx skriver, "den uhyre ophobning af varer".

Der Reichtum der Gesellschaften, in welchen kapitalistische Produktionsweise herrscht, erscheint als eine 'ungeheure Warensammlung', die einzelne Ware als seine Elementarform. (MEW 23, s. 49).

Dette udgangspunkt tjener som grundlag for den fænomenologiske analyse, der skal vise, at det borgerlige samfund har en paradoksalt økonomisk struktur. Analysen af varen viser, at den på én gang skal være specifik i forhold til bestemte individuelle behov og samtidig være samfundsmæssigt relevant for at kunne godtages som besiddende en bytteværdi. Omvendt viser varen sig også som den samlende, formidlende kategori, der gør det muligt på en gang at producere individuelt og samfundsmæssigt. I *Randglossen zur Wagner* kommenterer Marx sit eget hovedværk:

"Wovon ich ausgehe, ist die gesellschaftliche Form, worin sich das Arbeitsprodukt in der jetzigen Gesellschaft darstellt, und dies ist die 'Ware'" (MEW 19, s. 369).

Jairus Banaji beskriver denne begyndelse som en bevægelse mellem "two points of departure"¹³⁶: Begyndelsen ved varen skyldes på én gang, at denne er "the immediate appearance of the total process of capital", dvs. udgangspunkt for den fænomenologiske analyse, og at denne analyse danner basis for den syntetiske fremstilling, som fylder resten af *Kapitalen*. Hos Banaji, der betoner betydningen af den Hegelske logik, er *værdien* den essentielle kategori, som vareanalysen først skal udkrystalisere, for at den i resten af *Kapitalen* kan gennemløbe en række formforandringer: "By analyzing the commodity, drawing out its determinations, we arrive at the concept of *value* as the abstract-reified form of social labour. This as the ground of all further conceptual determinations (money, capital) forms the *synthetic* point of departure of *Capital*"¹³⁷. Når jeg læser Banaji, og mange andre

---

¹³⁵ På samme vis er kapitalisme-kritikker fra det konkrete arbejdes synspunkt, som Moishe Postone kritiserer, eller fra den rene brugsværdis synspunkt, som Postone omfavner, udtryk for eksterne, ikke-dialektiske kritikker.

¹³⁶ Banaji 1979, s. 39f.

¹³⁷ *ibid.* s. 40.

bidrag inden for den såkaldte "new dialectics", kan det undre mig, at Marx kaldte sit hovedværk for *Das Kapital* og ikke *Der Wert*, eller *Die Wissenschaft vom Wert*, som også er navnet på Michael Heinrichs vægtige bidrag i den tyske diskusion. For ifølge disse fortolkere udfolder Marx først og fremmest værdiens "livshistorie"; det er værdien, som er *Kapitalens* egentlige hovedperson. Dette er imidlertid, for mig at se, en fejl: Værdien er ikke en essenskategori, men selv en mulighedsbetingelse for at det konkrete arbejde, som er lagt i produktionen af en given vare, kan anerkendes som samfundsmæssig relevant, dvs. nødvendig for at varen kan have en konkret bytteværdi¹³⁸. Værdien er blot den første af en lang række af varens kategoriale mulighedsbetingelser, der tilsammen udgør totaliteten af det kapitalistiske samfund. Værdien som den grundlæggende formbestemmelse af det samfundsmæssige arbejde udvikler sig ikke alene formelt i løbet af *Kapitalen*: Tværtimod viser det sig, at det som bestemmer værdien af en vare på ingen måde kan indfanges af den abstrakte bestemmelse som blot og bar rå udøvnet arbejdskraft. Allerede fra *Kapitalens* første afsnit bliver det klart, at værdien forudsætter kategorien penge og dermed et minimum af institutionel forankring af pengene, og resten af værket er, set fra værdiens synspunkt, et langt angreb på den simple bestemmelse af det samfundsmæssige arbejde ved værdien som substanskategori. Flere og flere bestemmelser viser sig at være nødvendige for den adækvate begribelse af varebyttet og vareproduktionen. I tredje bind opløses værdiens synlighed endeligt bag profitformens mystificerende slør og den oprindelige, klassiske arbejdsværditeori viser sig uanvendelig som kvantitativ pristeori. Værdien er – ligesom Marx lovede i Grundrisse – druknet i den fænomenale flodbølge, som den kapitalistiske virkelighed er: Nå værdien afløses kategorialt af profitformen fungerer den *qua* kategori ikke som element i profitten, men som profitformens væsentlige forklaring eller værensgrund. Profitformen er det kategoriale niveau, som kommer en beskrivelse af kapitalismens almene og virkelige form nærmest. Det er denne form, Marx ønsker at forklare – kapitalens virkelighed. Værdikategorien tjener til begribelsen af denne konkrete virkelighed – som en abstrakt kategorial årsagsbestemmelse, ikke som et konkret virkelighedselement, eller som denne virkeligheds essens. Det er sandt, at værdien tjener som værensgrund for udviklingen af kategorierne penge og kapital, der omvendt tjener som værdiens mulighedsbetingelser, men det er varen, der som knudepunkt mellem produktion og cirkulation og formidler af det kapitalistiske samfunds grundlæggende paradoks, er den tilbagevendende værensgrund og "hovedperson" gennem *Kapitalens* tre bøger. Sålænge man som Banaji primært forholder sig til *Kapitalens* 1. bog glider denne indsigt nemt af hænde, da varens brugsværdiside her i høj grad er bortabstraheret og kapitalbegrebet alene forstås som 'sich verwertender Wert'¹³⁹. Men så snart abstraktionen, den

---

¹³⁸ se næste kapitel.

¹³⁹ Sml. Schanz 1975a, s. 79ff.

umiddelbare produktionsproces forlades, forlades også abstraktionen fra produktionenes materielle indhold:

"Solange wir die Wertproduktion und dem Produktenwert des Kapital individuell betrachteten, war die Naturalform des Warenprodukts für die Analyse ganz gleichgültig [...] Diese nur formelle Manier der Darstellung genügt nicht mehr bei der Betrachtung des gesellschaftlichen Gesamtkapitals und seines Produktenwerts. Die Rückverwandlung eines Teils des Produktenwerts in Kapital, das Eingehn eines andern Teils in die individuelle Konsumtion der Kapitalisten wie der Arbeiterklasse bildet eine Bewegung innerhalb des Produktenwerts selbst, worin das Gesamtkapital resultiert hat; und diese Bewegung ist nicht nur Wertersatz, sondern Stoffersatz, und ist daher ebenso sehr bedingt durch das gegenseitige Verhältnis der Wertbestandteile des gesellschaftlichen Produkts wie durch ihren Gebrauchswert, ihre stoffliche Gestalt." (MEW 24, s.393).

Hvor varens brugsværdi og det individuelle konsum indtil et vist niveau i fremstillingen, nemlig til og med analysen af merværdien, optræder som forudsatte randbetingelser for den kategoriale udvikling og dermed er borttænkte fra de substantielle analyser, drages de ved overgangen til fremstillingen af totalkapitalens reproduktionsbetingelser ind i kapitalens ekspanderende totalitet som eksistensbetingelser sat og styret af den kategoriale udvikling. Grundparadokset mellem samfundsindividernes individualitet og deres samfundsmæssighed er således vendt tilbage i fornyet form. Det, som nu skal vises, er, om kapitalen, sådan som den blev udviklet i første bind, er overlevelsedygtig udenfor abstraktionens beskyttende rammer, dvs. om den er i stand til af sig selv at producere sine eksistensbetingelser. Her kan det ikke nytte at abstrahere fra brugsværdierne og det individuelle konsums nødvendige differentialitet. For hvis kapitalens eneste styring er dens akkumulationsbestræbelse, skulle man mene, at den ville søge over i den branche, hvor merværdien er størst, hvilket ville have den kedelige konsekvens, at alle ville producere det samme. Dette paradoks, mellem på den ene side kapitalens indbyggede tilbøjelighed til at producere det samme og på den anden side nødvendigheden af en differentieret produktion, kan ikke løses på merværdikategoriens niveau, men foranlediger overgangen til profitformerne¹⁴⁰. De mystificerende og med hegelianske termer koketerende talemåder, f.eks. at merværdien *kommer til syne* i profitformen, virker således tilslørende for det, som er det egentlige formål med dialektikken, nemlig at fremstille nødvendigheden af de specifikke kategorier, hvorigennem den kapitalistiske virkelighed sætter sig igennem som samfundsindividernes eneste mulige, dvs. materielle verden.

Når Marx begynder *Kapitalen* med en analyse af det for den borgerlige virkelighed så selvfølgelig fænomen, varen, er det for at begribe den specifikt kapitalistiske samfundsmæssige sammenhæng. Varen er derfor ikke en abstraktion, der udtrykker kapitalens 'væsen'; ej heller et 'kim', som historisk eller logisk indeholder alle kapitalens bestemmelser. Varen er derimod den samfundsmæssige sammenhængs mest almene udtryk i det moderne, borgerlige samfund. Varen

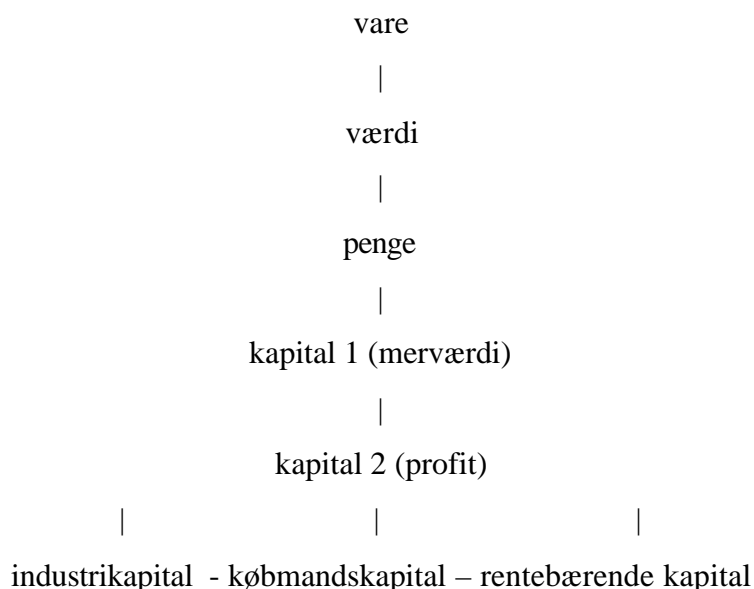
---

¹⁴⁰ ibid. s. 81. Jeg vender tilbage til denne overgang i kapitel 4.

indeholder den samfundsmæssige sammenhæng i den forstand, at den formidler det moderne samfunds mest grundlæggende modsætning og dermed problematik, nemlig modsætningen mellem privat og offentlig, mellem individualitet og kollektivitet og mellem den samlede produktionsprocess' to sfærer, umiddelbar produktion og cirkulation. Varen er den første kategori, fordi det er ved at producere en vare, at den private producent gør sit produkt tilgængelig for andre, gør det til et samfundsmæssigt objekt. Varen er dermed samtidig den kategori, der gør det muligt for den specialiserede producent at tilegne sig andre specialiserede producenters produkter. Den muliggør, med andre ord, at det som er kollektivt rationelt, produktion til tilfredsstillelse af en alsidighed af menneskelige behov, også er individuelt rationelt, fremstillingen af en bestemt vare, der kan byttes til en mangfoldighed af kvalitativt forskellige andre varer. Den muliggør endvidere, at det enkelte individs forfølgelse af sine privatinteresser, nemlig tilegnelsen af stadig flere andre arbejdsprodukter, er en kollektiv drivkraft, da den enkelte, for at opnå dette, er tilbøjelig til selv at fremstille flere varer, som flere herefter kan nyde godt af. Endelig er varen knudepunktet mellem produktion og cirkulation, da den både er det, der bliver fremstillet i produktionen og det, som byttes i cirkulationen. Denne formidling, som sker umiddelbart gennem varen, er imidlertid selv paradoksal og betinget af en lang række af andre forhold. Det er disse betingende forhold, som Marx udvikler kategorialt i *Kapitalen*, og det er denne udvikling, som er værkets metodiske kerne. Det som mistes i forhold til den Hegelske læsemåde er, at det ikke er en bestemt væren, et indhold eller et væsen, der gennemløber en række formforandringer i form af de forskellige kategorier i *Kapitalen*¹⁴¹. I stedet fremkommer hele tiden nye paradokser og problematikker, som overvindes gennem den systematiske inddragelse af nye eksistensbetingelser. Kontinuiteten går imidlertid ikke derfor tabt: Den samfundsmæssige sammenhængs paradoksikalitet i den kapitalistiske økonomi, som den udtrykkes i den kapitalistiske vare, er den første og sidste værensgrund for alle øvrige kategorier, som dermed kommer til at udtrykke eksistensbetingelserne for denne sammenhæng. Oversigtsagtigt kan *Kapitalen* siges at indeholde fem kategoriale analyseniveauer, hver især domineret af henholdsvis vare, værdi, penge, kapital 1 (merværdi) og kapital 2 (profit). De fem kategorier er virksomme på andre niveauer end deres eget, og der er bevægelse mellem de forskellige niveauer – hvilket ovenfor (s. 37) er beskrevet som en bevægelse mellem den dialektiske metodes to instrumenter, analyse og syntese. Da genstandsfeltet udvikler sig fra abstrakte til stadig mere konkrete kategorier og derigennem bliver stadig mere empirisk omfattende og mindre tabuiseret, forsvinder gradvist nødvendigheden af at holde de kategoriale niveauer adskilt.

---

¹⁴¹ se fx. Banaji 1979, s. 40.

(1) På det niveau som domineres af varen, vises varen at være et paradoks, som løses foreløbigt på det kategoriale niveau (2) som har værdien som sin centrale kategori: Værdien inddrages som en eksistensbetingelse for varen og dermed for den specifikke form, som er kendetegnende for arbejdsproduktets samfundsmæssiggørelse i en varebaseret økonomi. (3) Pengekategorien konstituerer et nyt niveau i udviklingen ved at give den abstrakte kategori, værdien, materialitet og "virkelighed". Pengene er derfor materiel eksistensbetingelse for værdien, der omvendt er pengenes værensgrund. Overgangen til kapitalen – analyseniveau (4) – viser, at pengene i deres funktion som værdiudtryk må i arbejde for at bevare deres eksistens. Her udforskes og analyseres kapitalen i sine værdibestanddele og funktioner. Jeg identificerer dette kategoriale niveau med udviklingen af merværditeorien i første kapitalbind og andet binds undersøgelser af cirkulationssfæren. Der er således ikke tale om en *kategorial* overgang fra den umiddelbare produktionsproces i første bog til cirkulationsprocessen i anden bog, men et skift fra undersøgelsen af den enkelte og almene kapitalers reproduktionsbetingelser i produktionen til dens reproduktionsbetingelser i cirkulationen. Også disse viser sig at være paradoksale eller mangelfulde, hvorfor de nødvendiggør inddragelsen af stadig mere konkrete former: (5) Værdien og merværdien må fremtræde som (kost/produktions)pris og (gennemsnits)profit for at kunne eksistere, og kapitalen må splittes i sektorer. Pengene skal som kapital ikke bare *lave* noget, de skal også *lave noget*, og gennem denne materielle eller indholdsmæssige specificering konstitueres i princippet nye kategoriale niveauer (industriell kapital, rentebærende kapital etc.), der imidlertid, når de er udviklede kategoriale, forstås bedre som horisontalt differentierede, teoretisk-empiriske *felter*. Hermed nås den dialektiske metodes grænser.

Kapitel 3: Den monetære værditeori

Marx's værditeori, som er emnet for *Zur Kritik der politischen Ökonomie* og de tre første kapitler af *Kapitalens* første bind, indeholder Marx's fremstilling af sammenhængen mellem den politiske økonomis tre grundlæggende kategorier, vare, arbejde og penge. Denne sammenhæng er vigtig, da den udtrykker den kapitalistiske produktionsforms grundbestemmelser og bestemmer udviklingen af de mere konkrete kategorier. Derfor indeholder disse kapitler også *Kapitalens* mest åbenlyse og fortættede eksemplificeringer af den dialektiske metode: Værdikategorien udledes af analysen af vareformen, og penge-kategorien af analysen af værdiens former. Til sammenligning udvikles i resten af *Kapitalen* kun yderligere to kategoriale niveauer, kapital i form af merværdi og i form af profit¹. Udtrykket "djæveln ligger i detaljen" kommer om noget sted i *Kapitalen* til sin ret i disse kapitler og det kan være så meget desto sværere at fastholde *sammenhængen* mellem de forskellige analyser, samt at indse betydningen og relevansen af de abstrakte overvejelser for en forståelse af den moderne kapitalisme. For overblikkets skyld skal det derfor fremhæves, at Marx med sin værditeori vil fremstille pengenes nødvendighedsform; pengene som en nødvendig betingelse for den specifikke organisering af produktionen og cirkulationen af varer i det kapitalistiske samfund. Såvel arbejdet som byttet – såvel produktionen som cirkulationen af produkterne – vises at være utænkelige, *Denkummöglichkeiten*, uden forekomsten af den institutionaliserede mønt. Kapitalismens orden, som fremstilles i de følgende kapitler, viser sig at hvile på denne specifikke institutionalisering, dvs. den kapitalistiske stat, og den specifikke samfundsmæssiggørelse af individerne, som pengene indebærer. Men værditeoriens centrale rolle er ikke kun systemintern, dvs. at det vareproducerende samfunds grundlæggende paradoks – produktionens dobbelte form som privat og samfundsmæssig – løses gennem udviklingen af kategorierne værdi og penge. For værdiens og dermed pengenes skrøbelige natur, som de fremstilles i værditeorien, har afgørende konsekvenser for den videre begribelse af kapitalismens natur og dermed for de mennesker, som lever og arbejder inden for rammerne af kapitalistiske økonomiske strukturer. Først og fremmest betyder det, at den dynamik og økonomiske vækst, som er kendetegnende for kapitalismen så langt fra at være en heldig konsekvens af en fornuftig økonomisk organisering, derimod er en eksistensbetingelse for den kapitalistiske produktionsmåde overhovedet. Væksten i produktionen er ikke sat af samfundsindividernes tiltagende behov; disse behov er derimod – "innerhalb gewisser Grenzen"² – sat af dynamikken og vækstens nødvendighed for pengenes og dermed den kapitalistiske produktionsforms overlevelse og reproduktion. Værditeorien er derfor samtidig en

---

¹ Jeg betragter ikke overgangen fra produktionssfæren til cirkulationssfæren som en overgang fra et kategoriale niveau til andet, men som et (kategoriale begrundet) blikskifte inden for merværdiens niveau. Se kapitel 4.2. Bemærk at resten af *Kapitalen* ikke er mindre dialektisk end de første 4 kapitler. Blot bliver de kategoriale niveauer naturligt mere omfattende, efterhånden som analyserne aftager i abstraktionsgrad.

² MEW 23, s. 598f.

kritisk teori for den grundlæggende natur af det borgerlige samfund *qua* kapitalistisk. Hvilket igen er det samme som, at Marx's samfundsteori i sit udgangspunkt er monetær, dvs. centreret omkring udviklingen og forståelsen af pengene. Denne fortolkning afviger markant fra en traditionel opfattelse af Marx som arbejdsværditeoretiker, idet den afviser, at det skulle være Marx's primære intention at bevise, at arbejdet, henholdsvis det abstrakte arbejde, er værdiens og pengenes essens³. Derimod fremstilles værdi- og dermed pengeformen som det produktive arbejdes specifikke og skæbnesvangre organisationsform i det kapitalistiske samfund.⁴

3.1. Varens værdiform: Arbejdets karakter i vareproduktionen

Den politiske økonomi er ifølge Marx ikke i stand til at begribe det vareproducerende arbejdes specifikke samfundsmæssige form. Til Ricardos bestemmelse af værdien som arbejde bemærker han:

"Der Charakter dieser 'labour' wird nichts weiter untersucht [...] Er begreift daher nicht den Zusammenhang *dieser Arbeit* mit dem *Geld* oder, daß sie sich als *Geld* darstellen muß [...] Daher seine falsche Geldtheorie. Es handelt sich bei ihm von vorn herein nur um die *Wertgröße*" (MEW 26.2 s. 161)⁵.

Marx's værditeori for arbejde⁶ ligner overfladisk betraget Ricardos arbejdsværditeori, som reducerer vareværdien til arbejde. Men Marx vender Ricardo på hovedet, idet han viser, hvordan privatiseret arbejde nødvendigvis må reduceres til værdi for at have samfundsmæssig gyldighed. Han undersøger konsekvenserne af det, som han anser for at være den kapitalistiske økonomis mest grundlæggende forhold; modsætningen mellem produktionens samfundsmæssige karakter, dvs. arbejdsdelingen, og den private ejendomsret over produktionsmidlerne. Hvilket er det samme som, at han undersøger modsætningen mellem kollektive og individuelle interesser og rationaler i den kapitalistiske produktionsform. Den første konsekvens af dette forhold er, at den dominerende form af "den samfundsmæssige stofveksel", dvs. måden hvorpå arbejdsprodukter cirkulerer, er varebyttet:

"Gebrauchsgegenstände werden überhaupt nur Waren, weil sie Produkte voneinander unabhängig betriebener Privatarbeiten sind. Der Komplex dieser Privatarbeiten bildet die gesellschaftliche Gesamtarbeit. Da die Produzenten erst in gesellschaftlichen Kontakt

---

³ Ligesom at den udelukker, at det simple varebytte, som analyseres på *Kapitalens* første sider, kan forstås som et historisk eller logisk forstadium til udviklingen af kapitalismen. Derimod er varen med Marx's ord den kapitalistiske rigdoms "celleform"; Hegeliansk udtrykt: dens essens, eller logiske kimform; eller i den terminologi jeg har valgt at bruge her: den kapitalistiske ordens værensgrund.

⁴ Jeg baserer min fortolkning på 5 nyere forfattere, der alle har det til fælles at de – inspireret af Backhaus' artikler fra 1970'erne – kritiserer tilbøjeligheden til at opfatte Marx's værditeori "præmonetært", eller som Campbell skriver "nonmonetært". De fem forfattere er: Diane Elson (1979a) Elmar Altvater (1999, s. 17-58), Diethard Behrens (1993), Martha Campbell (1997) og Michael Heinrich (1999, s. 196-251).

⁵ Bemærk paralleliteten til den ovenfor omtalte kritik af "forklaringen af de himmelske former ved deres jordiske grund", hvor overfor stilledes den rette videnskabelige metode, som består i at "udvikle de himmelske former af de herskende virkelige livsforhold" (sml. MEW 23 s. 393n). Ideen er, at det ikke i sig selv nytter noget at bevise, at arbejdet er værdiens og pengenes essens, når det som skal forklares, er, hvorfor produktionsformen – de herskende virkelige livsforhold – nødvendiggør kategorierne værdi og penge. Sml. desuden MEW 23 s. 95n.

⁶ Det er Diane Elson, der har givet *Kapitalens* første kapitler denne træffende overskrift (Elson 1979a).

treten durch den Austausch ihrer Arbeitsprodukte, erscheinen auch die spezifisch gesellschaftlichen Charaktere ihrer Privatarbeiten erst innerhalb dieses Austausches. Oder die Privatarbeiten betätigen sich in der Tat erst als Glieder der gesellschaftlichen Gesamtarbeit durch die Beziehungen, worin der Austausch die Arbeitsprodukte und vermittelst derselben die Produzenten versetzt." (MEW Bd. 23, S. 87)

De enkelte producenter udøver deres individuelle arbejder i form af hinanden uafhængige privatarbejder. Først *efter* produktionen kan det enkelte arbejdes status som del af det samfundsmæssige totalarbejde bekræftes gennem udvekslingen som vare mod andre varer. Anerkendelsen af arbejdets samfundsmæssighed sker med andre ord gennem varebyttet. Marx fører dermed sine aktører bag et "veil of ignorance", hvor den eneste samfundsmæssige kontakt består i udvekslingen af allerede fremstillede produkter og grundlægger kapitalen som et system af atomiserede og rationelle aktører uden andre kendetegn, end at de er ejere af et arbejdsprodukt, som de er interesserede i at udveksle mod andres produkter. Heri ligger naturligvis en radikal abstraktion fra det rige liv af konkrete sociale sammenhænge, der ville være pervers, hvis den foregav at være et dækkende udtryk for alle mellemmenneskelige kontakter. Her må man imidlertid huske, at det ikke er "virkeligheden", som Marx lader vokse frem bag sløret i sit laboratorium, men det kapitalistiske økonomiske system, der er det "moderne samfunds økonomiske bevægelseslov"⁷. Aktørerne bag sløret kender ingen identitet som individer⁸. Aktørerne er ikke virkelige mennesker, og relationerne mellem dem ikke virkelige relationer. Ikke desto mindre afspejler beskrivelsen af dem noget i virkeligheden:

"Um ihre Produkte auf einander als Waaren zu beziehen, sind die Menschen gezwungen, ihre verschiedenen Arbeiten abstrakt menschlicher Arbeit gleichzusetzen. Sie wissen das nicht, aber sie *thun* es, indem sie das materielle Ding auf die Abstraktion *Werth* reduciren. Es ist dieß eine naturwüchsige und daher bewußtlos instinktive Operation ihres Hirns, die aus der besondern Weise ihrer materiellen Produktion und den Verhältnissen, worin diese Produktion sie versetzt, nothwendig herauswächst." (MEGA II.5, s. 46)

Den abstrakte struktur, som det simple varebytte i Marx's laboratorium beskriver, er en struktur som har maksimal indflydelse på individernes liv i det moderne samfund. Det er en struktur, der tvinger dem til at sætte arbejdsprodukter lige ved at reducere deres arbejde til abstrakt arbejde. Denne reduktion er en nødvendig forudsætning for at kunne bytte produkterne som varer. Reduktionen er imidlertid ikke umiddelbar mulig, men behøver mellemkomsten af penge. Pengene kan derfor begribes som det nødvendige middel, de økonomiske aktører behøver til reduktionen af arbejdet til abstrakt arbejde. For at forstå at dette er tilfældet, er det nødvendigt at gå nærmere ind på Marx's argument i vareanalysen.

---

⁷ "Es ist der letzte Endzweck dieses Werks, das ökonomische Bewegungsgesetz der modernen Gesellschaft zu enthüllen", MEW 23, s. 15

⁸ De kender heller ingen personlige behov, men for at motivere dem til at gå til markedet overhovedet, forudsætter Marx foreløbigt, at behovene eksisterer.

3.1.1 Værdiens nødvendighed – og umulighed

Marx begynder analysen af varen med konstateringen af, at den på én gang er brugsværdi og bærer af bytteværdi. Varer adskiller sig kvalitativt fra hinanden ved at være i stand til at tilfredsstille forskellige behov. I denne forstand er de brugsværdier. En vares bytteværdi definerer Marx som den mængde af en anden type vare, som den byttes til. Da den samme vare byttes med mange forskellige typer af andre varer, har den mange forskellige bytteværdier udtrykt ved kvalitativt forskellige typer brugsværdier i forskellige mængder. Men i byttet må det forudsættes, at de forskellige brugsværdier, der indgår i byttet, er bærere af lige store bytteværdier. Det bytteforhold, Marx begynder med, forudsætter med andre ord, at de byttede genstande *er lige meget værd*, at der er tale om et *ækvivalentbytte*.

Marx argumenter nu i fire skridt for, at byttet forudsætter en reduktion af arbejdet til en værdisubstans, hvis indhold er en "ensartet spøgelsesagtig objektivitet, en gelé af forskelsløst menneskeligt arbejde"⁹:

Marx betragter i første skridt et enkelt, tilfældigt bytteforhold:

"z.B. 1 Quarter Weizen = a Ztr. Eisen. Was besagt diese Gleichung? Daß ein Gemeinsames von derselben Größe in zwei verschiedenen Dingen existiert, in 1 Quarter Weizen und ebenfalls in a Ztr. Eisen. Beide sind also gleich einem Dritten, das an und für sich weder das eine noch das andere ist. Jedes der beiden, soweit es Tauschwert, muß also auf dies Dritte reduzierbar sein" (MEW 23, s. 51)

To i alle andre henseender ulige ting, sættes i en bestemt henseende lige. Denne lighed må indebære at begge ting referer til noget tredje, der i sig selv hverken kan være hvede eller jern. I ækvivalentbyttet reduceres hvede ikke til jern, og jern ikke til hvede: både jern og hvede reduceres derimod til en egenskab eller en kvalitet, som tilkommer eller tilskrives begge og i kraft af hvilken, de kan sættes hinanden lig. Denne kvalitet må være kvantitativt bestemt, da det jo ikke forholder sig sådan at hvede er jern, men derimod sådan at de to varer kan udveksles i bestemte kvantitative proportioner. Marx når derfor i dette første argumentskridt til den konklusion, at vares bytteværdi refererer til et bestemt *indhold* i varen¹⁰. I argumentets andet skridt slår Marx fast, at dette fælles indhold, det fælles tredje, ikke kan være en naturlig egenskab ved varerne, da naturlige egenskaber angår vares *specifikke* brugsværdi. Derfor kan den konkrete produktionsproces, fx. anvendelse af teknologi eller kvalifikationen af arbejdskraftens uddannelse, heller ikke være noget sammenligneligt grundlag mellem forskellige varer. Bytteværdien er altså karakteriseret ved abstraktionen fra vares konkrete egenskaber qua brugsværdi¹¹. Med denne abstraktion som forudsætning kan Marx i tredje skridt konstatere, at

---

⁹ MEW 23, s. 52

¹⁰ "Der Tauschwert kann überhaupt nur die Ausdrucksweise, die 'Erscheinungsform' eines von ihm unterscheidbaren Gehalts sein" (MEW 23, s. 51)

¹¹ "Als Gebrauchswerte sind die Waren vor allem verschiedner Qualität, als Tauschwerte können sie nur verschiedner Quantität sein, enthalten also kein Atom Gebrauchswert" (MEW 23, s. 52). "Als Werte sind die Waren *gesellschaftliche* Größen, also etwas von ihren 'properties' verschiednes. Sie stellen als values nur Verhältnisse der

den egenskab, som bliver tilbage, er den, at alle varer er produkter af menneskeligt arbejde; arbejde som har produceret *noget*, men uden at det kan præciseres, hvori dette noget består. Dette udefinerbare noget kalder Marx *værdi*, som er den abstrakte enhed, som den konkrete bytteværdi refererer til. Værdien er et abstrakt produkt i varekonstruktionen, som er en nødvendig forudsætning for, at varen kan have bytteværdi. Dermed afvises muligheden af, at et stabilt og regelmæssigt system baseret på individuelle interesser, kan eksistere på baggrund af den umiddelbare nytteværdi, som brugsgenstandene repræsenterer for de handlende¹². Kongen kan godt bytte sit kongerige for en hest, men dette bytte kan umuligt fungere som kategorisk imperativ for formen af den generelle byttepraksis. Overhovedet forestillingen om et rimeligt eller urimeligt varebytte implicerer kategorien værdi, ligesom forestillingen om det tilfældige og overraskende implicerer regelmæssighed. Det fjerde skridt i argumentationen består i at bestemme karakteren af det arbejde, der indgår i varens værdi: Hvis varen betragtes som blot arbejdsprodukt, abstraheres der samtidig fra dens specifikke egenskaber *qua* brugsværdi. Abstraheres der fra varens specifikke brugsværdi, abstraheres der imidlertid også fra arbejdets konkrete specificitet, *qua* brugsværdiskabende arbejde. Varen har kun samfundsmæssig gyldighed som produkt af arbejde i uspecificeret og ukvalificeret forstand. De kvalitativt forskellige konkrete arbejder er i bytteakten altid allerede "reduziert auf gleiche menschliche Arbeit, abstrakt menschliche Arbeit"; abstrakt menneskeligt arbejde er de byttede varers "gemeinschaftliche gesellschaftliche Substanz", og som krystaller af denne substans er varerne værdier¹³.

Marx's argument i begyndelsen af *Kapitalen* har været genstand for en omfattende diskussion, hvis kerne den dag i dag bedst træffes af Eugen Böhm-Bawerks kritik fra 1896. Böhm-Bawerk bebrejder Marx for "mit aalglatter dialektischer Geschicklichkeit" at gennemtrumfe et beregningsgrundlag for bestemmelsen af vareværdistørrelser, som ikke blot er teoretisk inkonsistent og uanvendelig i en praktisk økonomisk sammenhæng, men også dobbelt reduktionistisk, da værdien reduceres til "arbejde" som igen reduceres til "abstrakt menneskeligt arbejde"¹⁴. For så vidt at Böhm-Bawerk antager, at Marx med sit argument faktisk vil bestemme varers bytteværdier kvantitativt, er hans kritik berettiget; men det er netop i denne antagelse, at den væsentligste misforståelse af *Kapitalen* ligger: Marx forsøger ikke at levere en beregningsenhed til kvantitativ bestemmelse af ethvert muligt bytteforhold, og der er heller ikke tale om en normativ kritik af, at arbejdet reduceres til abstrakt arbejde forstået som

---

Menschen in ihrer productive activity dar. Value 'implies' in der Tat 'exchanges', aber exchanges sind exchanges of things between men; exchanges die die Dinge als solche absolut nichts angehen" (*Theorien über den Mehrwert*, MEW 26.3, s. 127).

¹² Ifølge denne forestilling, repræsenteret ved Baileys kritik af Ricardo, er værdi og pris udtryk for det samme, nemlig for hvad varen er værd i en tilfældig byttesituation. "The argument on the simple value form is Marx's response to Bailey". Campbell 1997, s. 94., Sml. Rubin 1973 s. 108 Smith 1990, s. 76.

¹³ MEW 23, s. 52.

¹⁴ Böhm-Bawerk 1896, s. 84.

"fremmedgjort arbejde"¹⁵. Kritikken er derimod deskriptiv i den forstand, at den beskriver, hvordan en bestemt kvantificering, som er en nødvendig forudsætning for udvekslingen af produkter i et samfund af uafhængige producenter, indebærer en reduktion af arbejdsprodukter *qua* brugsværdier til arbejdsprodukter *qua* "beholdere" af abstrakt menneskeligt arbejde. Men hvad er "abstrakt menneskeligt arbejde"? Marx hælder visse steder til en naturalistisk definition af begrebet¹⁶, og ingen steder i de to første afsnit af *Kapitalen* skærer han ud i pap, at arbejdets abstrakthed ikke er en naturlig, men en samfundsmæssig egenskab. Det gør han heldigvis i *Zur Kritik*: Når skrædderen producerer en kjole, producerer han en bestemt stofflig brugsværdi, men ikke derfor værdi. For værdi er ikke noget man kan sy eller tilskære, men noget som beror på den specifikke samfundsmæssige sammenhæng kjolen indgår i. Værdi producerer skrædderen ikke *qua* skrædderarbejde, men *qua* "abstrakt allgemeine Arbeit und diese gehört einem Gesellschaftszusammenhang, den der Schneider nicht eingefädelt hat"¹⁷. Selvom skrædderen *skaber* værdi gennem sit arbejde, er det kun i og med dets indtræden på markedet, at det kan konstateres, om produktet *er* eller *har* bytteværdi, og dermed repræsenterer værdi. Det er derfor forkert at opfatte værdien som en egenskab, der tilkommer arbejdsproduktet allerede før dets ankomst til markedet. I det i mange henseender oplysende manuskript *Ergänzungen und Veränderungen zum ersten Band des "Kapitals"*, skrevet december 1871 – januar 1872, beskriver Marx denne fejlopfattelse som udtryk for at noget er blevet glemt¹⁸:

"So wurden der Rock und Leinwand als Werthe, jedes für sich, auf *Vergegenständlichung menschlicher Arbeit schlechthin* reducirt. Aber in dieser Reduktion wurde vergessen, daß keines für sich *solche Werthgegenständlichkeit* ist, sondern daß sie solches nur sind, soweit das ihnen *gemeinsame Gegenständlichkeit* ist. Außerhalb ihrer Beziehung auf einander – der Beziehung worin sie gleichgelten – besitzen weder Rock noch die Leinwand *Werthgegenständlichkeit* oder ihre *Gegenständlichkeit* als blosse Gallerten menschlicher Arbeit schlechthin" (MEGA II.6, s. 30)

Varens bytteværdi er med andre ord en paradoksal størrelse: På den ene side må varen have værdi for at kunne have bytteværdi – hvordan skulle to varers bytteværdi ellers kunne jævnføres og sammenlignes? På den anden side er værdien ingenting i sig selv, men eksisterer kun i relationen til andre vareværdier. Denne paradoksikalitet bliver kun mere uløselig i det følgende, hvor det viser sig at værdiens indhold, det abstrakte arbejde, nok kan tænkes idealt eller heuristisk, men ingenlunde kan defineres eller kvantificeres.

---

¹⁵ hvilket dog antydes især i *Grundrisse*, fx. MEGA II.1, s. 216

¹⁶ "Alle Arbeit ist einerseits Verausgabung menschlicher Arbeitskraft im physiologischen Sinn, und in dieser Eigenschaft gleicher menschlicher oder abstrakt menschlicher Arbeit bildet sie den Warenwert" (MEW 23 s. 61). Sml. MEW 13, s. 18, MEW 23 s. 58.

¹⁷ MEW 13, s. 23f.

¹⁸ Heri ligger ikke blot en påpegnings af det ideologiske element: individerne "glemmer", at deres arbejdsprodukters varenatur er en samfundsskabt, abstrakt egenskab og ikke en magisk naturkraft. Der ligger også en vigtig korrektur til Marx's egen forvirrende fremstilling i begyndelsen af *Kapitalen*. Sml. Heinrich (1999, s. 212ff), Postone (1993, s. 142ff) og Brentel (1989, s. 281ff).

3.1.2 "Abstrakt arbejde" er en samfundsmæssig formbestemmelse af det konkrete arbejde

Fra det øjeblik arbejdsprodukterne tilskrives en ensartet objektivitet *qua* byttegenstande, som er adskilt fra deres uensartede objektivitet som brugsgenstande, tilskrives også det konkrete arbejde en dobbelt samfundsmæssig karakter: På den ene side må det som et bestemt nyttigt arbejde tilfredsstille nogle bestemte samfundsmæssige og alsidige behov, dvs. producere noget forskelligt, som nogen har brug for. På den anden side må det som kilde til producenternes *egne* alsidige behov, tilfredsstille det samfundsmæssige anerkendelseskriterium, nemlig at kunne byttes med ethvert andet nyttigt privatarbejde. Privatarbejdet må med andre ord leve op til to krav for at blive samfundsmæssigt anerkendt: Det skal i kraft af dets konkrete brugsværdiskabende egenskaber være forskelligt fra andre privatarbejder, og i kraft af dets abstrakte, bytteværdiskabende karakter skal det være dem lige¹⁹. Kun igennem denne dobbeltform, vareformen, overvindes modsætningen mellem det uafhængigt udførte privatarbejde og dets nødvendige samfundsmæssighed²⁰. Nu gælder det for ethvert kollektiv med arbejdsdeling, at det individuelle arbejde må tilfredsstille nogle kollektive behov. I vareproduktionen er dette imidlertid ikke nok. Produktet af det private arbejde skal først byttes for at gælde som del af det samfundsmæssige arbejde. Det må gælde for det samme som produktet af ethvert andet tilsvarende privatarbejde²¹. Denne lighed mellem privatarbejderne skyldes ikke en egenskab, som de hver besidder uafhængigt af hinanden, men en samfundsmæssig relation mellem de individuelle arbejder. Ligheden af kvalitativt forskellige arbejder kan kun bestå i en abstraktion fra deres faktiske ulighed²². Varenes abstrakte lighed etableres i enhver byttesituation som et resultat af ikke-bevidst og dog ikke-tilfældig handlen. Abstraktionen foretages ikke bevidst af de handlende, men foretages ikke desto mindre med nødvendighed: "Sie wissen das nicht, aber sie tun es".

Lige som at abstrakt arbejde ikke er en egenskab ved indholdet af det konkrete arbejde, men en samfundsmæssig formbestemmelse af arbejdet, er værdiobjektiviteten [ty: Gegenständlichkeit] ikke en objektivitet, som tilkommer det enkelte produkt, men en objektivitet, der kun tilkommer arbejdsprodukterne i *fællesskab*. Værdi besidder varer derfor kun, når de optræder sammen, dvs. når de gennem byttet indgår i et forhold:

"Ein Arbeitsprodukt, für sich isoliert betrachtet, ist also nicht Werth, so wenig wie es Waare ist. Es wird nur *Werth*, in *seiner Einheit* mit andrem Arbeitsprodukt, oder in dem *Verhältniß*, worin die verschiedenen Arbeitsprodukte, als Krystalle *derselben Einheit*, der menschlichen Arbeit, einander gleichgesetzt sind [...] Sage ich, dieses Arbeitsprodukt ist Werth, weil menschliche Arbeit in ihm verausgabt ist, so ist das blosses Subsumtion des Arbeitsprodukt unter den Werthbegriff. Es ist ein abstrakter Ausdruck, der mehr einschließt, als er sagt.

¹⁹ MEW 23, s. 87.

²⁰ "Exchange [...] allows these opposites to coexist; it allows independently directed labor activity to be a form of social labor", Campbell 1997, s. 95.

²¹ Dette er en egenskab som "nur für diese besondere Produktionsform, die Warenproduktion, gültig ist, daß nämlich der spezifisch gesellschaftliche Charakter der voneinander unabhängigen Privatarbeiten in ihrer Gleichheit als menschliche Arbeit besteht und die Form des Wertcharakters annimmt" (MEW 23, s. 88).

²² Ibid.

Denn dieß Arbeitsprodukt wird blos auf diesen Werthbegriff reducirt, um es als *Ding derselben* Substanz wie alle andren Arbeitsprodukte zu reduciren. Das Verhältniß zu andren Arbeitsprodukten ist also unterstellt", (*Ergänzungen...*, MEGA II. 6, s. 31-2 min understregning, UGI)

Først i byttet forvandler privatarbejdet sig til virkeligt samfundsmæssigt arbejde, dvs. til *værdiskabende* arbejde. Her bliver dét antydet, som udvikles præcist i værdiformanalysen, nemlig at den samfundsmæssige totalitet af værdier er forudsat og i denne forstand kommer *før* det enkelte arbejdsprodukts tilpasning til totaliteten. Det er en tilpasning, som består i at præsentere sig som vare med værdi. At producenterne fremstiller produkter med henblik på deres bytteværdi og dermed på forhånd udregner vareværdien, ændrer ikke ved, at varer først får værdi og værdistørrelse i byttet²³. Varer har værdi og værdistørrelse *på grund af* deres nødvendige udtryk som bytteværdi. Varen har på forhånd værdi og værdistørrelse i den forstand, at en vare ikke blot er det 'værd', som man får for den; der ligger et bestemt forhold mellem det individuelle privatarbejde og det samfundsmæssige totalarbejde til grund. Ingen af disse størrelser, og dermed heller ikke forholdet selv, kan imidlertid fikseres før end i byttet. De subjektive kalkuler og overvejelser, som indgår i køb og salg af varer, baserer sig på objektiviteten af den sociale kategori, værdi, men det betyder ikke, som Ricardo mente, at værdien som kategori er produkt af fysisk arbejde. Værdien er derimod nødvendig, fordi produktionen udføres af private og uafhængige producenter og alligevel skal kunne gælde som samfundsmæssig. Vareværdiernes objektivitet er ikke af fysisk karakter; den er samfundsmæssig, men for de økonomiske aktører ikke af den grund umiddelbart mindre uafviselig.

3.1.3 Værdistørrelsen 'måles' i 'abstrakt arbejdstid' = simpelt gennemsnitsarbejde

Et nødvendigt træk ved værdien er, at den skal kunne måles, da dens eksistensberettigelse jo er at afgøre, i hvilket forhold i andre henseende usammenlignelige brugsgenstande kan udveksles.

Marx spørger derfor, hvordan størrelsen af den enkelte vares værdi måles, og han svarer:

"Durch das Quantum der in ihm enthaltenen 'wertbildenden Substanz', der Arbeit. Die Quantität der Arbeit selbst mißt sich an ihrer Zeitdauer, und die Arbeitszeit besitzt wieder ihren Maßstab an bestimmten Zeiteilen, wie Stunde, Tag usw.": (MEW 23, s. 53).

Værdiens samfundsmæssige substans udgøres af abstrakt arbejde, værdisubstansens størrelse udgøres derfor af arbejdets 'størrelse', dvs. af dets tidsspand. Da en vare imidlertid ikke bliver mere værd fordi en producent er særlig langsom og derfor bruger mere tid end nødvendigt på at fremstille varen, må det konkrete arbejde, der anerkendes som samfundsmæssigt gældende, reduceres til det samfundsmæssigt nødvendige arbejde. Marx taler derfor om gennemsnitsarbejdskraft til fremstilling af en bestemt type vare, hvilket er den arbejdskraft, som

---

²³ I produktionen kommer "der Wertcharakter der Sachen [...] in Betracht" [min understregning, UGI], dvs. som en forventet fremtidig, men på ingen måde givet udvikling. "Erst innerhalb ihres Austauschs erhalten die Arbeitsprodukte eine von ihrer sinnlich verschiednen Gebrauchsgegenständlichkeit getrennte, gesellschaftlich gleiche Werthgegenständlichkeit". (MEW 23, s. 87).

er nødvendig på et givent stadie af produktivkræfternes udvikling. Det er igen Marx's specielle fornemmelse for materiel nødvendighed, der spiller ind her: Det er ikke det fysiske arbejde, der faktisk er nedlagt i varen, som bestemmer dens værdi, men den arbejdstid som det er muligt i en given samfundsmæssig sammenhæng at minimere fremstillingsprocessen til. Desto højere produktiviteten og intensiteten af arbejdet, desto flere varer kan der fremstilles i samme tidsenhed.

Nu ville det imidlertid se mærkeligt ud, efter det er blevet fastslået at værdisubstansen ikke tilkommer den enkelte vare, men alene varerne i deres samfundsmæssige sammenhæng, hvis værdisubstansens *størrelse* skulle tilkomme den enkelte vare uafhængigt af den samfundsmæssige sammenhæng. Når Marx fx. skriver at det 'samfundsmæssigt nødvendige arbejde' er den

"Arbeitszeit, erheischt, um irgendeinen Gebrauchswert mit den vorhandenen gesellschaftlich-normalen Produktionsbedingungen und dem gesellschaftlichen Durchschnittsgrad von Geschick und Intensität der Arbeit darzustellen" (MEW 23, s. 53).

så lyder det unægtelig som om, at det samfundsmæssigt nødvendige arbejde er teknologisk og uddannelsesmæssigt bestemt. Men det *abstrakte* arbejde kan ikke tilskrives bestemmelser som teknologi og uddannelse, der er indholdsbestemmelser, som alene tilkommer det *konkrete* arbejde. Marx taler om 'Verausgabung' af arbejdskraft. Men som et samfundsmæssigt forhold er det meningsløst at sige, at abstrakt arbejde bliver 'verausgabt'. Et arbejde kan kun udføres konkret. Det er først i anden ombæring, at det kan vurderes og gælde som samfundsmæssigt, dvs. abstrakt.

For værdistørrelsen gælder derfor det samme som for værdisubstantialiteten: den tilkommer varerne *i fællesskab*, derved at varerne indgår i et samfundsmæssigt *forhold*. Den enkelte vare må forholde sig til *resten* af vareverden, eller til *summen* af alle vareværdierne, for selv at kunne tilskrives en bestemt værdi. *Værdistørrelsen* af den enkelte vare forholdes derved til værdistørrelsen af de øvrige varer:

"Die Wertgröße der Ware drückt also ein notwendiges, ihrem Bildungsprozeß immanenten Verhältnis zur gesellschaftlichen Arbeitszeit aus" (MEW 23, s. 117).

Hermed er igen en realabstraktion på spil, for det må være klart, at heller ikke det samfundsmæssige totalarbejde har en på forhånd fastlagt størrelse, 'den samfundsmæssige arbejdstid'²⁴. Totaliteten af varerne *qua* privatarbejder er en 'uhyre ophobning' af forskellige *brugsgenstande*. Men som en sum af *vareværdier* er den i lige så høj grad en abstraktion som disse værdier selv; en realabstraktion, vel at mærke, tilvejebragt og opretholdt gennem den konstante gentagelse af byttet. *Værdistørrelsen* er derfor ikke bestemt ved 'arbejdstid', men ved

---

²⁴ Reichelt (2002) kritiserer den etablerede økonomiske videnskab for at forudsætte, men ikke kunne forklare eksistensen af en samfundsmæssig totalværdi udtrykt i bruttonationalprodukt.

abstrakt arbejdstid. En sådan størrelse kan ikke måles med et ur, men anerkendes og vurderes samfundsmæssigt i bytteakten. Abstrakt arbejdstid *eksisterer* nemlig kun i byttet.

Begrebet "abstrakt arbejdstid" stammer fra Michael Heinrich²⁵. Begrebet er grundlæggende forskelligt fra Moishe Postones begreb om 'abstrakt, matematisk tid'²⁶. Postone skelner generelt mellem 'konkret tid', som er struktureret omkring præ-kapitalistiske arbejdsprocesser, og 'abstrakt tid', som er "uniform, continuous, homogenous, 'empty' [...] independent of events"²⁷. Postone vil med denne distinktion vise sammenhængen mellem kvantificeringen af arbejdet i abstrakt arbejde og kvantificeringen af tiden i arbejds-dage, -timer, osv. Postone bygger sin argumentation på observationer af den historiske udvikling af opfattelsen af tid. Hvor der i det førindustrielle samfund, ifølge Postone, herskede en kvalitativ tidsopfattelse, der var knyttet til det konkrete arbejde især i landbruget, har de matematiske tidskvanter først fået praktisk betydning som regulerende og disciplinerende måleenhed for det vareproducerende arbejde. Målingen af arbejdet i matematisk tid medfører for Postone en abstraktion fra arbejdets kvalitative aspekt, men kritikken får ufrivilligt karakter af en almindelig modernitetskritik, der måske nok træffer det, som Marx ville kalde den kapitalistiske produktionsforms overflade, men ikke begriber dens værensgrund. Hvor abstraktionen i Postones begreb er fra de konkrete livsprocesser, ligger det abstrakte i Heinrichs begreb i, at det som 'måles' netop ikke er det konkrete, men derimod det abstrakte arbejde. Postones 'abstrakte tid' er "divisible into equal, constant nonqualitative units"²⁸ og måles med et ur. Gennemsnitsarbejde, eller 'abstrakt arbejdstid' derimod kan *ikke* måles med et ur; den er en samfundsmæssig kategori²⁹. At være samfundsmæssig betyder på dette stadie af den kategoriale udvikling, at værdistørrelsen kun er i og med den indtil videre eneste samfundsmæssiggørende praksis, byttet. I produktionen eksisterer værdien kun latent:

"Die gesellschaftliche Arbeitszeit existiert sozusagen nur latent in diesen Waren und offenbart sich erst in ihrem Austauschprozeß. Es wird nicht ausgegangen von der Arbeit der Individuen als gemeinschaftlicher, sondern umgekehrt von besondern Arbeiten von Privatindividuen, Arbeiten, die sich erst im Austauschprozeß durch Aufhebung ihres ursprünglichen Charakters, als allgemeine gesellschaftliche Arbeit beweisen." (*Zur Kritik*, MEW 13, s. 31f.).

Da produktionen ikke er direkte reguleret, kan dens samfundsmæssige gyldighed, dvs. dens værdi, først bestemmes, når den indtræder på markedet. Værdistørrelsen, som måles i abstrakt arbejdstid, kan herefter defineres som den del af den konkrete arbejdstid, der i bytteakten bliver anerkendt som en del af det samfundsmæssige totalarbejde. Dermed afviser Marx på den ene side den identifikation af bytteværdi (pris) og værdi, som hævdes af Bailey og den neoklassiske

---

²⁵ 1999, s. 217-9.

²⁶ 1993 s. 200ff.

²⁷ Ibid, s. 202.

²⁸ Ibid.

²⁹ Heinrich 1999, s. 219.

økonomi; på den anden side er værdi ikke mulig at identificere umiddelbart med 'produktivt arbejde', sådan som Ricardo mener³⁰. Arbejdstid er ganske vist værdiproduktionens determinerende moment, men samtidig ikke umiddelbart mulig at kvantificere eller fastholde i nogen konkret form³¹. Udledningen af værdien har vist, at denne kvantificering og fastholdelse er alfa og omega for varebyttet. Derfor vender Marx nu blikket mod den nye kategori, værdi, for heri at finde en form, hvori værdien kan fastfryses. Dette fører i sidste ende til overgangen fra værdiform til pengeform³².

3.1.4 Værdiens former

På baggrund af det foregående kan det sammenfattes, at værdien er et samfundsmæssigt forhold, der lægger sig til den enkelte vare, sådan at den enkelte vare siges at have på én gang brugsværdi og værdi. Brugsværdien har varen *før* den indgår i bytteforholdet³³, mens varen *i* bytteforholdet oplever en fordobling i brugsværdi og værdi.

"Indem sie die *andre* Waare sich *als Werth gleichsetzt*, *bezieht sie sich auf sich selbst als Werth*. Indem sie sich auf sich selbst *als Werth* bezieht, *unterscheidet* sie sich zugleich *von sich selbst als Gebrauchswerth*. Indem sie ihre *Werthgröße* – und *Werthgröße* ist beides, *Werth überhaupt* und quantitativ bemeßner *Werth* – *im Rocke ausdrückt*, giebt sie ihrem *Werthsein* eine von ihrem unmittelbaren Dasein unterschiedne *Werthform*. Indem sie sich so als ein in sich selbst Differenzirtes darstellt, stellt sie sich erst *als Waare* dar – nützliches Ding, das zugleich *Werth* ist". (MEGA II.5, s. 29).

I afsnittet om værdiformen analyserer Marx indholdet af bytteværdien, altså af den form som varen antager i byttet. Umiddelbart kunne det se ud som om, at det blot er en gentagelse af analysen i det første underafsnit. Men der analyserede Marx bytteforholdet som et *lighedsforhold*: som en – kun i bytte eksisterende – lighed mellem to produkter og især mellem to privatarbejder. I tredje underafsnitsafsnit, dvs. i analysen af værdiformen, betragter Marx bytteforholdet som et *polaritetsforhold* og forudsætter resultatet af undersøgelsen af lighedsforholdet. Det, som altså vistes i begyndelsen, er, at varer i en bestemt henseende må være ens for at kunne byttes. Det som vises i værdiformsanalysen, er, at den værdispejling, som bytteprocessen udgør, forudsætter ... forskellighed. I første omgang kommer denne forskellighed til udtryk i varenes indbyrdes uensartede materialitet; men da denne viser sig utilstrækkelig i en generaliseret byttepraksis, må desuden en almen ækvivalent, et generelt værdispejl, forudsættes.

---

³⁰ Campbell s. 97.

³¹ Behrens, s. 184f.

³² MEW 23, s. 62.

³³ Det betyder *ikke* at brugsværdien ikke "i virkeligheden" er en samfundsmæssig bestemt størrelse. Antagelsen af samfundsbestemte brugsværdier er kun gyldig på dette abstraktionsniveau, da det kvalitative aspekt af aktørernes konkrete behov er bortabstraheret. "I virkeligheden" findes "før byttet", dvs. "før samfundsmæssigheden" ikke. I det hele taget betegner tidspronominer på dette abstraktionsniveau logiske, ikke kronologiske relationer.

Udledningen af den almene ækvivalent

Værdisubstansen har sit direkte samfundsmæssige udtryk i varens bytteværdi. Er vare B vare A's bytteværdi, er der ikke kun tale om, at de to varer sættes hinanden lig i kraft af at være værdier; vare A's værdi er relativ i den forstand, at den bliver *udtrykt* som et bestemt kvantum af vare B's brugsværdi. Vare B tjener som den kontante enhed, som ækvivalent, for A's værdiudtryk. (De forskellige roller, relativ værdiform og simpel ækvivalentform, som de to varer spiller i det simple, polære udtryk kan naturligvis altid byttes om). Det polære forhold er en eksplicitering af varenes dobbeltkarakter: Varens indre modsætning mellem brugsværdi og værdi bliver fremstillet som en ydre modsætning mellem to varer³⁴.

Denne *simple værdiform* er imidlertid utilstrækkelig: Hvis værdiproduktionen skal tælle som samfundsmæssig produktion, må varen kunne byttes til mange andre slags varer. Da den simple værdiforms to poler i princippet kan byttes ud med alle andre varer også, følger logisk den *totale eller udfoldede værdiform*, hvor varen, som er i den relative værdiforms position, spejler sig, dvs. finder sin værdiækvivalent i alle andre varer. Denne anden form viser det abstrakte arbejdes universelle karakter: En vare produceres ikke med henblik på bytte med en bestemt anden vare, men for potentielt at kunne byttes med enhver anden mulig vare³⁵. Den udfoldede værdiform viser sig imidlertid også utilstrækkelig, da værdien er uden selvstændigt udtryk, for så vidt den enkelte vare, der endnu befinder sig i den relative værdiform, spejler sin bytteværdi i en principielt uendelig række af forskellige brugsværdier. Det, som varerne har til fælles, værdien, dvs. egenskaben af at være resultater af abstrakt arbejde, udtrykkes endnu ikke som et egentligt fællesskab, men blot som en endelig række af similære relationer. Der består derfor en modsætning mellem varernes faktiske værdifællesskab og dette fællesskabs endnu kun indirekte udtryk. Løsningen ligger dog lige for, da den udfoldede værdiforms ligning ($A = B \wedge C \wedge D$) kan vendes om og blive til den *almene værdiforms* ligning ($B \vee C \vee D = A$).

Først den almene værdiform udtrykker derfor varernes værdi adækvat som det, den er. For først denne form forbinder varerne *qua* værdier³⁶. Hvor den simple værdiform og den udfoldede værdiform overlader det til den enkelte vare at finde en anden vare, eller nogle andre varer, hvori den kan udtrykke sin bytteværdi, udtrykkes den enkelte vares relative værdi i den almene værdiform, så snart den indfinder sig på markedet. I de simple og udfoldede værdiformer forholder vareverden sig afventende passivt og isolerede på den enkelte vare, der som relativ

---

³⁴ "Der in der Ware eingehüllte innere Gegensatz von Gebrauchswert und Wert wird also dargestellt durch einen äußeren Gegensatz, d.h. durch das Verhältnis zweier Waren, worin die eine Ware, deren Wert ausgedrückt werden soll, unmittelbar nur als Gebrauchswert, die andre Ware hingegen, worin Wert ausgedrückt wird, unmittelbar nur als Tauschwert gilt. Die einfache Wertform einer Ware ist also die einfache Erscheinungsform des in ihr enthaltenen Gegensatzes von Gebrauchswert und Wert. (MEW Bd. 23, S. 75f).

³⁵ "So erscheint dieser Wert selbst erst wahrhaft als Gallerte unterschiedsloser menschlicher Arbeit. Denn die ihn bildende Arbeit ist nun ausdrücklich als Arbeit dargestellt, der jede andre menschliche Arbeit gleichgilt, welche Naturalform sie immer besitze..." (MEW 23, s. 77).

³⁶ MEW 23, s. 80.

værdi skal finde en passende ækvivalent. Med den almene værdiform fremstår værdien som en objektiv magt, der udgår fra kollektivet af varer, men udøves gennem den ene almene ækvivalent, der værdistemper enhver vare ved indgangen til markedet. Den almene ækvivalent formår derved at lade den enkelte vare fremstå som samfundsmæssig gyldig, dvs. som besiddende en værdi, allerede *før* byttet. Den fordrejer derved ikke varebesiddernes *opfattelse* af virkeligheden, men derimod virkeligheden selv. Virkeligheden efter den almene ækvivalents indtræden på scenen er nemlig ikke længere et direkte forhold mellem vare A og vare B, men et medieret forhold mellem de to varer gennem den almene ækvivalent C. Hvor vare A's værdi tidligere blev bekræftet igennem dens succesfulde bytte til den begærede vare B, bliver den nu bekræftet gennem byttet til den almene ækvivalent. En bekræftelse der fremstår aldeles uafhængigt af vare B. Hvor den enkelte vare i den simple bytte kunne konstatere sin bytteværdi i konfrontationen med et hvilket som helst andet arbejdes resultat, står den nu overfor det unificerede resultat af hele vareverden:

"Die allgemeine Wertform entsteht dagegen nur als gemeinsames Werk der Warenwelt. Eine Ware gewinnt nur allgemeinen Wertausdruck, weil gleichzeitig alle andren Waren ihren Wert in demselben Äquivalent ausdrücken, und jede neu auftretende Warenart muß das nachmachen"(MEW Bd. 23, S. 80).

Igennem den almene ækvivalent fremstår det differentierede kollektiv af individuelle varer som en (mønt-)enhed, hvis magt består i at dømme over den enkelte vareværdis eksistens og størrelse. Det individuelle arbejdsprodukt eksisterer kun som vare, for så vidt dens værdi anerkendes samfundsmæssigt, dvs. for så vidt dens bytteværdi udtrykkes som en bestemt kvantitet af den almene ækvivalent. Konklusionen kommer ikke overraskende:

"Es kommt damit zum Vorschein, daß die Wertgegenständlichkeit der Waren, weil sie das bloß 'gesellschaftliche Dasein' dieser Dinge ist, auch nur durch ihre allseitige gesellschaftliche Beziehung ausgedrückt werden kann, ihre Wertform daher gesellschaftlich gültige Form sein muß"(MEW Bd. 23, S. 80f).

Da værdisubstansen fra begyndelsen blot udtrykte en samfundsmæssig *relation* mellem varer, og ikke en oprindelig, immanent egenskab ved den enkelte vare, har det hele tiden ligget i kortene at dens endelige, adækvate udtryk må have karakter af substantialiseret samfundsmæssighed: den almene ækvivalent er et generaliseret samfundsmæssigt forhold, som formelt er gjort til en håndterbar enhed. Den samfundsmæssige kategori værdi, hvis eksistens og størrelse er bestemt af aktør - eller vare-fællesskabet, må nødvendigvis komme til udtryk som en quasi-naturlig substanskategori. Den almene ækvivalent er denne substans, som kan byttes i rene kvantitative proportioner med enhver individuel vare. Med dette sidste trin i udviklingen af værdiens egne, selvstændige former, har vareanalysen nået sit formmæssige højdepunkt, da den samfundsmæssige relation mellem de uafhængige producenter har vist sig at forudsætte formidlingen gennem den almene ækvivalent. For at værdien som almen ækvivalent også nødvendigvis må konkretiseres og blive til virkelige penge, forudsættes imidlertid mere end blot

de "smalle" aktører, der er blevet forudsat ind til videre. Der må mao. foretages et spring i abstraktionsniveauet for at etablere en mere konkret samfundsmæssig kontekst, hvor inden for pengene kan eksistere. Da overgangen til pengene er et af de notorisk vanskeligste problemer i den dialektiske udvikling, og samtidig et af de steder, hvor betydningen af den dialektiske metode kan ramificeres, skal jeg give den en relativ omstændelig behandling, som skal bringe Marx i overensstemmelse med de principper for den dialektiske metode, som jeg har beskrevet ovenfor.

Den fjerde værdiform er (endnu) ikke penge

I 2. udgave af *Kapitalens* første bind afsluttes værdiformsanalysen med pengeformen³⁷. Dette synes umiddelbart naturligt: Ethvert af de karakteristika, som Marx tilskriver den almene ækvivalent, kunne tilskrives pengene, og Marx's begrundelse for overgangen fra den almene ækvivalentform til pengeformen er da også baseret på denne umiddelbare naturlighed. I sig selv indebærer overgangen ingen teoretisk forandring og – først og fremmest – intet fremskridt i den dialektiske udvikling:

"Der Fortschritt besteht nur darin, daß die Form unmittelbarer allgemeiner Austauschbarkeit oder die allgemeine Äquivalentform jetzt *durch gesellschaftliche Gewohnheit* endgültig mit der spezifischen Naturalform der Ware Gold verwachsen ist" (MEW 23, s. 84 - min kursiv, UGI).

Hvor overgangene mellem de tre første værdiformer udvikles som konsekvens af begrebslige mangler i den foregående værdiform, er der ingen formmæssig forskel på den almene værdiform og pengeformen. Det er alene et spørgsmål om, at ækvivalentformen, der principielt kan tilkomme enhver vare, vokser sammen med naturalformen af en bestemt vare, guld. Sammenvoksningen udvikles ikke dialektisk, men forklares med henvisning til "*gesellschaftliche Gewohnheit*". Den kategoriale ramme, som værdiformsanalysen foregår indenfor, er, som beskrevet ovenfor, imidlertid karakteriseret ved ikke at referere til de enkelte individers faktiske handlinger og adfærdsmønstre, men foregiver at udvikle formerne igennem deres egen materielle nødvendighed. Derfor er det inkonsistent at benytte en forklaringsmodel, som nok er gyldig på et handlingsteoretisk plan, men som på værdiformsanalysens teoretiske niveau er – burde være – bortabstraheret.

Der er to gode grunde og en dårlig grund til, at Marx ikke på dette tidspunkt må springe til den ellers så åbenlyse konklusion, pengene i deres konkrete form. Den dårlige grund ville være at henvise til dialektikkens strenge regler for kategorial udvikling. En sådan metodefetich ligger

---

³⁷ Marx lader endda pengeformen være selve analysens mål: "Hier gilt es jedoch zu leisten, was von der bürgerlichen Ökonomie nicht einmal versucht ward, nämlich die Genesis dieser Geldform nachzuweisen, also die Entwicklung des im Wertverhältnis der Waren enthaltenen Wertausdrucks von seiner einfachsten unscheinbarsten Gestalt bis zur blendenden Geldform zu verfolgen" (MEW 23, s. 62).

princippet om genstandsbestemthed og i det hele taget Marx fjernt. Omvendt, og dette er den første gode grund, er den dialektiske metode netop begrundet i den ideologiske karakter af den kapitalistiske økonomis kategorier. Den indforståethed, hvormed aktørerne omgås pengene som repræsentant for alt, hvad der kan købes i denne verden – hvilket ikke er så lidt –, kan ikke bare tages for givet som en samfundsmæssig vane. Denne vane, som ifølge Marx har sin analogi i religiøse praktikker, må selv forstås, udledes dialektisk, af mere grundlæggende strukturer, hvis udspring er 'die Zerissenheit der materiellen Welt'³⁸. At opgive dialektikken betyder for Marx at opgive det kritiske projekt som beskrevet ovenfor i kapitel 2. Omvendt igen (og dette er den anden grund til at lade pengene vente til *Kapitalens* næste kapitel, som introducerer aktørernes handlinger frem for blot deres vaner) er det en fastholdelse af den dialektiske analyses *grænser*, når jeg insisterer på, at konkrete penge, som i det mindste forudsætter en møntudstedende institution, nok kan gives en *form*bestemmelse på værdiens niveau, men ikke derfor en *indholds*bestemmelse. Denne indholdsbestemmelse forudsætter inddragelsen af nyt kategorialt materiale, som ikke findes på værdiens niveau. Det, som bl.a. kommer ind på pengekategoriens niveau, er en specifik magt og en vilje til at bruge den. Selvom pengene formmæssigt er identisk med den universelle ækvivalent, ligger der en væsentlig forskel i, at med pengene er der nogen eller noget, som er i stand til at fastholde én enhed (guld, dollar etc.) som dén universelle ækvivalent, alle må forholde sig til. At påstå, at denne nogen eller dette noget blot er den samfundsmæssige vane, ville selv for en borgerlig apologet anses for naivt. Heri ligger implicit den pointe, at dialektisk udviklede former forklarer rationaliteten i menneskers handlinger, men den forvandler ikke dermed virkelige handlinger til blot og bar automatik og udelukker dermed heller ikke muligheden af irrationelle handlinger, eller, om man vil, handlinger i overensstemmelse med en anden rationalitet.

I 1. udgaven af *Kapitalens* første bind og i *Zur Kritik* afsluttes den dialektiske fremstilling af værdiformerne ikke med overgangen til pengeformen, men med et paradoks:

"Indeß ist auf unserm jetzigen Standpunkt das allgemeine Aequivalent noch keineswegs verknöchert [...] Die allgemeine Aequivalentform kommt immer nur einer Waare zu im Gegensatz zu allen andern Waaren; aber sie kommt jeder Waare im Gegensatz zu alle andern zu. Stellt aber jede Waare ihre eigne Naturalform allen andern Waaren gegenüber als allgemeine Aequivalentform, so schließen alle Waaren alle von der allgemeinen Aequivalentform aus und daher sich selbst von der gesellschaftlich gültigen Darstellung ihrer Wertgrößen" (MEGA II.5 s. 42f)

Pointen med denne fjerde værdiform³⁹ – er at vise, at værdiens substantialiseringsbestræbelse ender i en umulig, paradoksal form. Det betyder at den almene ækvivalent ikke uden videre lader sig forstå som blot et andet udtryk for penge. Penge *findes* ganske simpelt ikke på værdiens kategoriale niveau og kan derfor heller ikke afledes på dette niveau. På dette niveau har det til

³⁸ MEW 3 s. 6, MEW 23 s. 393n.

³⁹ MEGA II.5, s. 43.

gengæld vist sig, at værdi er et samfundsmæssigt forhold, hvis tilbøjelighed til at manifestere sig som en substantiel egenskab resulterer i den nødvendige illusion, at varer har en værdi uafhængigt af andre varer, og at denne værdi har en bestemt størrelse, bestemt ved omfanget af den tid, der er brugt til at fremstille varen. Denne illusion, hvis teoretiske udtryk er den klassiske arbejdsværditeori, er ganske vist en nødvendig forudsætning for varebyttet, men samtidig en specifik fordrejning sat af varebyttet selv. Formålet med varekapitlet er derfor ikke at bevise, at vareværdien kan reduceres til abstrakt menneskeligt arbejde, men at vise årsagerne til og konsekvenserne af, at den reduktion nødvendigvis foretages i et varesamfund. Analysen af varens værdiform viser nødvendigheden af en almen gyldig ækvivalent⁴⁰; men denne universelle ækvivalent fører til et paradoks: da enhver vare i princippet kan gælde som universel ækvivalent, kan ingen vare derfor i princippet gøre hævvd på faktisk at *være* det. At det bliver den ene eller den anden vare, fx. guldet eller kaffen, er der ingen immanent logisk grund til. Når Marx i 2. udgaven sniger guldet ind som værdiens fjerde form bryder han med den dialektiske fremstilling og tilslører vareanalysens egentlige gevinst⁴¹.

3.2 Bytteprocessen

Hermed gør han ikke alene vold på konsistensen af den dialektiske fremstilling i værdiformsafsnittet, men forvirrer også forskellen mellem formanalysen i værdiformsafsnittet (3. underafsnit af første kapitel) og analysen af bytteprocessen (kapitel 2). 2. udgaven giver dermed anledning til at antage, at andet kapitel blot indeholder en gentagelse af den udledning af pengene, som allerede gennemførtes i første. Men det egentlige argument for udledningen af pengene kommer først i kapitel 2 med analysen af bytteprocessen. Dette skyldes ikke, at der foregår en historisk udvikling fra kapitel 1 til kapitel 2. Der er derimod tale om to forskellige undersøgelsesniveauer. Begge undersøgelser betragter varen og byttet af varer, men abstraktionsniveauerne er ikke de samme:

"Erschien die einzelne Ware unter dem Gesichtspunkt des Gebrauchswertes ursprünglich als selbständiges Ding, so war sie dagegen als Tauschwert von vornherein in Beziehung auf alle andern Waren betrachtet. Diese Beziehung jedoch war nur eine theoretische, gedachte." (MEW 13, s. 29 –min understregning, UGI)

"Die *wirkliche* Beziehung der Waaren aufeinander ist aber ihr *Austauschprozeß*" (MEGA II.5, s. 51 – Marx's fremhævelser)

Overgangen til pengene er en vigtig kategorial overgang, da der her inddrages nye begreber, som er mindre abstrakte end begreberne på værdiens niveau. Jeg skal i det følgende indskærpe denne

---

⁴⁰ "Marx zeigt, daß der Wert der Ware nicht an ihr selbst erscheinen kann, daß er daher eine *eigene, gegenständliche Form* benötigt, um erscheinen zu können. Die allgemeine Wertform ist die dem Wert adäquate *Erscheinungsform*, d.h. die Form, in der der Wert der Ware erst wirklich als Wert existiert" (Heinrich 1999, s. 230).

⁴¹ "...die Analyse der Waare ergibt alle *wesentliche* Bestimmungen der *Werthform* und die *Werthform* selbst in ihre gegensätzlichen Momenten [...] Das entscheidend Wichtige aber war den inneren nothwendigen Zusammenhang zwischen *Werthform*, *Werthsubstanz* und *Werthgröße* zu entdecken, d.h. *ideell* ausgedrückt, zu beweisen, daß die *Werthform* aus dem *Werthbegriff* entspringt" (MEGA II.5, s. 43).

kategoriale forandring, ikke mindste da den fortøner sig hos Marx selv. Første kapitel handler om varen som sådan, eller om man vil, *varen i sig selv*. Det bliver undersøgt, hvilke betingelser der må være opfyldt, for at varen kan være en vare. I kapitel 2 handler det ikke længere om den 'tænkte' varerelation, men om det 'virkelige' bytteforhold: I et 'virkeligt forhold' træder varerne nemlig ikke gennem deres værdiform, men alene gennem byttet, som kun varebesidderne kan gennemføre. På grundlag af de vundne formbestemmelser analyserer Marx nu den logiske struktur af disse varebesidderes handlinger og udleder samtidigt på dette handlingsteoretiske niveau kategorien *penge*. For at de privat producerede varer kan indgå i et samfundsmæssigt forhold, må varebesidderne som personer indgå i et samfundsmæssigt forhold. Værdiformens fuldbyrdelse forudsætter aktørernes handlen⁴². Parallelt med det i formanalysen etablerede ækvivalentforhold mellem varerne, etableres gennem den konkrete bytteproces nødvendigheden af en generaliseret samfundskontrakt, hvor varebesidderne forpligter sig til at anerkende hinanden som ejendomsbesiddere, dvs. til at bytte varer lige over, i stedet for, som i den feudale eller slavebaserede økonomi, at tilegne sig andres arbejdsprodukter uden en tilsvarende værdifuld modydelse⁴³.

"Dies Rechtsverhältnis, dessen Form der Vertrag ist, ob nun legal entwickelt oder nicht, ist ein Willenverhältnis, worin sich das ökonomische Verhältnis widerspiegelt. Der Inhalt dieses Rechts- oder Willenverhältnisses ist durch das ökonomische Verhältnis selbst gegeben" (MEW 23, s 99)

Aktørerne handler i overensstemmelse med vareverdens love for så vidt, at de forholder sig til deres arbejdsprodukter som varer. Bytteprocessen er varebesiddernes vilde handlinger bestemt af vareverdens love. Pengene er et resultat af denne samtidighed af struktureret og strukturerende handlen:

"In ihrer Verlegenheit denken unsre Warenbesitzer wie Faust. Im Anfang war die Tat. Sie haben daher schon gehandelt, bevor sie gedacht haben. Die Gesetze der Warennatur betätigten sich im Naturinstinkt der Warenbesitzer. Sie können ihre Waren nur als Werte und darum nur als Waren aufeinander beziehn, indem sie dieselben gegensätzlich auf irgendeine andre Ware als allgemeines Äquivalent beziehn. Das ergab die Analyse der Ware. Aber nur die gesellschaftliche Tat kann eine bestimmte Ware zum allgemeinen Äquivalent machen [...] Allgemeines Äquivalent zu sein wird durch den gesellschaftlichen Prozeß zur spezifisch gesellschaftlichen Funktion der ausgeschlossenen Ware. So wird sie - Geld." (MEW Bd. 23, S. 101 – min understregning, UGI)

Penge opstår kun gennem varebesidderens handlen. Men det er ikke deres bevidsthed, der fører dem til pengene. De handler derimod, "før de har tænkt", og følger heri varenaturens love. Varen har ikke brugsværdi for varebesidder, som jo bringer den til marked for at bytte den. For indehaveren er varen alene bærer af bytteværdi. Hver indehaver vil ikke alene bytte sin vare, han vil bytte sin vare til netop den type vare, der tilfredsstillende hans bestemte behov. Dvs. at for hver varebesidder er *hans* vare almen ækvivalent. Dermed er til syvende og sidst ingen vare almen

⁴² "Die Waren können nicht selbst zum Markt gehen und nicht sich selbst austauschen. Wir müssen uns also nach ihren Hütern umsehen, die Warenbesitzer" (MEW 23, s. 99). Sml. Altwater 1999, s.32-33.

⁴³ MEW 23, s. 188.

ækvivalent, da hver vare udelukker alle de andre varer. Den logiske grundstruktur af varebesiddernes handlingsproblem er med andre ord identisk med det paradoks som værdiformsanalysen (i 1. udgaven) mundede ud i.

I dialektiske termer er pengene en praktisk konsekvens af værdiformens paradoks og en eksistensbetingelse for det vare-værdiproducerende arbejde. Derfor ligger det også så nært, som i 2. udgaven af *Kapitalen* 1, at udlede pengene direkte af strukturanalysen i udviklingen af værdiformen: individerne er *qua varebyttere* nødt til at forholde deres varer til en almen ækvivalent. Men det er først, idet de faktisk *gør* det, at den almene ækvivalent er penge⁴⁴. For varebesidderne er det dog ikke umiddelbart synligt, at pengene er resultatet af deres egen handlen. For dem fremstår pengene derimod som forudsætning for deres handlen overhovedet⁴⁵. Da det enkelte individ forholder sig atomistisk til den samfundsmæssige produktion, antager dets arbejdsprodukt vareform. For at kunne byttes antager varen værdiform. For at kunne være samfundsmæssig gyldig må den enkelte vareværdi underkaste sig den samlede vareverdens dom. Det gør den ved at forholde sig til den vare som igennem praksis er konstitueret som almen ækvivalent – pengene. Det hemmelighedsfulde ved pengene, og heri består pengenes fetichkarakter, ligger for producenterne i, at deres arbejdes samfundsmæssige karakter gennem pengene fremstår som en objektiv egenskab. Evnen til at skaffe sig adgang til de andres arbejdsprodukter, arbejdsevnen, er forvandlet til en objektiv, samfundsmæssig magt, som man kan bære med sig i lommen⁴⁶. I bytteprocessen, dvs. på det kategoriale niveau, som har pengene som sin centrale kategori, overtager aktørerne således værdiformsanalysens forbestemmelser, men for at de kan gøre det, forudsættes udviklingen af en real samfundsmæssig magt, tillige med et minimum af samfundsstrukturer, retslige og moralske forhold. Denne magt og disse strukturer er i forhold til værdikategoriens niveau det nye indhold, som inddrages i overgangen til pengekategoriens niveau.

3.2.1 Pengevare-problemet

Der synes at bestå en modsætning mellem Marx's bestemmelser af kategorien penge og pengenes empiriske udtryk som vi kender i dag. Marx's værdiformanalyse leder således frem til, at en bestemt *vare* må skille sig ud som den almene ækvivalent; og hans beskrivelser i *Kapitalens*

---

⁴⁴ Og dette er heller ikke i praksis ligegyldigt, for det betyder, at den almindelige brug af penge – en praksis, der stiger og aftager i intensitet – er en eksistensbetingelse for at individuelle handlinger anerkendes som arbejde. Dvs. at hvis ikke samfundets individer brugte penge, ville arbejdet i kapitalistisk forstand forsvinde.

⁴⁵ "Eine Ware scheint nicht erst Geld zu werden, weil die andren Waren allseitig ihre Werte in ihr darstellen, sondern sie scheinen umgekehrt allgemein ihre Werte in ihr darzustellen, weil sie Geld ist. Die vermittelnde Bewegung verschwindet in ihrem eignen Resultat und läßt keine Spur zurück. Ohne ihr Zutun finden die Waren ihre eigne Wertgestalt fertig vor als einen außer und neben ihnen existierenden Warenkörper." (MEW Bd. 23, S. 107 – min understreget. UGI).

⁴⁶ Med pengene "kann ich die allgemeine gesellschaftliche Macht und den allgemeinen gesellschaftlichen Substanz in der Tasche mit mir herumragen. Das Geld giebt die gesellschaftliche Macht als Ding in die Hand der Privatperson, die als solche diese Macht übt. Der gesellschaftliche Zusammenhang, Stoffwechsel selbst erscheint in ihm als etwas ganz äusserliches" (*Urtext* til *Zur Kritik*, MEGA II.2, s. 20).

tredje kapitel lader ingen tvivl om, at han anså *Guld* for at være denne vare. I vore dage er der imidlertid intet reelt forhold mellem bankernes guldreserver og den mængde penge, der faktisk cirkulerer⁴⁷; og det er næppe heller holdbart at antage, at de andre varer som har overtaget guldets funktion, kan reproduceres teoretisk – for slet ikke at tale om eftervises empirisk – som eksklusive almene ækvivalenter. Tværtimod synes pengene i dag at være løsrevet fra enhver materiel basis. Jeg skal her argumentere for, at pengene altid må have et *materielt* udtryk, men at dette udtryk (1) ikke nødvendigvis behøver at være en type af *fysiske* genstande – og (2) hvis det på et givet historisk tidspunkt er en bestemt type *vare*, som eksklusivt fungerer som penge, da er denne vare ikke penge *qua* vare.

Spørgsmålet er, om den almene ækvivalent selv skal have en værdi og dermed selv være en vare. Dette, kan man mene⁴⁸, er det tvingende resultat af formanalysen: såvel i anden udgaven, hvor pengeformen indgår eksplicit, som i 1. udgaven, hvor Marx blot demonstrerer nødvendigheden af en almen ækvivalent, tjener den ene vare som værdiudtryk for resten af vareverden. Men Marx *begynder* værdiformanalysen med, at den ene vares værdi udtrykker sig i den anden vares værdi. Det, som bliver demonstreret, er ikke, at det er nødvendigt, at en anden *vare* tjener den første vare som værdiudtryk, men at dette værdiudtryk er mangelfuldt og ufuldstændigt, for så vidt som at det fæstner sig ved én tilfældig vare. På grundlag af en vares værdiudtryk i en anden vare bliver det demonstreret, hvilke betingelser en værdiform må opfylde. At bæreren af denne værdiform selv er en vare, bliver netop ikke vist, men tværtimod forudsat fra begyndelsen. Værdiformanalysen leverer værdiens *formbestemmelser*, men siger intet tvingende om, at den almene ækvivalent nødvendigvis skal være en vare. At den almene ækvivalent nødvendigvis må have et *objektivt, substantialiseret* (gegenständlich) udtryk betyder, at den må fremstå som en ydre, materiel nødvendighed for individerne, men ikke at den behøver være en vare. I kapitel 2 om bytteprocessen viser Marx, at varebesidderne må forholde deres vare til *noget*, der fungerer som almen ækvivalent; også her bliver det *forudsat*, men ikke *vist*, at dette noget nødvendigvis må være en vare, eller for den sags skyld en fysisk ting. *Betydningen* af den almene ækvivalent er i modsætning til varerne ikke "genstand med værdi". Dens betydning er "værdi". I første udgaven giver Marx følgende sammenligning:

"Es ist als ob neben und außer Löwen, Tigern, Hasen und allen andern wirklichen Thieren, die gruppiert die verschiedenen Geschlechter, Arten, Unterartenarten, Familien u.s.w. des Thierreichs bilden, auch noch *das Thier* existierte, die individuelle Incarnation des ganzen Thierreichs. Ein solches Einzelne, das in sich selbst alle wirklich vorhandenen Arten derselben Sache einbegreift, ist ein *Allgemeines*, wie *Thier, Gott* u.s.w." (MEGA II.5, s. 37).

Arten får her selvstændig eksistens ikke som nominalistisk abstraktion, men som *realabstraktion*. Ligesom hvis "Dyret" tillægtes realeksistens, tillægges værdien realeksistens i pengene. Der er imidlertid ikke tale om en abstraktion i samme forstand, som at det er en

---

⁴⁷ Altvater 1999, s. 40.

⁴⁸ Fx. Backhaus/Reichelt 1995, s. 91f.

abstraktion, når varerne i sig selv tillægges en bestemt værdi: Pengene er materialiseringen af varenes definerende abstrakte egenskab, egenskaben af at være værdi. Men pengene må i modsætning til varerne ikke nødvendigvis *selv* have denne definerende egenskab. Hvis der ved siden af løver, tigere og harer også eksisterede Dyret, behøvede dette ikke selv at være et dyr, en løve, en tiger, en hare eller et fantasidyr med dyreegenskaber. Og lige så lidt som det kan udledes logisk, *hvilken* vare varebesiddernes gennem deres praksis vælger som ækvivalentvare, kan det udledes, at de overhovedet vælger en *vare*⁴⁹.

Marx beskriver varen som en enhed af brugsværdi og værdi, en sanseligt oversanselig ting⁵⁰. Det 'oversanselige' ved varen er ikke værdibestemmelsens *indhold*, men *værdiformen*. Dette oversanselige aspekt ved varerne opnår gennem pengene en sanselig varen. Men kun i en repræsentativ betydning, for det oversanselige kan ikke *være* sanseligt, det kan kun *repræsenteres* sanseligt. Det virkelige objekt der repræsenterer værdien, repræsenterer abstraktionen 'værdi som sådan'⁵¹. En hvilken som helst vare repræsenterer værdi *qua* sanseligt oversanselig ting, vare, men pengene repræsenterer værdien *qua* værditegn, og som sådan må de ikke nødvendigvis selv besidde værdi som en vare.

Varen guld repræsenterer på et givet historisk tidspunkt værdien og er i den forstand pengene. For så vidt vi taler om pengene som sådan, er det imidlertid problematisk teoretisk at fiksere kategorien penge til en bestemt materiel konkretion. Pengene vil altid have et konkret materiale, det vil i denne sammenhæng sige empirisk udtryk, men hvilket er ikke alene umuligt at udlede på dette kategoriale niveau, det er også underordnet⁵².

Til gengæld ligger det lige for, som det er vist i den såkaldte statsafledningsdiskussion⁵³, at i det mindste en minimal stat synes nødvendig allerede på dette tidspunkt af fremstillingen, for at garantere for den retstilstand som det generaliserede retfærdige bytte og den universaliserede almene værdiækvivalent forudsætter. Her er to grundfunktioner iøjefaldende: For det første må staten sikre den personlige ejendomsret og forhindre tyveri, bedrag og korrupsion. For det andet må en centralbank sikre, at den samlede pengeværdimængde tilnærmelsesvist repræsenterer den samlede vareværdimængde⁵⁴. For hvis ikke en sådan kongruens opretholdes gennem en centraliseret begrænsning af pengeproduktionen, mister pengene deres evne til at fungere som

---

⁴⁹ Heinrich 1999, s. 235.

⁵⁰ "sinnlich übersinnliche Dinge", MEW 23 s. 85.

⁵¹ Sml. Campbell 1997, s. 94ff.

⁵² "Indem Marx das Geld aber sofort als Warengeld auffaßt, sitzt er einer bestimmten historischen Phase in der Entwicklung des Geldsystems auf und legt seiner Geldtheorie, noch bevor er sie weiterentwickelt, eine entscheidende Fessel an [...] Die Hier vertretene These lautet demgegenüber, daß *jedes* Geld (ob Ware mit Eigenwert oder nicht) bloß *Repräsentant* von 'Wert als solchem' und insofern ein 'Wertzeichnen' ist. Nur in diesem *allgemeinen* Sinn ist die Kategorie Geld Resultat der Untersuchung des Austauschprozesses", Heinrich s. 1999, s. 236.

⁵³ Selvom den hovedsagligt begrænser sig til Vesttyskland i 1970'erne, er Paschukanis 1924 stadig det grundigste, men også problematiske bidrag til denne diskussion. Jessop 1982 forsøgte uden større gennemslagskraft at bringe diskussionen ind i den engelskdominerede diskurs. Sml. desuden Altvater 1999, s. 35.

⁵⁴ MEW 23, s. 141-3.

værdiens mål⁵⁵ og, som vi skal se i næste kapitel, deres evne til at fungere som kapital. Da en længere statsteoretisk udvikling imidlertid ville sprænge rammerne for min fremstilling, skal jeg her nøjes med at påpege, at nødvendigheden af en samfundskontrakt og dermed en statsfunktion kan udvikles dialektisk. Resultatet af en sådan udvikling, er at bestemte grundfunktioner må varetages af den statslige magt *qua* garant for det kapitalistiske system. Hvordan en sådan stat nærmere opbygges og udvikler sig, er derimod genstand for den historisk-empiriske betragtning og ligger uden for den dialektiske metodes grænser.

3.3 Pengenes funktioner

Med analysen af bytteprocessen er der etableret et nyt kategorialt niveau domineret af kategorien penge. Vareformen er blevet fremstillet i sin paradoksalitet, dvs. i kraft af sin indre modsætning mellem værdi og brugsværdi (et paradoks der forelå som resultat af analysen af den simple bytteproces). Pengene, omsætningen af den almene ækvivalent til praksis, muliggør varens eksistens ved at repræsentere den ene side, værdien. Ligesom at den universelle ækvivalent viste sig at være en formel eksistensbetingelse for værdien og dermed varen, er pengene vareformens eksistensbetingelse på det nye mere komplekse kategoriale niveau. Marx afsøger nu i kapitel 3 pengenes funktioner inden for denne kategoriale ramme. Jeg skal ikke gennemgå funktionerne i detaljer, men blot gøre opmærksom på, at der heller ikke her er tale om en mere eller mindre altomfattende liste over inventaret i det genstandsfelt, som er sat med en specifik kategoriale ramme. Derimod viderefører funktionsanalysen formanalysen fra 1. kapitel: Pengene gør det muligt for aktørerne at realisere denne specifikke rationalitet, som er nødvendig i et samfund, hvor den samfundsmæssige stofveksel har vareform. Det er mao. ikke først igennem pengene, at varerne opnår evnen til at kunne byttes; men det er først i pengene, at de bestemmelser, som allerede er indeholdte i vare- og værdiformen, finder et adækvat udtryk⁵⁶:

"Die Waren werden nicht durch das Geld kommensurabel. Umgekehrt. Weil alle Waren als Werte vergegenständlichte menschliche Arbeit, daher an und für sich kommensurabel sind, können sie ihre Werte gemeinschaftlich in derselben spezifischen Ware messen und diese dadurch in ihr gemeinschaftliches Wertmaß oder Geld verwandeln. Geld als Wertmaß ist notwendige Erscheinungsform des immanenten Wertmaßes der Waren, der Arbeitszeit."
(MEW 23, s. 109)

Sammenhængen mellem værdi og penge er en sammenhæng mellem værensgrund og eksistensbetingelse: Pengene skyldes værdiformen, vareprisen skyldes varens værdistørrelse. Værdien determinerer prisen, for så vidt at det individuelt udøvede arbejdes forhold til det samfundsmæssige totalarbejde – dvs. om det individuelle arbejde lever op til den pågældende branches produktivitetsstandarder – alene bestemmer prisen. Her er selvfølgelig allehånde

---

⁵⁵ I tilfælde af hyperinflation bliver det samfundsmæssige stofskifte tilbøjeligt til at blive medieret af "naturaløkonomi", dvs. direkte varebytte, hvilket i sig selv er samfundsundergravende.

⁵⁶ Pengeformen bestemmes nærmere gennem pengefunktionerne, hvis virkeliggørelse forudsætter tilsvarende samfundsmæssige institutioner. (MEW 23 s.141).

variationer mulige, som er bestemt af udbud og efterspørgsel. Men dette netop, fordi produktionen ikke på forhånd er mulig af tilpasse efterspørgselen. Dette har imidlertid ingen anden betydning end, at producenterne må flytte deres indsats til en produktion, hvor de kan håbe på, at de "får det for det", som deres arbejde er "værd", dvs. til en branche, hvori deres individuelt udøvede arbejde kan forventes at blive anerkendt som samfundsmæssigt gyldigt. På denne måde bevirker den kategoriale ikke-identitet mellem værdistørrelse og pris, at den "fornuftige regelmæssighed", dvs. produktionens tilpasning til efterspørgselen, sætter sig igennem som den "blindwirkendes Durchschnittsgesetz der Regellosigkeit"⁵⁷.

Nu kunne det se ud som om, at hvis værdimålet, dvs. prisen, er arbejdstidens fremtrædelsesform, så burde pengene blot være et andet ord for arbejdstid, og prisen på varen blot en oversættelse fra en allerede fuldbyrdet udmåling af den arbejdstid, som er nødvendig til fremstillingen af den pågældende vare. Derfor er det nødvendigt at fastholde, at prisen er en nødvendig eksistensbetingelse mere end blot fremtrædelsesform for værdistørrelsen. Som vist ovenfor gælder produktionen ikke på forhånd som samfundsmæssig gyldig, men først i byttet. Dette bytte ville ikke være et varebytte, hvis ikke det enkelte produkt måtte forholde sig til *hele* vareverden på en gang og ikke blot til et enkelt andet produkt. Det viste værdiformanalysen, som også viste, at dette forhold mellem den enkelte vare og den samfundsmæssige totalitet af varer forudsætter en almen ækvivalent. Den almene ækvivalent må nødvendigvis tage form af penge. Det viste den efterfølgende analyse af bytteprocessen. Vareværdien kan derfor ikke udtrykkes anderledes end i penge, dvs. i pris. Derfor kan pengeprisen heller ikke betragtes som et "slør", der dækker over de "virkelige" værdistørrelser; pengeprisen *er* værdiens materielle udtryk, foruden hvilket værdien slet ikke ville eksistere; foruden hvilket arbejdsproduktet ikke kunne være en vare; foruden hvilket produkter fremstillet af frie og uafhængige individuelle producenter ikke ville kunne byttes systematisk.

Med indføringen af pengene kan varebyttet betragtes som en cirkulationsproces og pengene som cirkulationsmiddel. Dermed bliver byttesituationen et forhold mellem en vare som brugsværdi og pengene som bytteværdi, hvorved den immanente modsætning mellem brugs- og bytteværdi har fået sit ydre udtryk. Det er kun i kraft af denne ydre modsætning, at bytte overhovedet forekommer. Denne proces betegner Marx som en metamorfose⁵⁸, hvori varen forvandler sig til penge, pengene herefter tilbage til en ny vare. Processen udgør en enhed (vare-penge-vare; V-P-V), da varer først må sælges, for at nye varer kan købes. Den første metamorfose kalder Marx en

---

⁵⁷ "Mit der Verwandlung der Wertgröße in Preis erscheint dies notwendige Verhältnis als Austauschverhältnis einer Ware mit der außer ihr existierenden Geldware. In diesem Verhältnis kann sich aber ebensowohl die Wertgröße der Ware ausdrücken, als das Mehr oder Minder, worin sie unter gegebenen Umständen veräußerlich ist. Die Möglichkeit quantitativer Inkongruenz zwischen Preis und Wertgröße, oder der Abweichung des Preises von der Wertgröße, liegt also in der Preisform selbst. Es ist dies kein Mangel dieser Form, sondern macht sie umgekehrt zur adäquaten Form einer Produktionsweise, worin sich die Regel nur als blindwirkendes Durchschnittsgesetz der Regellosigkeit Durchsetzen kann." (MEW 23, s. 117).

⁵⁸ MEW 23, s. 120.

"salto mortale"⁵⁹, da sælgeren udsætter sig for den risiko, at forvandlingen mislykkes; at hans vare viser sig helt eller delvis værdiløs. I dette tilfælde må producenten sande, at hans privat udførte (konkrete) arbejde ikke anerkendes som samfundsmæssigt (abstrakt) arbejde. Det kan tilføjes, at det privat udførte arbejde selvfølgelig ikke kan gøres ugjort, selvom det ikke har produceret værdi og dermed ikke har konstitueret noget samfundsmæssigt⁶⁰. Forvandlingen fra vare til penge, og dermed sælgers mulighed for selv efterfølgende at købe varer, beror med andre ord på køberens mulighed for og beredvillighed til at bruge penge. Denne må i sagens natur selv have solgt en vare for at kunne købe. Men blot fordi man har solgt, behøver man ikke umiddelbart at købe. Dermed sprænger det pengeformidlede bytte de tidlige grænser, som gør sig gældende for det umiddelbare produktbytte, hvor afhændelsen af eget produkt og tilegnelsen af det fremmede produkt sker samtidigt⁶¹. Heri ligger allerede muligheden (og Marx betoner, at det netop kun er muligheden, ikke virkeligheden) af kriser⁶². Holder individerne af forskellige grunde igen på deres penge, vil mindre privat udført arbejde tælle som samfundsmæssigt gyldigt. Det samfundsmæssige totalarbejde, udtrykt i den samlede mængde af penge, vil i denne situation blive mindre, hvilket giver sig udtryk i færre betalte arbejdstimer⁶³ og i inflation. I en sådan situation lever pengene ikke op til deres rolle som formidler af den samfundsmæssige stofveksel. For selvom den pengeformidlede cirkulation er opsplittet i køb og salg (P-V...V-P), så er den stadigvæk nødvendigt en enhed (V-P-V), der skal gøre de private producenter i stand til så flydende som muligt at afhænde deres produkter, for at de kan tilegne sig andres produkter. Går cirkulationen i stå, gør produktionen det også. Går produktionen i stå mister pengene deres værdi⁶⁴. Som cirkulationsmiddel er pengene blot formidler af en proces, hvis formål ikke vedrører pengene i sig selv, men derimod varerne og stofvekslet. For aktørerne er der imidlertid gode umiddelbare grunde til at trække penge ud af cirkulationen. For allerede som cirkulationsmiddel repræsenterer pengene værdien i sig selv, hvilket giver anledning til "Goldgier"⁶⁵, pengefetich⁶⁶. Men også til individuelt rationel akkumulation, i form af reservefonde, der gør det muligt for den enkelte producent at tilpasse sin produktion tidlige rytmer i forbindelse med handel, transport og konjunktursvingninger. I dette tilfælde tjener pengene dog stadig til at købe eller kunne købe varer.

---

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ For at det private arbejde skal gælde fuldt ud som samfundsmæssigt arbejde, er det derfor ikke blot nødvendigt, at det som ovenfor lever op til de gennemsnitlige produktivitetskrav. Det må også tilfredsstille de samfundsmæssige behov, "markedsraven", som Marx med sin insisteren på organiske metaforer kalder det. (MEW 23, s. 122).

⁶¹ MEW 23, s. 127.

⁶² MEW 23, s. 127f.

⁶³ eller i dårligere betalte arbejdstimer. Hvilket ikke betyder, at der af den grund arbejdes mindre. Blot bliver arbejdet ikke i samme grad anerkendt som samfundsmæssigt gyldigt.

⁶⁴ Derfor har Marx da heller ikke andet end foragt til overs for pengenes funktion som skat, nemlig når de "forstener" i form af uproduktiv akkumulation. (ibid. s. 144-7).

⁶⁵ Ibid. s. 145.

⁶⁶ ibid. s. 147

I den tredje bestemmelse af pengene, som Marx betegner som "penge i sig selv", er pengene derimod blevet sit eget formål. Denne bestemmelse indeholder tre forskellige funktioner (penge som skat, som betalingsmiddel og som verdenspenge), som alle har det til fælles, at pengene ikke blot har selvstændiggjort sig gennem sit forhold til værdien (i deres funktion som værdimål) og til varerne (i deres funktion som cirkulationsmiddel), men tillige selvstændiggøres i et selvreferentielt forhold. Som skat ignoreres vareverden fuldstændigt, idet pengene ikke opfattes gennem deres købekraft, men kun vurderes i forhold til størrelsen af andre skatte. Til betalingsmiddel bliver pengene, når en køber ved mellemkomst af en købskontrakt (skyldsbevis af forskellig art) køber uden at have penge, dvs. uden først at have solgt en vare⁶⁷. Da købet allerede er fuldbyrdet (i det køberen ejer det købte, selvom han endnu ikke har betalt) har skyldneren ikke behov for pengene for at købe, men for at komme af med sin gæld. For producenten som skyldner bliver formålet med salget af varer dermed penge i sig selv; skemaet for hans produktion bliver P-V-P, i stedet for som ovenfor V-P-V. Og skal han også have mulighed for efterfølgende at købe nye varer, må skemaet hedde P-V-P', hvor P' betegner en forøgelse af pengemængden. Dermed foregribes pengenes forvandling til kapital, da pengene som betalingsmiddel konstituerer en "merproduktionstvang"⁶⁸. I moderne økonomi cirkulerer overvejende penge som betalingsmiddel og kun i ringe grad penge som cirkulationsmiddel, hvilket giver anledning til et stadig mere omfattende kreditvæsen⁶⁹. Dette aspekt behandles i næste kapitel. Endelig bliver pengene en selvstændig vare som verdenspenge, dvs. som valuta, når de uden forbindelse til vareverden, som rigdom i sig selv og som selvstændig værdigestalt, flyttes fra et land til et andet. I disse tre funktioner er formålet med pengenes eksistens og cirkulation pengene selv. Der sælges ikke for at bruge de erhvervede penge til at købe varer for, dvs. for at producentens eget produkt i sidste ende skal udveksles med en andens produkt. Der sælges, for at erhverve sig penge, værdiens selvstændige udtryk.

Når jeg i overensstemmelse med Altvater, Behrens, Campbell og Heinrich har betegnet Marx's værditeori som monetær, skyldes det for det første, at det først er, når varerne står i forhold til pengene, at den kohærente samfundsmæssige sammenhæng mellem de forskellige individuelle arbejder konstitueres. Isoleret er arbejdsprodukterne hverken varer eller værdiobjekter. Deres værdiobjektivitet eksisterer alene som fælles værdiobjektivitet i byttet, og det alsidige bytte af varer (i modsætning til byttet af isolerede enkeltprodukter) eksisterer kun som vare-pengeforhold. For det andet kan den monetære værditeori fremstille pengene som selvstændig værdirepræsentant udenfor byttet. Mens varen mister sin værdiegenskab, når den bæres hjem fra

---

⁶⁷ Ibid. s. 152ff.

⁶⁸ Altvater 1999, s. 52.

⁶⁹ "Während die Schatzbildung als selbständige Bereicherungsform verschwindet mit dem Fortschritt der bürgerlichen Gesellschaft, wächst sie umgekehrt mit demselben in der Form von Reservefonds der Zahlungsmittel" (MEW 23, s. 156).

markedet og bliver forbrugt, har det ingen betydning for pengenes evne til at opbevare værdi, selvom mønterne bliver slidt og sedlerne flossede i kanten; for pengene repræsenterer værdi i sig selv uden direkte henvisning til anden brugsværdi end deres købekraft. Penge repræsenterer som værdimål og cirkulationsmiddel kollektivets magt over privatproducenten. Som selvstændigt værdiopbevaringsmiddel repræsenterer pengene i hænderne på privatpersonen individuel magt⁷⁰. Værdien bliver i pengenes funktion som penge i sig selv produktionens selvstændige formål, og pengene bliver dermed ikke alene den samfundsmæssige sammenhængs allestedsnærværende bindemiddel, de er endvidere motor for den kapitalistiske produktion. Disse to aspekter åbner op for en forståelse af såvel kapitalismens særegne dynamik, som af dens krisemuligheder som endogent konstituerede⁷¹.

---

⁷⁰ "Mit dem Geldschatz wird gesellschaftliche Macht zur Privatmacht der Privatpersonen"(Altvater 1999, s. 49. Sml MEW 23 s. 146).

⁷¹ For en præmonetær værditeori, som ikke indfanger varebyttets specifikt kapitalistiske karakter, er dynamik og krise derimod bestemt af eksogene faktorer, fx. statslig intervention, mentalt betingende reaktioner på verdensbørserne, krig, strejker og andre ulykker.

4. Kapitel: Kapitalteori som ideologikritik

I dette kapitel behandles Marx's kapitalteori som nødvendig fortsættelse af den monetære værditeori. Den kategoriale udvikling fra penge til kapital udtrykker, at pengene som selvstændiggjort værdiform kun kan eksistere under kapitalistiske produktionsforhold. Den viser, at penge som selvstændiggjort værdiform på den simple cirkulations abstraktionsniveau nødvendiggør en videre formbestemmelse, og at denne form nødvendigvis er kapital. Derfor er den Marxske værditeori ikke blot monetær værditeori, den er kun værditeori som *kapitalteori*. Som en værditeori for arbejdet er Marxs værditeori kun mulig som kapitalteori, da det kun er under kapitalistiske produktionsforhold, at arbejdsprodukter konstitueres som varer og værdier; kun under kapitalistiske produktionsforhold at arbejdet konstitueres som værdisubstans¹.

Kapitalteorien strækker sig over alle tre *Kapital*bind, og jeg skal ikke redegøre for dens analyser i detaljer. Det, som er vigtigt her, er at følge udviklingen af de kategoriale niveauer i teorien og klargøre de lovmæssigheder, som den dialektiske fremstilling implicerer. Lovmæssighederne giver sig udtryk dels i nødvendige tanke- og handlingskategorier og dels i nogle grundlæggende udviklingstendenser, som ifølge Marx ligger i den almene kapitalers natur, og som derfor er retningsgivende for enhver virkelig udformning af en kapitalistisk økonomi. Disse lovmæssigheder diskuteres som i værdiafsnittet undervejs, men samles endvidere op og ekspliciteres i kapitlets sidste afsnit om ideologi og dynamik.

Jeg har fremstillet Marx's teori for udvekslingen af arbejdsprodukter i en kapitalistisk økonomi som en monetær værditeori, fordi teorien giver, hvad den politiske økonomi ifølge Marx ikke kan levere, en forståelse af sammenhængen mellem værdi og penge. Teorien viser pengene som en nødvendig eksistensbetingelse for varen og dermed som en dialektisk 'løsning' af den kapitalistiske produktionsforms grundlæggende problematik, modsætningen mellem individuel produktion og samfundsmæssig gyldighed. Denne modsætning er dermed gjort praktisk mulig, men ikke derfor praktisk overvundet. Tværtimod. I det aktørerne forholder sig til pengene som værdiens materielle repræsentant produceres og reproduceres den grundlæggende modsætning. Pengenes primære eksistensberettigelse ligger ifølge Marx ikke i deres tekniske funktion som det frie markeds uundværlige infrastruktur. Pengene er nødvendige i egenskab af at være betingelse for – formidler af – varens evne til at være bærer af værdi, hvilket igen er en forudsætning for vareproduktionen overhovedet. Som kategori, hvorigennem aktørerne forstår og praktisk forholder sig til den samfundsmæssige virkelighed, determinerer pengene denne virkelighed selv. Pengenes væren, eller værdiens væren *som* penge, er betinget af kapitalformen; eller rettere kapitalformerne, for det er kun som en konstant vekslen mellem vare- og pengeform og stadigt strømmende mellem produktion og cirkulation, at pengene bevarer sig som det, de er skabt til at

---

¹ Sml. *Kapitalen*, MEW 23 s. 95 fn 32 og ibid. s. 184 fn 41. *Grundrisse*, MEGA II. 1.1, s. 157ff og *Urtext*, MEGA II.2. s. 63ff.

være, bærer af værdi. Denne processuelle form, som pengene nødvendigvis antager, indfanges af kategorien kapital. Udvekslingen af arbejdsprodukter i form af varer får dermed en yderligere formbestemmelse som kapital. Hidtil er det moderne samfund kun blevet betragtet *qua* vareproducerende. Overgangen til kapitalens niveau indebærer, at det vareproducerende samfund nødvendigvis må være kapitalistisk.

For de hidtil analyserede kategorier, varen og pengene, betyder overgangen, at de indeholder noget *mere* end det, der fremgår af analysen af deres umiddelbare eksistens. Dette mere kan formuleres således: I det pengeformidlede varebytte produceres og reproduceres ikke alene det vareproducerende samfunds modsætningfuldhed, men også kapitalformen, dvs. polariteten mellem ejerne af produktionsmidlerne og de umiddelbare producenter, hvis eneste produktive ejendom er deres arbejdsevne. Med overgangen fra værditeori til kapitalteori ønsker Marx at udlede dette "determinerende træk"² ved kapitalismen. I det menneskene i det moderne samfund forholder sig til deres arbejdsprodukter som varer og til pengene som vareværdiernes materielle gestalt, producerer de uundgåeligt en bestemt økonomisk form, som på sin side determinerer 'de økonomiske realiteter'.

4.1. Merværdi

4.1.1 Overgangen til kapital

Måden hvorpå Marx indfører kapitalkategorien i *Kapitalen* er problematisk³. Efter at have karakteriseret varecirkulationen, V-P-V, som '*verkaufen um zu kaufen*', fortsætter han:

Neben dieser Form finden wir aber eine zweite, spezifisch unterschiedne vor, die Form G-W-G, Verwandlung von Geld in Ware und Rückverwandlung von Ware in Geld, kaufen, um zu verkaufen. Geld, das in seiner Bewegung diese letztre Zirkulation beschreibt, verwandelt sich in Kapital, wird Kapital und ist schon seiner Bestimmung nach Kapital (MEW 23, s. 162 – min understregning, UG).

Den anden cirkulationsform bliver altså simpelthen *forefundet*. Dette kan give indtryk af, at denne form blot tages op empirisk, og at formanalysen, den dialektiske udvikling af kategorierne, således tager en ny, kun empirisk begrundet begyndelse⁴. For at indføre kapitalen, og dermed for at retfærdiggøre at alene den simple cirkulationsproces (varen) kan være den

---

² Conert, 2002, s. 14ff. Det bemærkes at det er udbytningsformen, og ikke udbytningen i sig selv, som adskiller kapitalismen fra andre hidtidige samfundsformer. Når det er formen, som er afgørende, betyder det, at det er det strukturelle forhold mellem kapital og arbejdskraft og ikke klasse modsætningen mellem kapitalister og arbejdere, der er centralt. "The basic institution of capitalism is not the private ownership of production, but the contract of employment" (Screpanti 1998, s.120).

³ Dieter Riedel 1998 efterviser, hvordan Marx som konsekvens af problemer med netop denne overgang må afbryde sin skrivning af *Urtex*. Ifølge Riedel lykkes det kun Marx at formidle overgangen i *Kapitalen* ved at give afkald på en streng dialektisk metode. For en diskussion af såvel immanente som eksterne årsager til dette se Reichelt 1996.

⁴ Sml. Brentel 1989, s. 265f og Heinrich 1999, s. 256

kapitalistiske produktionsproces' fænomenologiske udgangspunkt⁵, må den simple cirkulations manglende selvstændighed imidlertid vises som et paradoks, hvis dialektiske 'løsning' er indførelsen af kategorien kapital. I *Grundrisse*⁶ og i *Urtex*⁷ forsøger Marx explicit at leve op til disse kriterier og jeg skal i det følgende forsøge at gøre dette gældende for *Kapitalen* også. Argumentationen har to skridt. For det første vises, at varecirkulationen, det samfundsmæssige stofskifte udtrykt som V-P-V, nødvendigvis tager form af en værdicirkulation, med formen P-V-P: Kaufen um zu verkaufen. Herefter vises det, at P-V-P i sig selv er meningsløs og nødvendigvis må antage formen P-V-P', hvor P' betyder, at salget af varen indbringer en merværdi. Det er denne merværdiskabelse, der ikke er mulig inden for rammerne af den simple cirkulation, dvs. på pengenes kategoriale niveau. Merværdiproduktionen er et paradoks inden for rammerne af den simple cirkulation, hvilket fører til overgangen til analysen af merværdien på kapitalens niveau. For at kunne tage første skridt må det ihukommes, hvorfor pengene blev indført i den kategoriale analyse overhovedet. Pengene er blevet indført som nødvendig kategori for at kunne materialisere værdien i forbindelse med byttet af varer. Dette er deres værensgrund: at repræsentere værdien selvstændigt inden for den vareproducerende økonomi. Spørgsmålet er så, hvad der sker, hvis pengene ikke bliver brugt aktivt, men får lov at henstå som værdiopbevaringsmiddel? Værdien ville dermed have opnået en selvstændig form i pengene, men denne selvstændighed er "bløser Schein"⁸. For fastholdes pengene i deres således materialiserede form – som skat – er de "lige så værdiløse, som lå de i den dybeste bejrgskakt"⁹ – deres værdi er i princippet intet andet end "rent hjernespind"¹⁰. Bliver de på den anden side kastet ind i cirkulationen igen, forvandler værdien sig til vare og taber sin selvstændighed, hvis da ikke ligefrem med konsumtionen af varen, sin eksistens. Værdiens materialisering kan altså kun lade sig gøre momentant. Den kan ikke materialisere sig over tid. Pengene, som de endnu er udviklet, formår m.a.o. ikke at opfylde sin kategorialt tildelte rolle inden for rammerne af den simple cirkulation. Men værdiens selvstændiggørelse som den universelle ækvivalent, dvs. som penge, er en betingelse for denne cirkulation selv, og dermed for, at arbejdsprodukter kan tage form af varer. Så ikke alene pengene, men også såvel værdien som varen er derfor stadigvæk mangelfuldt fremstillede inden for pengekategoriens rammer. Pengenes eneste mulighed for at opfylde deres rolle er at blive kastet ind i cirkulationsprocessen igen og igen. Det første argumentative skridt munder dermed ud i følgende eksistensbetingelse:

---

⁵ Den dialektiske begrundelse går to veje: De konkrete kategorier udledes og begrundes i analysen af de abstrakte kategorier. Men de abstrakte kategorier har omvendt kun deres systematiske berettigelse (dvs. ud over den indsigt de eventuelt kaster af sig i egen ret) for så vidt de kan forbindes til de mere konkrete ('virkelige') kategorier.

⁶ MEGA II. 1.1, s. 157ff

⁷ MEGA II.2. s. 63ff

⁸ MEGA II.2. s. 67

⁹ MEGA II.2. s. 74

¹⁰ MEGA II.2. s. 64

"Sein Eingehn in die Cirkulation muß selbst ein Moment seines Beisichbleibens, und sein Beisichbleiben ein Eingehn in die Cirkulation sein. Der Tauschwerth ist also jetzt bestimmt als ein Process" (MEGA II.2, s. 77)

Denne proces har formen P-V-P. Den simple cirkulations almene form, V-P-V, giver umiddelbart mening: De to V'er repræsenterer to forskellige brugsværdier. Cirkulationen i sig selv er meningsfuld, i det den formidler udvekslingen af arbejdsprodukter i vareform inden for en samfundsmæssig arbejdsdeling. For den enkelte varebesider beherskes cirkulationen af den teleologiske form: sælge for at købe. Den nye cirkulationsform, P-V-P, beherskes derimod af teleologien: købe for at sælge. Dette ser imidlertid mindre indlysende ud: For så vidt, at resultatet ikke er anderledes end begyndelsen, synes der ikke at være nogen grund til at kaste sine penge ind i denne cirkulation. Den rent formelle vekslen mellem processens yderpunkter, vare og penge, er i sig selv meningsløs. Der må derfor foregå en forandring af pengene i processen. Da værdien – udtrykt i penge – ikke er i stand til at forandre sig kvalitativt, må bevægelsen indebære en *kvantitativ* forandring; det sidste P må være større end det første, processen må følge bevægelsen P-V-P'. Dermed er det andet skridt i den argumentation gennemført: Det første skridt, at værdien må tage en processuel form for at kunne eksistere, medfører, at værdien nødvendigvis må forøge sig for at kunne eksistere.

Værdien har fået en ny form:

"Das aus der Circulation eingehende, sich in und durch sie verewigende und verwerthende (vervielfältigende) Geld, ist *Capital*. Im Capital hat das Geld seine Starrheit verloren und ist aus einem handgreiflichen Ding zu einem Process geworden" (MEGA II.2, s. 82).

Pengenes mulighed for at bevare sig, deres eksistensbetingelse, ligger i at antage en *processuel og selvforøgende eksistensform*, en eksistensform Marx benævner kapital. Hermed har Marx fået så meget ud af analysen af pengekategori inden for den simple cirkulation, som han kan. Han kan konkludere, at pengene må formere sig, og han kan spørge, hvorfra en sådan formering skulle komme fra. Cirkulationen er jo allerede blevet bestemt ved at være ækvivalentbytte, så det kan ikke i sig selv være værdiskabende at udveksle penge og varer. Da varen ikke indeholder mere værdi end der bliver givet for den i første omgang (P-V) er det umuligt at forestille sig (en *Denkunmöglichkeit*), at den efterfølgende skulle kunne sælges for en større sum penge (V-P'). Det er præcis dette paradoks, der gør det muligt med god dialektisk samvittighed at forlade pengenes kategoriale niveau. For den eneste mulige løsning af paradokset er samtidig det afgørende træk ved det næste kategoriale niveau: P-V-P' er kun mulig som en *merværdiproduktion*, og denne er kun mulig gennem udbytning af arbejdskraften. Førrend jeg går videre hertil, skal jeg knytte tre kommentarer til betydningen af analyseresultatet på pengenes niveau. For det første er der en slående forskel mellem teleologierne i henholdsvis den simple cirkulation og den cirkulation, som vi har kaldt kapital. Hvilken kategori sætter

teleologien i henholdsvis den simple og kapitalens cirkulation? I den simple cirkulation er slutpunktet en vare, der forlader cirkulationen og dermed sin eksistens som vare for at gå op i sin eksistens som brugsværdi. Den har nu det formål at tilfredsstillе menneskelige behov. Teleologien i den simple cirkulation sættes med andre ord af behovstilfredsstillelse. I det vi udelukker pengepugeri som et marginalt behov, tilfredsstiller penge, slutpunktet i kapitalens cirkulation, ikke umiddelbart menneskelige behov. Nu kunne man selvfølgelig tænke sig, at pengebesidderen valgte at købe varer for sine penge. Hans penge ville så have gennemløbet bevægelsen P-V-P'-V. Problemet er blot, at så ville hans penge igen have mistet deres selvstændighed, og dermed ville penge kategorien ikke opfylde sine forpligtelser over for sin værensgrund: At bevare værdien. Pengene bliver nødt til at vedblive med at være kapital. Dette er kun muligt hvis kapitalisten lader være med at bruge sine penge på varer til eget forbrug, og i stedet igen lader sine penge gennemløbe bevægelsen P-V-P'. I modsætning til den simple cirkulation har kapitalens bevægelse derfor intet naturligt slutpunkt. For at bevare sig som penge må de forblive inden for det økonomiske kredsløb og i al evighed foretage kapitalens almene bevægelse P-V-P'. Dette sætter teleologien for det kapitalistiske system i den kategoriale udvikling fremover: Kapitalens iboende imperativ er bestemt som vækst. Nu kan vækst jo betyde så meget, men – for det andet – tegner sig konturerne af en anden og "lettere foruroligende pointe: Inden for den simple cirkulations logicitet formidler værdien i pengeform det samfundsmæssige stofskifte, hvis teleologi dikteredes af brugsværdien og de menneskelige behov. Kapitalens telos er *ikke* sat af brugsværdien, men af bytteværdien, eller rettere: af den abstrakte rigdom"¹¹. Rollerne er byttet om: Værdien formidler ikke længere brugsværdien, men er formidlet af denne. For kapitalen er det ligegyldigt hvilken brugsværdi, der indtræder på V's plads i skemaet P-V-P', så længe P' er større end P. Hensigten og målet med den kapitalistiske produktion er alene værdiforøgelsen. For det tredje er det imidlertid alene på dette abstrakte niveau, at brugsværdisiden kan ignoreres. Som vi skal se nedenfor, kan kapitalen ikke nøjes med at abstrahere fra den stoflige side af produktionen; den "virkelige kapital" må også til en vis grad konkret subsumere brugsværdiproduktionen under merværdiproduktionen¹². Brugsværdien er herefter ikke ligegyldig eller blot vilkårlig. Og produktionen af brugsværdi og bytteværdi etablerer ikke to forskellige verdener.

Førend vi således ser fremad i den kategoriale udvikling, dvs. førend det vises, hvad denne ny formbestemmelse af pengene (og dermed værdien) som kapital indebærer på merværdiproduktionens mere konkrete analyseniveau, skal vi kaste et blik bagud på den kategoriale udviklings betydning for kapitalens værensgrund; varebyttet i sin simple form.

---

¹¹ Hutter's 1998 Sml. *Kapitalen* bd. 2, MEW 24, s. 384: "Die Produktion eines Gebrauchswerts und selbst die einer Ware [...] ist hier nur Mittel für die Produktion von absolutem und relativem Mehrwert für den Kapitalisten".

¹² *Resultaten des unmittelbaren Produktionsprozesses*, MEGA II.4.1, 52

Overgangen til kapital betyder præcisering af det simple varebyttes kategorier: varen, værdien og pengene.

For **pengene** betyder udviklingen, at de som kategori har mistet den sidste rest af deres tilsyneladende uskyld og skær af neutralitet. Pengene er ikke blot den godmodige universelle ækvivalent, der som bytteværdiens almene fremtrædelsesform alfaderligt lader varerne komme til sig for at kunne spejle deres værdi og dermed erkende deres bytteværdi. Tværtimod er pengene såvel vareproduktionens begyndelse som dens slutpunkt. Pengene er såvel forudsætning for og formål med produktionen. Varens værdiudtryk i penge og dens evne til at forvandle sig til penge er alfa og omega for produktionen. Denne indsigt på et abstrakt niveau har håndfast betydning på det konkrete niveau, 'i virkeligheden'. Bl.a. for hastigheden af stofskiftet i det moderne samfund: Da den samlede kapital forøgelse optimeres, desto hurtigere penge-vare-metamorfosen foregår, vil kapitalistisk produktion – alt andet lige – forårsage højere tempo i såvel produktionen som i konsumtionen.

For **værdien** har udviklingen som antydning betydet et skridt frem i hierakiet: Som pengenes og bytteværdiernes objektive grundlag er den blevet produktionens feticherede formål. Prisen den betaler herfor, er, at den er blevet en kende mere mystisk og vanskeligere at definere. For det som indgår i dens værdi, er ikke blot arbejdet direkte og umiddelbart, men de producerede produktionsbetingelser, som betales med penge. Dermed er det abstrakte arbejdes centrale definition, 'det i en bestemt samfundsmæssig sammenhæng gennemsnitligt nødvendige arbejde', røget ud på en glidebane. For med inddragelsen af kapitalen og dermed langt mere komplekse samfundsmæssige forhold bliver det stadig vanskeligere at bestemme, hvad der indgår i denne definition, dvs. hvad det er nødvendigt at investere i for at producere en vare, og især: hvad der i en samfundsmæssig helhed er nødvendigt for at producere varer overhovedet. Det er en yndet marxistisk disciplin at forsøge at definere, hvordan det produktive arbejde skal forstås – i *Kapitalen*, i kapitalismen og i socialismen. Heroverfor vil jeg erindre om, at *Kapitalen* ikke leverer en endelig definition, men alene en række foreløbige definitioner, som er kriterialt afgrænsede alt efter hvilket analyseniveau den kategoriale udvikling befinder sig på. Heri ligger intet forsøg på at snige sig uden om et svær opgave, men derimod den indsigt, at et spørgsmål som 'hvad koster det?', altid indebærer relativeringen: 'det kommer an på, hvad vi i vores beregning vælger indbefatte som en udgift'. Videnskabsteoretisk markerer det overgangen fra en naiv realisme til en systematisk indragelse af alle relevante funktioner i teorien. For til folkevognsfabrikernes udgifter, f.eks., til fremstillingen af en folkevogn, kan man jo udover miljømæssige omkostninger og udgifter til offentlige skadestuer lægge anseelige samfundsmæssige omkostninger til opretholdelsen af de produktive betingelser. Med overgangen til kapitalniveauet forsvinder endelig den umiddelbare sigtbarhed af distinktionen mellem vareværdi og varens pengepris. Hvilket er det samme som at sige: For aktørerne på dette niveau

har værdien som begreb ingen praktisk relevans. Det som distinktionen har vist os, er, at pengeprisen hviler på en materiel grund og ikke blot svæver i luften som 'ren bytteværdi', dvs. hvad nogen nu vil betale for en given vare. Den materielle grund har Marx kaldt værdien – og værdiens *størrelse* fremkommer som vist ved det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, som indgår i den. Da dette er den samme kvantitet, som indgår i bestemmelsen af den ideale pris, er værdibegrebet af nogen blevet betragtet som værende redundant. Dermed overses det imidlertid, at Marx's værditeori ikke er en teori, der skal forudsige prisstørrelser (dette kan vel næppe påstås at være Marx's interesse), og at værdikategorien først og fremmest skal vise, at de prisudsving som af økonomer bliver betragtet som "markedsmæssige fluktuationer" og andre supra-humane begivenheder, kan udvikles af – *er* – menneskeligt arbejde. Produktionen af en given vare og dermed også dens pris hviler på en totalitet af samfundsmæssige forhold, som alle er produceret af menneskeligt arbejde. Disse forhold er materielle i den forstand, at de er produktionens nødvendige forudsætninger. Desto mere kompleks analyseniveau vi befinder os på, desto flere menneskers arbejde viser sig at indgå i den samfundsmæssige værdi, som er vareprisens grundlag. Desto mere kompleks analyseniveauet, desto mere usynlig bliver den samfundsmæssige værdi imidlertid også. Derfor kan man, ifølge Marx, heller ikke begynde på det komplekse analyseniveau, sådan som den naive realisme gør. De funktionelle sammenhænge, som konstituerer den materielle virkelighed, dvs. de mange forskellige menneskelige praktikker, der er socialitetens mikro-fundament, skal ikke blot opføres på en liste, men begribes ordnet efter deres umiddelbare, praktiske nødvendighed. Omvendt bliver det klart at hvor vare-værdien på et simpelt analyseniveau kan begribes simpelt. Men i modsætning til hos Ricardo forbliver værdien ikke simpelthen det arbejde, der umiddelbart er lagt i produktionen af varen. Med analysens stigende kompleksitet, dvs. med genstandens tiltagende konkrektion på kapitalens niveau må også værdi-inputtet til varen forstås som alle de forskellige faktorer, der er nødvendige for produktionen, distributionen og konsumtionen af varen.

Endelig har **varen**, det egentlige objekt for analysen af den simple cirkulation, gennemlevet en forvandling fra at være produktionens umiddelbare og simple resultat til at være et middel for kapitalen; og fra at være det fænomenologiske objekt på overfladen af det borgerlige samfund, cirkulationens umiddelbart begribelige ting til at være et kompleks af modsigelsesfyldte bestemmelser og et moment i kapitalens bevægelse¹³. Fra at være den simple cirkulations abstrakte byttegenstand tager varen på kapitalens kategoriale niveau langt flere samfundsmæssige bestemmelser på sig. Studiet af varen bliver til studiet af kapitalen¹⁴.

---

¹³ "Die Ware scheint auf den ersten Blick ein selbstverständliches, triviales Ding. Ihre Analyse ergibt, daß sie ein sehr vertracktes Ding ist, voll metaphysischer Spitzfindigkeit und theologischer Mucken", MEW 23, s. 85.

¹⁴ Sml. *Resultate...* MEGA II.4.1., s. 51.

Kapital er den 'selv-valorisende værdi' ('sich selbst verwertender Wert'), dvs. værdi der gennemfører bevægelsen P-V-P'; værdi som vokser ved sin egen bevægelse eller udvikling. Gennem bevægelsen mellem sine to eksistensformer som henholdsvis vare og penge forvandler værdien sig til et 'automatisk, i sig selv processerende subjekt'¹⁵. Men de to eksistensformer er ikke ligeberettigede, da værdien som processens subjekt behøver en selvidentisk form; en form der garanterer, at værdien kvalitativt er den samme ved processens slutning som ved dens begyndelse. Den form som værdien altid vender tilbage til, er pengene:

Als das übergreifende Subjekt eines solchen Prozesses, worin er Geldform und Warenform bald annimmt, bald abstreift, sich aber in diesem Wechsel erhält und ausreicht, bedarf der Wert vor allem einer selbständigen Form, wodurch seine Identität mit sich selbst konstatiert wird. Und diese Form besitzt er nur im Gelde. Dies bildet daher Ausgangspunkt und Schlußpunkt jedes Verwertungsprozesses (MEW 23, s. 169).

I modsætning til teorier der identificerer kapital med varer og blot tillægger pengene en teknisk-formidlende funktion, forudsætter værdiforøgelsesprocessen i følge Marx penge, ligesom dens resultat, dens telos, ikke er produktion af varer, men produktion af penge. Dette produktionsimperativ er værensgrund for resten af *Kapitalens* kategorier og analyser. Det spørgsmål der ligger til grund for resten af undersøgelserne er derfor: Hvordan er merværdiproduktionen mulig? eller det samme udtrykt lidt mindre uskyldigt: Hvordan indrettes samfundets øvrige økonomiske strukturer for at tilfredsstille dette ene formål?

4.1.2 Merværdiproduktionen og dens reproduktionsbetingelser

Med kategorien kapital etableret som en dialektisk nødvendighed, dvs. som værdiens nødvendige eksistensform i processen P-V-P', er det foreløbige resultat af fremstillingen, at den kapitalistiske produktion er en *værdiforøgelsesproces*, dvs. en *merværdiproduktion*. Merværdien har – lige som værdien – kun eksistens som penge, og forudsætter derfor varernes omsætning i penge formidlet gennem cirkulationsprocessen. Denne omsætning er merværdiens realisering. I denne proces deler merværdien sig i forskellige dele:

"Seine Bruchstücke fallen verschiednen Kategorien von Personen zu und erhalten verschiedne gegeneinander selbständige Formen, wie Profit, Zins, Handelsgewinn, Grundrente usw" (MEW 23 s. 589).

Marx ser i sin kapitalteori i første og andet bind af *Kapitalen* bort fra disse former, som skjuler kapitalakkumulationens 'indre spil'; målet er at analysere kapitalakkumulationen i sin 'simple grundform'¹⁶. Den kerne som dermed blottlægges, fastlægger strukturelle tendenser for det

¹⁵ MEGA II. 5, s. 109, sml. MEW 23 s. 169

¹⁶ MEW 23. s. 590. Det, som udvindes, er "*Das allgemeine Gesetz der kapitalistischen Akkumulation*" (ibid. s. 640ff). Når Marx her taler om den *almindelige* lov, skal det forstås både som en lov, der gælder al kapitalistisk akkumulation og som en overordnet lov, der kræver konkretisering. Empiriske eksempler kan derfor ikke gælde som verificeringer af teorien, men fungerer med Marx's eget ordvalg som illustrationer (ibid. s. 677ff).

kapitalistiske samfund, sådan som det kan erkendes umiddelbart, 'på overfladen'¹⁷. Men dette er ikke det samme som, at Marx reducerer totaliteten af samfundet til strukturer, eller at de tendenser, som findes på merværdiens simple analyseniveau, genfindes i mere kompleks form, når vi nærmer os samfundets empiriske overflade. Tværtimod er profitformerne nødvendige eksistensbetingelser og derfor definerende karakteristika for strukturen, i dette tilfælde kapitalforholdet. Jeg skal i de følgende to afsnit kort skitsere to vigtige grupper af merværdiproduktionens betingelser, nemlig forefindelsen af varen arbejdskraft, herunder betingelserne for dens reproduktion, samt de stoflige reproduktionsbetingelser for merværdiproduktionen overhovedet. Den første angår værdiforøgelsesprocessens umiddelbare mulighed på dens egne, allerede givne præmisser. Mens analysen af den anden gruppe af betingelser indebærer inddragelsen af cirkulationssfæren. Her fremkommer merværdiproduktionens paradoksale natur, i det den peger på de kategoriale modsætninger mellem værdiforøgelsesprocessen og dens reproduktionsbetingelser, dvs. mellem dens værdiforøgelsesbestræbelse og dens evne til at producere sine stoflige eksistensbetingelser. Det er denne paradoksale natur som, nødvendiggør overgangen til profitformerne, der er *Kapitalens* sidste kategoriale niveau.

a) **Arbejdskraftens eksistens som vare er en betingelse for kapitalen**

Hvordan er merværdiproduktionen, P-V-P', mulig?

"Die Verwandlung des Geldes in Kapital ist auf Grundlage dem Warenaustausch immanenter Gesetze zu entwickeln, so daß der Austausch von Äquivalenten als Ausgangspunkt gilt. Unser nur noch als Kapitalistenraupe vorhandener Geldbesitzer muß die Waren zu ihrem Wert kaufen, zu ihrem Wert verkaufen und dennoch am Ende des Prozesses mehr Wert herausziehen, als er hineinwarf. Seine Schmetterlingsentfaltung muß in der Zirkulationssphäre und muß nicht in der Zirkulationssphäre vorgehen. Dies sind die Bedingungen des Problems. Hic Rhodus, hic salta!" (MEW 23, s. 180-1).

Der synes at foreligge en uforenelig polaritet mellem på den ene side den værdiforøgelse, som ligger i merværdien (P'), og på den anden den forudsatte norm om en generelt retfærdig byttepraksis. Hvordan er det muligt at komme fra vareanalysens udledning af værdi og penge til merværdiproduktionen uden at bryde med førstnævntes grundlæggende princip om ækvivalentbytte? Forudsætningen er, at der findes en vare, hvis brugsværdi består i at kunne skabe værdi. Denne brugsværdi kender vi allerede fra tidligere, nemlig arbejdet. Men for at arbejdet skal kunne være en vare, må den udover sin brugsværdiside have en bytteværdi – og for at have en bytteværdi må arbejdet have en værdi. Marx skelner derfor mellem arbejdet og den *arbejdskraft*, som arbejderen besidder, hvilket er det samme som, at han skelner mellem brugsværdien og værdien af varen arbejdskraft. Det, som købes, er ikke arbejdet, der blot er

---

¹⁷ Da kernestrukturen ikke blot indeholder tendenser men også modtendenser vil udviklingen i den samfundsmæssige virkelighed fremstå cyklisk. Sml. Altvater 1999, s. 171f.

arbejdskraftens funktion, eller dens brugsværdi, men varen arbejdskraft. Arbejderen kan ikke realisere sit arbejde, for så vidt som han ikke har noget arbejdsmiddel. Derfor er han nødt til at sælge sin arbejdskraft til en besidder af arbejdsmidler, som herefter kan bruge arbejdskraften til det, varen arbejdskraft dur til, nemlig at arbejde. Arbejdet i sig selv kan ikke være værdi, da det er en brugsværdi¹⁸. Arbejdskraftens værdi bestemmes på samme måde som alle andre vareværdier ved den nødvendige mængde abstrakt arbejde, som indgår i dens produktion (eller reproduktion). Arbejdskraftens brugsværdi er det arbejde, den er i stand til at udrette. Når pengebesideren køber arbejderens arbejdskraft, konsumerer han dens brugsværdi, og bliver i denne proces – kapitalist. For varen arbejdskraft har den særlige kvalitet, at dens konsumtion er værdiskabende¹⁹. Dette forudsætter selvfølgelig at konsumtionen af arbejdskraften producerer mere værdi, end der skal til for at (re)producere den. Er dette imidlertid tilfældet opstår der en differens, som kapitalisten kan tilegne sig som *merværdi*. Denne differens er udtryk for et *merarbejde*, dvs. den tid som arbejderen arbejder *ud over* den tid, som er nødvendig til reproduktionen af hans arbejdskraft (og af produktionsmidler og betingelser i det hele taget). Merværditilegnelsen er derfor et udtryk for *udbytning*, da arbejderen ikke bliver betalt for denne del af arbejdet. *Reglerne for ækvivalentbyttet overtrædes imidlertid ikke af den grund*, da arbejderen sælger sin arbejdskraft som *vare*, og derfor kun har krav på dens *værdi*, men ikke på dens *brugsværdi*. Som køber af varen arbejdskraft har kapitalisten den fulde ret til at lede og fordele konsumtionen af sin vare. At denne som regel leverer mere værdi, end det koster at producere og derfor købe den, er nok købers 'held', men ingenlunde en krænkelse af sælgers rettigheder²⁰.

Det samme gælder derfor produktionens resultat, merværdien: Den forudsætter ikke et uretfærdigt bytteforhold. Til gengæld forudsætter den de umiddelbare producenters "dobbelte frihed", nemlig friheden til at sælge sin arbejdskraft til højstbydende og friheden fra ejendom af produktionsmidler. Dette indebærer nødvendigheden af arbejdskraftens eksistens som vare, hvilket er det samme som arbejderens eksistens som lønarbejder, hvilket fører Marx til detailanalyser af de særlige historisk-empiriske forhold omkring byttet og reproduktionen af denne vare. Problemstillingen knytter an til spørgsmålet om, hvilke elementer der indgår i produktionen og reproduktionen af arbejdskraften og af "arbejdskraftens værdi". Jeg skal ikke gå nærmere ind på indholdet af Marx's analyser, men nøjes med at henlede opmærksomheden til tre grundlæggende forudsætninger for arbejdskraften eksistens og reproduktion som vare. For det første, og dette kan vises dialektisk, må der forefindes et proletariat, hvis eneste besiddelse er

---

¹⁸ MEW 23 s. 559

¹⁹ Dvs. den er potentielt værdiskabende. Arbejdet skal først anerkendes på markedet for *faktisk* at blive værdi, men for så vidt at vi med Marx forudsætter, at potentialet bliver realiseret, kan vi tillade os at benytte den "forkortende" talemåde og sige, at arbejdet er værdiskabende.

²⁰ "Daß [...] der Wert, den ihr Gebrauch während eines Tages schafft, doppelt so groß ist als ihr eigener Tageswert, ist ein besonders Glück für den Käufer, aber durchaus kein Unrecht gegen den Verkäufer". MEW 23 s. 208

evnen til at arbejde, dvs. kapitalismen som økonomisk form forudsætter en historisk adskillelse mellem de umiddelbare producenter og produktionsmidlerne²¹. Hvordan denne adskillelse er foregået²² kan imidlertid ikke vises inden for rammerne af en dialektisk teori, men må afprøves empirisk på de historiske kilder. For det andet vises det dialektisk, at kapitalen for sin overlevelse forudsætter en række systembevarende strukturer, der ikke nødvendigvis er i de individuelle kapitalister umiddelbare interesse: Eksempelvis må udbytningsgraden i kapitalens egen interesse ikke overskride det punkt, hvorefter arbejdskraften ikke længere kan reproducere sig. Paradigmatisk herfor – men igen: dette er blot en historisk mulig måde at efterleve en dialektisk nødvendighed – er statens indførelse af en overgrænse for arbejdsdagens længde: Mod kapitalens *umiddelbare* interesse forhindrer staten, at arbejdsstyrken nedslides i en grad der undergraver den *langsigtede* mulighed for udbytningen af dens arbejdskraft. En lang række lovgivninger, gennemført imod de umiddelbare kapitalinteresser, kan anskues igennem dette paradigme: i sidste ende tjener velfærdsforanstaltninger og arbejdsmiljøreguleringer til at sikre en fortsat tilstedeværelse af den arbejdskraft, foruden hvilken kapitalen ikke kan eksistere. For det tredje er det en materiel nødvendighed at sikre kvaliteten af varen arbejdskraft. Dette beskæftiger Marx i mindre grad, da han naturligt nok primært forholder sig til relativt ensartet og ukvalificeret industriarbejde. Det er imidlertid for længe blevet klart at arbejdskraft ikke bare er arbejdskraft, men at denne til stadighed skal uddannes, dannes, motiveres, underholdes, motioneres etc. for at kunne yde sit optimale for egen, samfundets, landets og – bottom line – kapitalens skyld. I denne funktionalitet er kapitalen den primære samfundsmæssige og samfundsmæssiggørende magt.

b) Stoflige reproduktionsbetingelser

Jeg har skitseret betingelserne for arbejdskraftens reproduktion, og det fremgår at disse, med et af Marx's yndede udtryk, "sætter skranker" for kapitalens muligheder for at optimere sin værdiforøgelse gennem udbytningen af arbejdskraften. Disse problemer og forhindringer for den uhæmmede merværdiproduktion udgør imidlertid ingen modsætning til merværdiproduktionen som sådan. Problemerne opstår først for alvor, når det tages i betragtning, at merværdien ikke blot skal produceres, men også realiseres²³. I første bind af *Kapitalen* betragtes cirkulations- og konsumtionsfæren som en ydre verden, hvis evne til såvel at aftage varer som til at levere de i produktionen nødvendige materialer er grænseløs²⁴. I andet bind betragtes produktionen og

---

²¹MEW 23, s. 742

²² Som f.eks. Marx: "So wurde das von Grund und Boden gewaltsam exproprierte, verjagte und zum Vagabunden gemachte Landvolk durch grotesk-terroristische Gesetze in eine dem System der Lohnarbeit notwendige Disziplin hinein-gepeitscht, -gebrandmarkt,-gefolgert" (MEW 23, s. 765). Sandhedsværdien af et sådan udsagn beror ikke på dialektik, men på historisk metode, dvs. i det kritiske arbejde med kilderne.

²³ *Grundrisse*, MEGA II.2 s. 315-35. Sml. Schanz 1975b, og Smith 1990a, s. 149ff

²⁴ "Im I. Buch wurde der kapitalistische Produktionsprozeß sowohl als vereinzelter Vorgang wie als Reproduktionsprozeß analysiert: die Produktion des Mehrwerts und die Produktion des Kapitals selbst. Der Form-

cirkulationen som en enhed i kapitalens kredsløb²⁵, og cirkulationssfæren som en nødvendig betingelse for realiseringen af merværdiproduktionen og for opretholdelsen (reproduktionen) af produktionsapparatet. I det produktions- og cirkulationsbetragtning er deres funktionalitet i kapitalens produktionsproces, er de i kapitallogisk jargon *subsumeret* under denne. Det skal her blot anføres som en ikke helt uvæsentlig spidsfindighed, at cirkulationssfæren ikke er subsumeret under produktions*sfæren*, men at begge er subsumeret under, dvs. betragtede som betingelser for kapitalens merværdiproduktion, dvs. den samlede produktions*proces*. Kapitalens tilbøjelighed til at "underlægge sig virkeligheden" er en besnærende tanke, som bekræftes umiddelbart af oplevelsen af "vareliggørelsen" af hidtil ubesmittede livssfærer. Tankegangen er desværre farligt uvidenskabelig og svarer mere til en "chaotische Vorstellung des Ganzen" end en "reichen Totalität von vielen Bestimmungen und Beziehungen"²⁶. Derfor skal det her pointeres, at når et område subsummeres under kapitalen, dvs. betragtes som kapitalens eksistensbetingelse, betyder det at fremstillingens kriteriale rum udvides, dvs. at nyt kategorialt materiale inddrages for at løse problemer og paradokser i fremstillingen. Dermed ikke sagt, at kapitalens dynamiske natur ikke har historiske konsekvenser i form af en tilbøjelighed til udvidelse af vareformen, men cirkulationssfæren som den behandles her, hører til kapitalens antediluvianske betingelser, dvs. at overgangen til betragtningen af cirkulationssfæren er ikke en historisk overgang, men en inddragelse af kategorier som historisk og logisk er *samtidige* med produktionens kategorier. For at blive omsat til penge, skal den merværdibærende vare omsættes på markedet. Dette moment af vareproduktionen indebærer ikke blot, at der findes købedygtige konsumenter til de producerede varer, men også at produkterne tilfredsstiller de behov, som er nødvendige for den videre produktion²⁷. Derfor må varernes brugsværdier i stigende grad inddrages som merværdiproduktionens eksistensbetingelser, dvs. ikke blot som altid allerede forudsatte randbetingelser, men som konkrete, differentierede stoflige former, som tilfredsstiller kapitalens behov²⁸. Da produktionen af disse brugsværdier ikke er merværdiproduktionens mål, vil kapitalen, brugsværdisiden upåagtende, være tilbøjelig til hele tiden at sive over i de produktioner, hvor udbyttet er størst. Kapitalen er, som Marx skriver²⁹, ligegyldig overfor enhver produktionssfæres specificitet og hidtil har han forudsat at produktionen her tilstrækkelig afsætning. Dette har muliggjort undersøgelsen af kapitalen selv på dens egne betingelser.

---

und Stoffwechsel, den das Kapital innerhalb der Zirkulationssphäre durchmacht, wurde unterstellt, ohne weiter dabei zu verweilen. Es wurde also unterstellt, daß der Kapitalist einerseits das Produkt zu seinem Wert verkauft, andererseits innerhalb der Zirkulationssphäre die sachlichen Produktionsmittel vorfindet, um den Prozeß von neuem zu beginnen oder kontinuierlich fortzuführen. Der einzige Akt innerhalb der Zirkulationssphäre, wobei wir uns dort aufzuhalten hatten, war der Kauf und Verkauf der Arbeitskraft als Grundbedingung der kapitalistischen Produktion" (MEW 24, s. 352f).

²⁵ MEW 24, s. 64.

²⁶ MEGA II,1 s. 35f.

²⁷ MEW 24, s. 79ff.

²⁸ Sml. MEW 24, s. 393.

²⁹ I *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, MEGA II.4.1, s. 30.

Men efter at disse momenter er blotlagte, er det nødvendigt at tage det problem op som hele tiden er blevet udskudt: Hvorfra kommer denne afsætning? Det er abstrakt set muligt at forestille sig at produktion og afsætning sker inden for ét kapitalkredsløb, hvor en kapitalist sælger alle sine varer til sine egne arbejdere, der ikke køber varer af andre. Denne abstraktion arbejdes der med i *Kapitalens* første bind. Da der imidlertid fra begyndelsen er forudsat en høj grad af arbejdsdeling, burde det være ukontroversielt at udelukke denne mulighed i den videre konkretiserende kategoriudvikling. Det er ikke muligt, at ét kredsløb reelt skulle kunne forsyne alle behov inden for samme kredsløb³⁰. Nu kunne man så forestille sig, at Marx indførte nødvendigheden af en vis grad af styring, fx. at kapitalisterne bevidst og i fællesskab måtte forsøge at styre produktionen, således at både den stofflige side af kapitalens behov, som dens egentlige mål, merværdiproduktion, ville blive tilgodeset. Det ville da kunne argumenteres, at nødvendigheden af en sådan bevidst samfundsmæssig arbejdsdeling er vist dialektisk, om end den konkrete historiske udformning af de regulerende organer ville ligge uden for den dialektiske fremstillings grænser. Det ville ganske vist bryde med det vareproducerende samfunds grundlæggende modsætning, nemlig at produktionen kun er indirekte samfundsmæssig. Og da denne modsætning ikke foreligger *før* de her udviklede betingelser for kapitalen, men *samtidig* (da kategoriudviklingen jo ikke repræsenterer en historisk udvikling), ville det komme ud på det samme som at sige, at vareproduktionsformen og dermed kapitalismen dialektisk er bevist inkonsistent og umulig (med ulige større konsekvenser for dialektikken end for kapitalismen). Selvom jeg ikke her har mulighed for at efterprøve det, vil jeg ikke desto mindre fastholde, at et lignende argument ville kunne opstilles for en mulig om end aldrig realiseret historisk udvikling, og at det i princippet er en sådan historisk udvikling, som Friedrich Pollock beskrev i sin teori om mono- og statskapitalisme³¹. Under alle omstændigheder svarer der til modsætningen mellem merværdiproduktionen og reproduktionsbetingelserne på merværdikategoriens niveau en modsætning mellem kapitalen i sin realitet og det borgerlige samfunds (kapitalister og lønmodtagere inklusive) interesse i at underlægge produktionen de samfundsmæssige behov *før* konkurrencen. Ligesom former for regulering af udbytningen af arbejdskraften viste sig samfundsmæssigt nødvendige ovenfor, synes et minimum af ikke-kapitalistisk regulering af den stofflige reproduktion således at kunne afledes som en nødvendighed for levedygtigheden af kapitalismen som økonomisk system. Og lige som en modsætning mellem kapitalens og arbejdernes interesser udledtes, kan en tilsvarende modsætning mellem kapitalens og forbrugernes interesser udledes på dette niveau.

---

³⁰ For en diskussion heraf, se Smith 1990a, s. 149

³¹ Hvor " the final word on what needs shall be satisfied, and how, is not left to the anonymous and unreliable poll of the market, carried through *post festum*, but to conscious decisions on ends and means at least in a broad outline and before productions starts" (Pollock 1941, s. 204).

Det som bringer fremstillingen videre, er imidlertid ikke disse interessermodsatninger, men den tilbøjelighed til underkonsumtion, som kendetegner den simple såvel som den udvidede model af reproduktionen. Stadig inden for rammerne af det kategoriale niveau som er behersket af merværdien, forsøger Marx i 2. bind af *Kapitalen* at beskrive kapitalens muligheder for at skabe en ligevægtsøkonomi, hvor inden for den kan reproducere sig, dvs. en situation, hvor der ikke er nogen konkurrence, men alene to store grupper af kapital, som producerer de to store grupper af kapitalens livsfornødenheder, nemlig levnedsmidler til reproduktion af arbejdskraften og produktionsmidler. Men selv under så simple omstændigheder er kapitalen ikke i stand til at overleve: Da kapitalen bestræber sig på at maksimere udbytningen, vil den nødvendigvis forsøge at holde lønningerne lave. Da realiseringen af merværdien imidlertid forudsætter lønarbejdernes købedygtighed fører denne strategi til akut krise for den del af kapitalen, som producerer levnedsmidler. Da denne krise fører til en mindre efterspørgsel på produktionsmidler, falder produktionens omfang også i den anden kapitalgruppe og kapitalen brænder inde med en masse penge, som ikke kan få lov at arbejde³². Denne tendens til underkonsumtion spiller her ikke en rolle i en generel kriseteori, men er kapitalens tilbagevendende problem igennem hele 2. bind³³. Sat lidt på spidsen kan man derfor sige, at 2. bind ikke tilføjer den dialektiske udvikling noget nyt: analysen starter og slutter i samme paradoks, i modsætningen mellem merværdiproduktionen og kapitalens reproduktion. Paradoksens kerne ligger i, at den ene part, merværdiproduktionen, alene tager hensyn til produktionens værdiside, mens den anden part, reproduktionen, nødvendigvis skal tage hensyn til både værdi og brugsværdisiden af produktionen. For at kunne samle denne forskellighed til en enhed må der foretages et endeligt kategorialt spring, hvorefter produktionen af varen ikke bedømmes alene på det værdiskabende arbejde der indgår i varens pris (variabel kapital), men også på udgifterne til produktionsmidler (konstant kapital). Dette indebærer, at produktionens telos ikke er merværdi, men profit.

4.2. Profit

Indførelsen af kostprisen og dermed profitformen er en udvidelse af vareværdiens og merværdiens scopus, således at de generelle reproduktionsbetingelser for merværdiproduktionen kan indeholdes i kapitalteorien, herunder konkurrencen. Merværditeorien er en teori for kapitalen i sin almenhed og de individuelle forskelle mellem forskellige grene af produktionen og typer af kapital kan derfor ikke indfanges på dette analyseniveau; de er endnu ikke til stede. Med overgangen til profittens niveau bevæger vi os fra denne betragtning af "Das Kapital im Allgemeinen" til "Das Kapital in seiner Realität im Allgemeinen"³⁴, dvs. til en analyse af

---

³² MEW 24, s. 518.

³³ MEW 24 fx. i afsnittet om kapitalens metamorfoser og dens kredsløb s. 80f; i undersøgelsen af kapitalens omslag, s. 317f; i kapitlet om den simple reproduktion s. 409f og 464f.

³⁴ Schanz 1974, s. 136, Smith 1990a s. 164.

merværdiproduktionens generelle og virkelige betingelser. Den kapitalistiske produktion og reproduktion bliver nu behandlet gennem de virkelige aktørers egne begreber. Forskellen til de virkelige aktørers opfattelse af disse begreber er, at vi ser dem som formbestemmelser af det samfundsmæssige arbejde, dvs. som eksistensbetingelser for den specifikke form af det samfundsmæssige stofveksel, som kendetegner en samfundsform, hvor produktionens samfundsmæssighed er indirekte formidlet. Det betyder ikke, at disse begreber i aktørernes anvendelse af dem er falske eller blot ideologiske former. Men det betyder, at begreberne er kategorier, hvorigennem den samfundsmæssige virkelighed for de individer, som fødes ind i den, altid allerede er skabt og til stadighed skabes gennem aktørernes perception og handlen gennem begreberne: Når aktørerne indgår aktivt i produktionen for at få løn eller tilegne sig en profit, deltager de i produktionen af værdi og dermed reproduktionen af den grundlæggende modsætning mellem privat og samfundsmæssigt arbejde. For værdien er stadigvæk den grundlæggende formbestemmelse af arbejdet i det vareproducerende samfund. Og den virkelige verdens 'naturlige' pris, produktionsprisen, er blot en formforandring af værdien. Men hvor værdisubstansen i begyndelsen ikke var andet end rå arbejdstid, indgår nu – i *das Kapital in seiner Realität im Allgemeinen* – alle de samfundsmæssige forhold, som er betingelser for produktionen og afsætningen af en værdiholdig vare.

4.2.1 Transformationsproblemet

Den *begrebslige* konstruktion af kategorien gennemsnitsprofit og dermed værdi-pris-transformationen overskygges i *Kapitalens* 3. bind af den kvantitative *beregning*, hvormed Marx forsøger at transformere sit teoretisk formulerede værdisystem til et overensstemmende produktionsprissystem. Hovedproblemet for den kvantitative omregning er for mig at se, at Marx ikke tager udgangspunkt i sin egen monetære værditeori for arbejdet, som skildret ovenfor, men i en præmonetær arbejdsværditeori. Den indsigt, at værdien kun kan eksistere i form af sit pengeudtryk som pris, synes at forsvinde ud af Marx's synsfelt, og han må forsyne sin transformation med unødigt mange ad hoc-forklaringer. Denne transformation tager sit afsæt i et værdisystem, der eksisterer før og uafhængigt af det pengeformidlede bytte. At Marx (og mange andre siden hen) ikke kan få denne primitive, arbejdstidsbestemte værdi omregnet til den langt mere komplekse produktionspris er ikke underligt, for i en vares værdi indgår, som vi har set, uhyre mange samfundsmæssigt kontingente forhold og ikke blot den rå arbejdstid, som er lagt i den. Da jeg her er interesseret i den dialektiske udvikling af kategorierne, skal jeg ikke behandle den kvantitative transformation yderligere³⁵.

---

³⁵ Freeman 1995 og 1996 fremstiller en "sekventialistisk og nondualistisk" fortolkning af Marx's kvantitative beregninger, der er kompatibel med den begrebslige overgang, jeg repræsenterer her. Ligesom den dialektiske fremstilling betoner Freeman, at Marx's teori er rettet mod et essentielt *dynamisk* genstandsfelt, og han betegner derfor sin teoretiske position som "non-equilibrium economics", der står i opposition til de neo-klassiske og neo-

Ansætser til en rekonstruktion af den *dialektiske* begrundelse for overgangen fra merværdiproduktionens reproduktionsbetingelser i *Kapitalens* 2. bind til profitformen i 3. bind findes, som et af de få steder, inden for den danske kapitallogik, navnlig hos Hans-Jørgen Schanz³⁶. Schanz viser, at en overgang må finde sted, fordi "[m]erværdien er umulig som formidlingsform for en reproduktion, som tendentielt både skal sikre en 'proportionate production' og en 'profitability'"³⁷. Profitformen indføres som svar på denne udvikling, fordi "denne alene er den form, hvori reproduktionens modsætninger kan bevæge sig"³⁸. Desværre forbliver Schanz's rekonstruktion for udfoldet til at forklare, hvorfor netop profitformen og konkurrencen mellem mange grupper af kapital er det nødvendige og eneste kategoriale niveau, hvorpå kapitalens værdiforøgelsestelos er mulig at forene med dens reproduktionsbetingelser. Som tidligere betonet er en dialektisk overgang kendetegnet ved, at den nye kategori tager afsæt præcist i den modsætning eller i det paradoks, som kendetegner det foregående kategoriale niveau. Gør den ikke det, er det ikke begrundet, at lige netop *denne* nye kategori bringes ind. Men for at forstå profitformens berettigelse som konsekvens af et paradoks på merværdiens niveau er det nødvendigt at rekapitulere nogle allerede vundne indsigter. I første omgang fra resultatet af værdiformsanalysen. Her viste det sig, at varerne i det systematiske, pengeformidlede bytte ikke kunne værdibestemmes selvstændigt i forhold til en given anden vare, den måtte byttes med. Derimod stod varen i forhold til den samlede vareverden, og varens værdi i forhold til den samlede vareverdens værdimængde, udtrykt i pengene. At sige at en vare er x kroner værd, er det samme som at varens værdi repræsenterer en x'ne-del af den samlede mængde af værdi udtrykt i den samlede pengemængde. Med forvandlingen af pengeværdien til kapital betød dette, at vareværdien – dvs. dens pris – bestemmes i forholdet mellem på den ene side den kapital, der er skudt i varen, og på den anden side samfundets samlede mængde af kapital. Det understreger Marx i *Resultaten des unmittelbaren Produktionsprozesses*:

"Es handelt sich hier nicht darum, wie bei der selbstständigen Waare, daß sie zu ihrem Werth, sondern daß sie als Träger des zu ihrer Production vorgeschobnen Capitals und daher als *aliquoter Theil des Gesamtproducts des Capitals* zu ihrem Werthe (Puisse) verkauft wird" (MEGA II.4.1 s. 45).

Når Marx i første og andet bind undersøger de elementer, som indgår i produktionen og cirkulationen af varen, abstraherer han fra denne helhedssammenhæng for at analysere kapitalen "i almindelighed", og dermed varens værdibestemmelse i sine bestanddele og deres relationer.

---

ricardianske positioner, der har præget diskussionerne om transformationsproblemet (som Heinrich 1999, s. 275 skriver, opgav også marxistiske økonomer – med de såkaldt analytiske marxister i spidsen – at forsvare Marx's værditeori som følge af disse diskussioner): "An emerging non-equilibrium alternative not only shows Marx's contested conclusions to be precisely true, but offers a clear and coherent explanations of the most puzzling observed phenomena today .." (Freeman 1995 s. 50).

³⁶ Schanz 1975a og 1975b. Se også Jensen 1976 og især Albertsen, 1976. Albertsen ryger dog hovedkulds ind i den kvantitative side af transformationsproblemet, idet han forstår værditeorien præmonetært (s.99f). At der er tale om en dialektisk overgang, mener også Rosdolsky (1968, s. 439f) uden dog at forsøge at vise hvori den består.

³⁷ Schanz 1975a, s. 83.

³⁸ Ibid.

Desto rigere dette kompleks af relationer og bestemmelser bliver, desto mere præsent imidlertid kompleksets karakter af totalitet. Dvs. desto flere bestemmelser analysen af kapitalen indfører, desto mere komplekst det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, som definerer varens værdi³⁹. For at indfange denne kompleksitet som en totalitet er Marx nødt til at forlade det relativt abstrakte niveau, som merværdien bevæger sig på, for at "stige op" på det mere konkrete kategoriale niveau, som domineres af profitten. Det, der forlades, er den strikte fokusering på kapitalens almindelige bestemmelser til fordel for en udledning af kapitalens virkelige bestemmelser. Overgangen er dermed ikke begrundet i én specifik modsætning i det foregående niveau, men i umuligheden af at forene samtlige af kapitalens bestemmelser under det ene formål at producere merværdi. Gevinsten ved denne overgang er, at hvor merværdien kun har én form, nemlig som ubetalt merarbejde, har profitten mange former. Men det er stadig ikke 'bevist', at profitniveauet er merværdiens eneste dialektisk set retmæssige arvtager. Grunden er, som ovenfor nævnt, at kapitalen kunne løse sine reproduktionsbetingelser på andre måder, end den Marx og profitformen beskriver. At disse andre måder ikke er realiserede, betyder intet for den dialektiske metode (om end end del for dens udøver). Tværtimod bør det ikke lægge den dialektiske metode til last, at den viser, at selvom den kapitalistiske økonomis almene og virkelige udformning nok må være i overensstemmelse med de kapitalistiske grundkategorier, så er den omvendt også skabt af en *bevidst* organisering af de økonomiske institutioner. Når det ovenfor er vist, at i det mindste én anden udvikling end den, der fører til profitformen, er mulig, nemlig en udvikling af monopolkapitalisme, så er det oplagt at huske på, at bekæmpelsen af monopoldannelse igennem nyere økonomisk historie har været en central politisk slagmark; at dannelsen af forskellige profitformer og dermed fri konkurrence måske slet ikke udspringer af kapitalens natur, dvs. af de hidtil udviklede kategoriale former, men snarere er resultatet af bevidst politisk styring. Derfor giver muligheden af andre realiseringer af kapitalismen end den, som er kendetegnet ved profit og konkurrence, adgang til at analysere det frie markedes skrøbelighed, samt tendenser inden for moderne kapitalisme som går på tværs af profitkategoriens bestemmelser⁴⁰. Sådanne afledte analyser ligger imidlertid i forlængelse af, og ikke inden for temaet for dette speciale.

Afledt af merværdien er al profit i sidste ende merarbejde, men distributionen af dette merarbejde giver sig som konsekvens af den allerede viste kompleksitet af kapitalens produktions- og cirkulationsproces udtryk i en pluralitet af profitformer. Derfor betyder

---

³⁹ "Man sieht hieraus, wie die Waare als *Product des Capitals* sich unterscheidet von der *einzelnen Waare*, *selbständig behandelt* und wird sich dieser Unterschied mehr und mehr zeigen und mehr und mehr auch die reale Preisbestimmung der Waare u.s.w. afficiren, je weiter wir den capitalistischen Produktions- und Circulationsproceß verfolgt haben werden" (MEGA II.4.1 s. 46). Sml. Biewener 1998

⁴⁰ Fx. den tiltagende andel af arbejdskraften som leveres af staten til kapitalistiske virksomheder; direkte i form f.eks. af jobtræning, tvangaktivering og udnyttelsen af arbejdskraften i de statslige fængsler; indirekte i form af salget af arbejdskraften i private fængsler.

overgangen til profitformen, dvs. overgangen fra kapitalens produktions og cirkulationsproces i første og andet *kapital*-bind til 'Gesamtprocessen' i 3. bind *ikke* er en mere eller mindre systematisk sammenføring af de to processer til en enhed. Tværtimod handler det om, "die konkreten Formen aufzufinden und darzustellen, welche aus dem Proceß des Capitals – als Ganzes betrachtet – hervorwachsen"⁴¹. Da det ikke er Marx's hensigt at konstruere et teoretisk værdisystem *uafhængigt* af bytteprocessen, er det hverken meningsfuldt at sammeligne værdier og produktionspriser kvantitativt eller at forsøge en kvantitativ bestemmelse af produktionsprissystemet udfra et fastlagt, præ-eksisterende værdisystem.

Og dog er værdi- og merværdi-kategorierne nødvendige forudsætninger for forståelsen af kategorierne profit og produktionspris. Det specielle ved kapitalismen er ikke, at de umiddelbare producenter udbyttes. Det gør de i ethvert klassesamfund. Det er måden, eller formen, som udbytningen antager. Denne er speciel derved, at afhængighedsforholdene og dermed udbytningen ikke eksisterer gennem personlige eller traditionsbestemte relationer, men i kraft af varebytte mellem formelt set frie og lige individer. Kategorien merværdi er afgørende for analysen af denne særlige kapitalistiske form for udbytning; ikke som en kvantitativ bestemmelse, men for så vidt den er den indholdsmæssige specifikation af den abstrakte form, 'udveksling mellem kapital og arbejde'. Derfor er Marx's udvinding af merværdikategorien et afgørende brud med den økonomiske betragtning, der *begynder* med profitformerne⁴².

Merværdien er en ikke-empirisk kategori, som udtrykker de specifikke profitformers almene form. Forskellen mellem 'samfundets overflade'⁴³, hvor profit synes at være en umiddelbar funktion af kapitalen selv, og den almene form merværdiens analyseniveau, karakteriserer Marx således:

"Im Mehrwerth ist das Verhältniß zwischen Capital und Arbeit blosgelegt; im Verhältniß von Capital und Profit [...] erscheint das *Capital als Verhältniß zu sich selbst*, ein Verhältniß, worin es sich als ursprüngliche Werthsumme zu einem von ihm selbst gesetzten Neuwerth unterscheidet. Daß es diesen Neuwerth während seiner Bewegung durch den Productionsproceß und den Circulationsproceß erzeugt, dieß ist im Bewußtsein. Aber wie dieß geschieht, ist nun mystifiziert und scheint von ihm selbst zukommenden occult qualities herzukommen.

Je weiter wir den Verwirklichungsproceß des Capitals verfolgen, um so mehr wird sich das Capitalverhältniß mystificiren und um so weniger das Geheimniß seines inneren Organismus bloslegen" (MEGA II.4.2, s. 64, MEW 25, s. 58).

Vi har set, at overgangen fra merværdiens niveau er nødvendig for at kunne undersøge merværdiproduktionen på kapitalens virkelige betingelser. Hvor Marx analyserede kapitalen i sin nødvendighed og helhed på merværdiens niveau, undersøger han på profittens niveau dens

---

⁴¹ MEGA II.4.2, s. 7

⁴² I et brev til Engels betegner Marx sin merværdi som et af tre grundlæggende nye elementer i sin teori, da "im Gegensatz zu *aller* früheren Ökonomie, die *von vornherein* die besondren Fragmente des Mehrwerts mit ihren fixen Formen von Rente, Profit, Zins als gegeben behandelt, von mir zunächst die allgemeine Form des Mehrwerts, worin all das sich noch ungeschieden, sozusagen in Lösung befindet, behandelt wird" (MEW 32, s. 11 – min understregning, UGI).

⁴³ MEGA II.4.2, s.7.

mulighed for igennem sin fragmentering samtidigt at opfylde merværdiproduktionens modsatrettede behov for henholdsvis profitabilitet og reproduktion. Denne samtidige tilfredsstillende har vist sig at være en 'Denkumöglichkeit' på merværdiens kategoriale niveau; I overensstemmelse med den dialektiske metode, inddrager Marx derfor yderligere kategorialt materiale med indførelsen af profitten, der dermed fungerer som kategorial løsning af paradokset på merværdiens niveau; dvs. som merværdiproduktionens virkeliggørelses- eller eksistensbetingelse. Merværdiproduktionens mulighedsbetingelse er mao. en differentiering i og konkurrence i mellem forskellige grupper og typer af kapital. I lyset af den moderne kapitalismes globalisering bør dette foranledige til et fokusskift i fortolkningen af *Kapitalens* tredje bind fra det nationaløkonomiske perspektiv til en undersøgelse af profitabilitets – og reproduktionsbetingelserne for store transnationale kapitalgrupper⁴⁴. Den kapitalistiske økonomis dynamik – herunder den centrale problemstilling om 'profitratens tendentielle fald' – kan ikke begribes alene inden for rammerne af et nationalt økonomisk system. Kapitalens migrationstilbøjelighed er ikke blot et empirisk faktum, men en nødvendighed sat af dens naturlige telos, at vokse så meget og så hurtigt som muligt og derfor også at flytte sig derhen, hvor det bedst kan betale sig at investere. Desuden er det nødvendigt at inddrage konsekvenserne af de betingelser, som afledes på profitformens niveau for de grundlæggende kategorier, som undersøgelsen startede med – pengene, varebyttet, værdibestemmelsen af varen, varen i sig selv og endelig modsætningen mellem privat udført og det samfundsmæssigt gyldige arbejde. I forordet til første udgaven af 1. bind af *Kapitalen* skriver Marx, at alt begyndelse er svær⁴⁵ og mener abstraktionen fra den virkelige vare som den fremtræder til den snævre bestemmelse af varen som bærer af simpelt arbejde. Det er imidlertid ikke nemmere intuitivt at erkende, at den vareform, som – sammen med pengene – er den grundlæggende handlingskategori for aktørerne i den kapitalistiske økonomi, er bærer af en række systematisk og gensidigt betingede samfundsmæssige forhold.

"Die ganze Schwierigkeit kommt dadurch hinein, daß die Waaren nicht einfach als *Waaren* ausgetauscht werden, sondern als *Product von Kapitalien*" (MEGA II.4.2., s. 251).

For således at kunne konkludere mangler imidlertid et vigtigt aspekt af kapitalens almene og virkelige natur, nemlig nødvendigheden af kreditten og dermed eksistensen af den rentebærende kapital.

4.2.2 Rentebærende kapital og kredit

Kapitalens almene formel P-V-P', som blev indført i *Kapitalens* første bind, bliver i 2. bind, hvor kapitalens cirkulationsproces undersøges, nærmere bestemt som **P-V... produktion... V'-P'**.

---

⁴⁴ For en sådan program-erklæring se Desai 1998.

⁴⁵ MEW 23, s. 11.

Kapitalen har her tre forskellige former, som den hele tiden må skifte imellem, pengekapital P, produktiv kapital V (dvs. arbejdskraft og produktionsmidler) og vare indeholdende merværdi V', som på ny forvandles til pengekapital P'. Har man, som i merværditeorien, at gøre med den samfundsmæssige kapital i sin helhed, så er det blot forskellige momenter af samme kapital, der optræder i forskellige roller. Med udviklingen af den samfundsmæssige arbejdsdeling i 3. bind, selvstændiggøres de enkelte momenter i kredsløbet og bliver opgaver for specialiserede grupper af kapital. Således opstår ud over den industrielle kapital, varehandelskapitalen, der ikke producerer, men alene er aktiv i den sidste del af processen V'-P', og pengehandelskapitalen, som forvalter pengekapitalen⁴⁶. Disse udsondringer tjener i første omgang den industrielle kapital, som producerer den værdi og merværdi, som de andre forvalter. Den analyse af kapitalens almene form, P-V-P', som indledtes i første bind, er i den forstand afsluttet, at enhver kapital under almindelige, gennemsnitlige betingelser afkaster en ensartet profit. Hvor pengene i første bind⁴⁷ blot var bytteværdiens materielle fremtrædelsesform, er enhver pengesum potentiel kapital og som sådan en vare, som den produktive kapital må tilegne sig lige såvel som arbejdskraft og produktionsmidler.

For at denne vare skal være mulig, må der, ud over de allerede nævnte typer af kapital, eksistere en fjerde, den rentebærende kapital. Som vare har pengene den brugsværdi, at de udover at fungere som penge, fungerer som kapital⁴⁸. Et andet navn for denne vare er rentebærende kapital, dvs. penge som bliver solgt som kapital, dvs. de bliver udlånt. Den rentebærende kapital fordobler den oprindelige formel P-V-P' til: P-P-V-P'-P': Kapitalkredsløbets aktører splittes i pengebesiddere og entreprenører ("producenter"), og profitten spalter sig i renter og overskud, som tilfalder henholdsvis pengebesidderen og entreprenøren. Med udviklingen af den rentebærende kapital indføres muligheden af et omfattende kreditsystem, som spiller en afgørende rolle for kapitalens reproduktion:

"Es ist damit allerdings die Form einer allgemeinen Compatibilität und Vertheilung der Produktionsmittel gegeben, aber auch nur die Form. Wir haben gesehn, daß der Durchschnittsprofit des einzelnen Capitalisten, des besondern Capitals, bestimmt ist, nicht durch die Surplusarbeit, die es ausbeutet, sondern durch das Quantum gesellschaftlicher Surplusarbeit, die das Gesamtcapital ausbeutet, wovon das besondre Capital nur als proportioneller Teil dieses Gesamtcapitals seine Dividende zieht. Dieser 'gesellschaftliche' Character des Capitals wird erst vermittelt und verwirklicht durch die Entwicklung des Credit- und Banksystems". (MEGA II.4.2, s. 661).

Kreditsystemet er mao. en eksistensbetingelse for kapitalen. Det er bank- og kreditsystemet, som formidler og virkeliggør kapitalens eksistensmulighed. Dermed er pengehandlen ikke blot en overbygning til, eller for den sags skyld en udbygning af, den kapitalistiske produktionsmåde. Dette falder i tråd med pengenes centrale rolle i den monetære værditeori, hvor pengene ikke

⁴⁶ Pengehandelskapitalen er (endnu) ikke identisk med den rentebærende kapital. Den tager sig kun af overførsler af penge mellem de forskellige niveauer i cirkulationen.

⁴⁷ MEW 23, s. 144.

⁴⁸ MEGA II.4.2, s. 412.

blot spillede rollen som bytteværdiens materielle fremtrædelsesform, men viste sig at være værdiens inkarnation i den virkelige byttehandel. Som form ligner kreditten pengenes funktion som betalingsmiddel, men forskellen er, at kreditten er bærer af kapitalens bestemmelser⁴⁹. De penge, som er nødvendige for merværdiproduktion, stilles nu til rådighed gennem kreditsystemet, der dermed også sidder inde med muligheden for at styre den produktive kapital kvantitative niveau gennem udlånsrestriktioner og rentefastsættelse.

For aktørerne fremstår renteafkastet som "blosses Frucht des *Capitaleigenthums*, des *Capitals an sich*" og entreprenørens overskud som "Frucht des *Processirens* des *Capitals*"⁵⁰. Da det er uden betydning for aktørernes evne til at handle adækvat, at begge typer af afkast stammer fra samme kilde, fremstår de to kapitaltypers virkemåder som fundamentalt forskellige og uafhængige.

Endvidere fremstår entreprenøren, som ikke ejer kapitalen, men blot låner den, ikke i modsætning til lønarbejderne, men i modsætning til pengekapitalisten⁵¹. Da renterne for pengekapitalisten tilsyneladende udspringer af kapitalejendommen selv, er den rentebærende kapital den ultimative formbestemmelse af pengene. Og lige som pengende i kraft af deres evne til at repræsentere det samfundsmæssige arbejde som erkendelseskategori havde fetichform, antager den rentebærende kapital fetichform:

Im Zinstragende Capital ist daher dieser *automatische Fetisch* vollendet [...] Das gesellschaftliche Verhältniß ist vollendet als Verhältniß des Dings (Geldes) zu sich selber. Statt der *wirklichen* Verwandlung von Geld in Capital zeigt sich hier nur ihre *inhaltslose Form* derselben. [...] Es ist ganz so Eigenschaft des Geldes, Werth zu schaffen, Zins abzuwerfen, wie die eines Birnbaums Birnen zu produciren" (MEGA II.4.2, s. 462, min understreget. – UGI)

Pengenes ideologiske form bliver fuldstændig: Før var dens funktion primært at være bærer af noget andet, den samfundsmæssige værdi, og dermed den numeriske tæller for den samfundets produktive dynamik. Nu, som kredit, er pengeformen den samfundsmæssige anerkendelse konkretiseret og tingsliggjort. Og nu, som rentebærende kapital, er pengeformen selvreferentiel og selvbefrugtende. Man kan dermed rent faktisk leve af sine penge, *ikke* som af en fond af akkumuleret dødt arbejde, men som en maskine, der producerer flere penge. Pengekategorien, rentebærende kapital viser sig således *både* som konkret bevidstheds- og handlingskategori *og* som almen slutkategori for den dialektiske udvikling, der skulle forklare, hvorfra den kapitalistiske produktionsform henter sin særegne dynamik og vitalitet. For det er først i denne form, at kapitalen frigøres fra byrden af en personlig relation til den konkrete produktion, som gør kapitalisten i egenskab af entreprenør og menneske sårbar. Det er først i denne form, at kapitalen opnår den fulde effektivitet, til at løse sin indirekte samfundsmæssige opgave: At flytte pengene derhen, hvor produktiviteten er højest og dermed understøtte konkurrencen om den hurtigste

---

⁴⁹ Det bemærkes, at der her er tale om kapitalistisk forrentning. Udlån af penge mod renter er selvfølgelig ikke et eksklusivt kapitalistisk fænomen; men den form, som her er udviklet, er.

⁵⁰ MEGA II.4.2, s. 445.

⁵¹ Ibid. s. 450f

teknologiske udvikling. I denne egenskab af plastisk objektivitet er den rentebærende kapital i langt højere grad i stand til at opfylde pengenes formål *qua* kapital, end når den er bundet til en bestemt type af produktiv kapital.

4.3 Ideologi og dynamik

Kapitalteorien skulle afsløre "das Geheimniß der plusmacherei"⁵², dvs. forklare værdiens "okkulte kvalitet", dens evne til at "skabe værdi, fordi den er værdi"⁵³. Heri ligger, at den kapitalistiske empiri ikke er umiddelbar transparent, men skal lirkes op ved hjælp af ikke-empiriske begreber⁵⁴. Hemmeligheden afsløres inden for merværditeorien gennem analysen af forholdene mellem kapital og arbejde. Denne analyse viser imidlertid ikke i sig selv, hvorfor der er en hemmelighed til at begynde med; hvorfor den kapitalistiske empiri er uigennemsigtig. Det vises først, i det cirklen sluttes: Når ikke blot de forhold, som ligger til grund for den hemmelighederne på den 'empiriske overflade' afdækkes, men at denne overflade også begribes som disse forholds nødvendige udtryk.

Når Marx, som ovenfor citeret, beskriver *Kapitalens* tredje bind som en tilnærmelse til den samfundsmæssige overflade, skal det ikke forstås sådan, at analyserne på de hidtige niveauer ikke har relevans for denne overflade. Ud over den indirekte relevans, som de har som værensgrunde for kategorierne på profittens niveau, og ud over de reale mekanismer og tilbøjeligheder i de økonomiske strukturer, som de reflekterer, har såvel værdikategorien, som pengekategoriens praktisk betydning som ideologiske former. "Plusmageriets hemmelighed" eksisterer, fordi det *virker* at tro på den; på værdiens og pengenes og kapitalens "okkulte kvaliteter". Igennem værdien opstår varefetichen, hvorved "bestemte samfundsmæssige forhold mellem menneskene selv" antager "den fantasmagoriske form af et forhold mellem ting"⁵⁵: den samfundsmæssige anerkendelse af det konkrete arbejde reduceres til abstrakt menneskeligt arbejde⁵⁶. Det smarte ved det er, at vi dermed får en objektiv standard, der afgør hvad et stykke arbejde er værd samfundsmæssigt. Forbrugerne skal herefter ikke hver gang forholde sig til det personlige forhold de måtte have til producenten – det producerede tilkommes en værdi uanset producentens sociale status, køn, race etc. Denne ideologiske form er nødvendig og kan ikke afskrives som 'falsk bevidsthed'. For det er først *igennem* denne abstraktion, at det er muligt at bytte varer (i modsætning til blot arbejdsprodukter) overhovedet.

---

⁵² MEW 23, s. 189.

⁵³ MEW 23, s. 169.

⁵⁴ Heinrich 1999, s. 306, sml Schanz 1977, s. 104f.

⁵⁵ MEW 23, s. 86.

⁵⁶ *ibid.* 87f.

På pengenes niveau bliver varefetichen pengefetish: Pengenes eksistens fremstår nødvendigt som en objektiv egenskab ved en ting og ikke som et samfundsmæssigt forhold, der gør tingen til penge⁵⁷. Og endelig viser pengenes objektive magt sig i form af kapitalfetich⁵⁸. Kapitalfetichen som forklaret resultat af profitteorien optrådte allerede i merværditeorien som et ideologisk moment, dvs. som et fænomen, der fordrejer den fremtrædelse, hvori samme fænomen består:

"Weil die gesellschaftliche Produktivkraft der Arbeit dem Kapital nichts kostet, weil sie andererseits nicht von dem Arbeiter entwickelt wird, bevor seine Arbeit selbst dem Kapital gehört, erscheint sie als Produktivkraft, die das Kapital von Natur besitzt, als seine immanente Produktivkraft" (MEW 23, s. 353).

Teknologi, videnskab, uddannelse og naturkræfter tilhører pr. definition kapitalen⁵⁹ og for aktøren er der ingen vej uden om at betragte kapitalen som den centrale og samlende produktivkraft. Hvad enten aktørerne gennemskuer denne nødvendighed eller ej, er de alligevel tilbøjelige til at handle efter den. For når de gør det, har deres handlinger bedre umiddelbare konsekvenser, end hvis de forsøgte at trodse den. "Tiltræk kapital, tiltræk Kapital!, det er Moses og Profeterne for enhver økonomisk beslutningstager i den moderne kapitalistiske virkelighed"⁶⁰. Kapitalfetichen har sit sidestykke i lønformen. Med lønnen købes i virkeligheden arbejdskraften, men for arbejderens, såvel som for kapitalisten, fremstår lønnen som betaling for arbejdet i sin helhed⁶¹. Lønudgiften fremstår for 'arbejdsgiveren', såvel som for 'arbejdstageren', kun som en udgift ved siden af andre udgifter, og forskellen mellem arbejderens og produktionsmidlerne alene som stofflig, eventuelt organisatorisk, men ikke principiel. Til syvende og sidste skal såvel produktionsmiddelproducenten som arbejderens betales for hvert deres stykke arbejde. Men selvom aktørerne rent faktisk gennemskuede lønarbejdets således fordrejende form, ville det ikke betyde nogen umiddelbar forandring. Formen er ikke blot en fordrejning i bevidstheden; den er en fordrejning ('Verkehrung') af virkeligheden og som sådan udslagsgivende for aktørernes virkelighedsopfattelse. Derfor er lønformen grundlæggende for alle videre ideologiske former:

"Auf diese Erscheinungsform, die das wirkliche Verhältnis unsichtbar macht und grade sein Gegenteil zeigt, beruhen alle Rechtsvorstellungen des Arbeiters wie des Kapitalisten, alle Mystifikationen der kapitalistischen Produktionsweise, alle ihre Freiheitsillusionen, alle apolegetischen Flausen der Vulgärökonomie" (MEW 23, s. 562)

Det moderne menneskes selvrealisering gennem lønarbejdet beror på lønarbejdets ideologi; en observation, der i sig selv mulig at udvikle til en kritisk beskrivelse af det moderne menneske. Lønformens mystifikation fortsættes i profitformen, hvor lønnen indgår i varens produktionspris

---

⁵⁷ ibid. s. 23, s. 107f.

⁵⁸ I afsnittet om manufakturens kapitalistiske karakter skriver Marx: "Es ist ein Produkt der manufakturmäßigen Teilung der Arbeit, ihnen [den Arbeitern] die geistigen Potenzen des materiellen Produktionsprozesses als fremdes Eigentum und sie beherrschenden Macht gegenüberzustellen" MEW, 23, s. 382.

⁵⁹ Sml. f.eks. *Resultaten des unmittelbaren Produktionsprozesses* MEGA II.4.1, s. 122f.

⁶⁰ En let omskrivning af Marx's beskrivelse af kapitalistens indbyggede akkumulationsfetich: "Akkumuliert, Akkumuliert! Das ist Moses und die Propheten" MEW 23, s. 621.

⁶¹ Et indtryk, hvilket Marx omhyggeligt viser, der kun forstærkes af lønnens forskellige former som timeløn og akkordløn.

på linje med alle andre udgifter, og profittens størrelse alene synes at afhænge af kapitalens iboende produktivitet. Med gennemsnitsprofittaten er ethvert bånd til det produktive arbejde skåret over og med den rentebærende kapital mister selv produktionen sin betydning: Profittens størrelse er alene en funktion af den fremskudte kapitalens størrelse.

I det der til lønnen og kapitalen føjes jorden (das Boden), der afkaster jordrenten, fremkommer, hvad Marx sarkastisk kalder 'den trinitariske formel'. Den samfundsmæssige rigdom synes for den umiddelbare bevidsthed at kunne føres tilbage på disse tre produktionsfaktorer, hvis samfundsmæssige forbestemthed tilsyneladende tilkommer dem som naturlige egenskaber⁶².

Kapital, lønarbejde og jordejendom fremstår som de kilder, hvorfra værdien springer.

Uafhængigt af de samfundsmæssigt konstruerede forhold synes de at afkaste hver deres specifikke revenue (henholdsvis profit/renter, arbejds løn og jordrente) og netop i kraft af denne tilsyneladende uafhængighed og naturlighed er de i stand til at udstikke bestemte, strukturerede og strukturerende handlingsmuligheder for aktørerne:

"In Capital – Profit, oder noch besser Capital – Zins, Grund und Boden – Rente, Arbeit – Arbeitslohn, in dieser ökonomischer Trinität als dem Zusammenhang der Bestandteile des Werths und des Reichthums überhaupt mit seinem Quellen, ist die Mystification der capitalistischen Produktionsweise, die Verdinglichung der socialen Verhältnisse und das unmittelbare Zusammenwachsen der stofflichen Produktionsverhältnisse mit ihrer socialen Bestimmtheit vollendet. Die verzauberte, Verkehrte und auf den Kopf gestellte Welt, wo Monsieur le Capital und Madame la Terre als sociale Charaktere und zugleich unmittelbare als blosse Dinge ihren Spuk treiben" (MEGA II,4.2, s. 852).

Den fortryllede verden, som Marx beskriver, er ikke et resultat af bevidste fordrejninger. Og den er endnu mindre den kunstige overflade på en egentligere virkelighed, eller fremtrædelsesform for underliggende væsentligere og sandere kategorier. Den fordrejede verden er ikke ontologisk et afledt produkt af kapitalen. Den er "die Form seiner Wirklichkeit oder vielmehr seine wirkliche Existenz"⁶³. Aktørernes perception og handlinger i denne verden er ikke derfor fordrejede eller udtryk for falsk bevidsthed. De perciperer de kapitalistiske produktionsforhold som de er, da disse ikke kan være anderledes. Men aktørerne perciperer ikke derfor de grunde, som forklarer hvorfor kapitalistiske produktionsforhold er, som de er. Det er disse grunde, som Marx omtaler som de kapitalistiske produktionsforholdes indre og væsentlige kerneform.

"Es *erscheint* so alles verkehrt in der Concurrenz. Die fertige Gestalt der ökonomischen Verhältnisse, wie sie sich auf die Oberfläche zeigt, in ihrer realen Existenz, und daher auch in den Vorstellungen, und denen der Träger und Agenten dieser Verhältnisse über dieselben [sich machen], sind sehr verschieden [von] und in der That verkehrt, gegenätzlich zu der *innern wesentlichen*, aber verhüllten *Gestalt*, ihrer unsichtbaren Kerngestalt, und dem ihr entsprechenden *Begriff*" (MEGA II.4.2, s. 279 – mine tilføjelser i [], UGI).

Det er ikke svært at stille sig undrende overfor, at det faktisk er sandt, fx. at 'kapital skaber produktion og arbejde'. Det svære består i at begribe, hvordan de samfundsmæssige sammenhænge er grundede, så at dette udsagn nødvendigvis må være sandt. En anden måde at

---

⁶² MEGA II.4.2, s. 308

⁶³ *Theorien über den Mehrwert*, MEGA II.3.4 1483

formulere dette på er: Hvordan kan noget være sandt og ideologisk på én gang? Eller: hvordan kan det forstås, at de økonomiske forhold "i deres reale eksistens" står i modsætning til deres indre og væsentlige form, deres værensgrunde? Svaret fylder *Kapitalens* tre bind og begynder med rigdommens specifikke form i det vareproducerende samfund: Varen er en tingsliggjort samfundsmæssighed i det den afspejler nødvendigheden af at gøre det privat udførte arbejde offentligt tilgængelig. Denne offentlige tilgængelighed, eller almenhed er krystaliseret i pengene, hvis eksistensbetingelse er merværdiproduktion, hvis virkelige eksistens er i konkurrenceøkonomiens profitjagt. Men profitten står ikke i forhold til arbejdet eller produktionen, den står i forhold til kapitalen. For det er kapitalen, der skaber arbejdet og den profitgivende produktion. Dermed er det logisk set oprindelige forhold faktisk vendt på hoved: Arbejderen, som oprindeligt gav sit arbejde ud, er blevet 'arbejdstager', og kapitalisten, som kun blev kapitalist i kraft af sin mulighed for at købe arbejdskraften og dermed indkassere værdien af merarbejdet, er blevet 'arbejdsgiver'. Kapitalen udledes som en funktion af arbejdet, dvs. som arbejdets nødvendige organisationsform. Nu er arbejdet en funktion af kapitalen. Dette sidste udsagn er den praktiske sandhed på overfladen af det kapitalistiske samfund. Men det er et ideologisk udsagn ikke desto mindre, netop fordi det skjuler grundene for dets sandhed. At begribe disse grunde er ikke muligt empirisk, da de ikke foreligger empirisk. De kan alene begribes gennem den systematiske kritik, som består i den kategoriale reproduktion. Denne kritik er den kapitalistiske virkeligheds aktører ikke afskåret fra at foretage, men de har bare ikke nogen umiddelbar, dvs. praktisk grund til at gøre det.

Afsløringen af den ideologiske karakter af det moderne samfunds økonomiske grundstrukturer har jeg beskrevet som den ene grund til at anvende den kritisk-dialektiske metode. Den anden grund, som blev fremhævet i kapitlet om genstand og metode, er, at disse grundstrukturer konstituerer et dynamisk system og påstanden var, at netop den dialektiske metode er i stand til at indfange denne dynamik begrebsligt. Dette skyldes – igen – at det kapitalistiske økonomiske system er tilbøjeligt til at lukke sig om sig selv og skjule sin essentielle sammenhænge og dermed også systemets fundamentale dynamiske momenter. På overfladen kan det således se ud, som om det er konkurrencen, der er den afgørende drivkraft. Marx har imidlertid vist, at motoren for dynamikken er kapitalens indbyggede værdiforøgelsesbestræbelse, og det centrale instrument for denne er det, som Marx betegner som 'produktionen af den relative merværdi', som inderbærer 'arbejdets *reelle* subsumtion under kapitalen'⁶⁴. Heri ligger, at de bevægelser som skyldes 'produktionen af den relative merværdi', har formgivende betydning for forandringer af arbejdernes praktikker, livsformer og subjektivitetsdannelse. Dynamikken har jeg primært beskrevet i sin betydning for udviklingen og sammenhængen af de økonomiske kategorier. På hvert niveau reflekterer de kategoriale udviklinger og sammenhænge grundlæggende betingelser

---

⁶⁴ MEW 23, s. 533.

og lovmæssigheder for det kapitalistiske samfund. Disse giver sig udslag i en række konkrete tendenser, som Marx udvikler som kulmination på den dialektiske udvikling i *Kapitalens* tredje bog. Disse tendenser er direkte empirisk konstaterbare og falsificerbare, men det afgørende her er, om de er tendenser som – for så vidt dette kan begrundes ud fra de kategoriale formbestemmelser – er karakteristiske for den udviklede kapitalisme *som sådan*⁶⁵. Det ville række til endnu mindst tre specialer at diskutere tredje *Kapitalbinds* vigtigste dynamiske tendenser, som Marx beskriver under overskrifter som 'kapitalens stigende værdimæssige, teknologiske og organiske sammensætning'⁶⁶, 'profitratens tendentielle fald'⁶⁷ og 'krise'⁶⁸. En seriøs diskussion heraf forudsætter endvidere ikke blot inddragelsen af Marxske og marxistiske forklaringer og teorier, men også af konkurrerende teorier. Jeg skal derfor nøjes med at fremhæve de dynamiske momenter, som kan udledes umiddelbart på grundlag af den kategoriale fremstilling ovenfor og som adskiller Marx's teori grundlæggende fra 'borgerlig' teori. En overordnet indvending mod moderne økonomisk teori, som fremføres med henvisning til Marx's økonomikritik⁶⁹, går på den moderne økonomis antagelse af, at kapitalismen kan beskrives systematisk ud fra ligevægtsmodeller. Heri ligger ikke blot, at forstyrrelser af denne ligevægt altid er exogene, men også at ligevægtsforstyrrelser imødegås af systeminterne kræfter, som vil genetablere en ny ligevægtssituation. En ligevægtsmodel udelukker naturligvis ikke i sig selv vækst og kvantitative forandringer og det kunne umiddelbart se ud som om Marx's merværditeori er en expansiv ligevægtsteori. For kapitalen skaber tilsyneladende selv sine reproduktionsbetingelser og er således i stand til at bevare sig igennem kategoriale definerbare modsætninger og virkelige kriser; hvis ikke altid den enkelte kapital så i hvert fald som system betragtet. Men for Marx er det et afgørende træk ved kapitalismen, at den netop kun formår dette gennem kvalitative forandringer af produktionsformen. Kapitalismen kommer dermed til at forandre sig gennem kvalitativt forskellige epoker, som defineres ved mere eller mindre gennemgribende teknologiske og organisatoriske revolutioner. Hver eneste af disse forandringer har afgørende betydning for samfundets praktikker og dermed menneskers bevidsthed. I modsætning til en enhver ligevægtsmodel er denne revolutionære tendens central for Marx.

---

⁶⁵ Sml. Heinrich s. 311ff.

⁶⁶ Diskusionerne, hvis spændvidde kan illustreres med henvisning til Saad-Filho (1993) og Heinrich (1999, s. 315ff) går her på sammenhængen mellem disse tre typer af sammensætninger og på deres betydning for profitrateudviklingen.

⁶⁷ Freeman 1998, giver et formaliseret bevis for tendensen, mens Duménil og Lévy 1998 analyserer 3 økonomiske kriseperioder i USA's historie. Deres resultat "clearly vindicates Marx's emphasis on the falling rate of profit"(s.220), men understreger, at det interessante ikke er "the *absolute* level of the profit rate, but its recurrent decline"(s.221). Det sidste påpeges, da det efter min mening er problematisk at antage 'den globale profitrate' som en kontinuerlig entitet, der kan sammenlignes empirisk på tværs af meget lange perioder. Som en statistisk konstruktion sammensat af forskellige vægtede faktorer er det givetvis oplysende at sammenligne profitrater i sluttede systemer og globalt over korte perioder. Så snart der er tale om basalt set forskelligt udformede økonomier, fx. verdensøkonomien før og efter oliekriserne i 70'erne, er faktorerne og vægtningen imellem dem imidlertid så uensartede, at systemerne er kvantitativt inkomensurable.

⁶⁸ Et overblik over såvel den Marxske som den marxistiske kriseteori findes hos Clarke 1994.

⁶⁹ Rigt repræsenteret i Freeman og Carchedi 1996, og i Bellofiore 1998.

Dette indebærer en fortolkning af Marx's udviklingslære i sin deterministiske form⁷⁰ og af den "dialektiske lov" om, at det kvantitative slår om i det kvalitative og omvendt⁷¹. Ifølge Marx vil et samfunds produktionsforhold – dvs. organisationen af ejerskabet og kommandoretten over produktionsmidlerne, samt alle de indretninger, der er betingelser for produktionen, så som retslige, statslige og familiemæssige instanser og infrastruktur – da være tilbøjelige til at blive bevaret, så længe de er stimulerende for udviklingen af samfundets produktivkræfter. Så snart imidlertid at produktionsforholdene ikke længere tjener den udvikling optimalt, vil aktørerne være tilbøjelige til at forandre de pågældende forhold. De vil handle på samme måde som medlemmerne af et videnskabeligt miljø, som oplever at deres teoretiske rammer ikke synes at være tilstrækkeligt frugtbare, hvorfor de tilslutter sig andre, gerne ny og mere lovende 'paradigmer' eller 'faglige matrixer'. De økonomiske aktører handler lige så: bryder med det bestående, går nye veje. De nye veje indebærer helt eller delvist *kvalitative* forandringer. Den produktive vækst, den kvantitative udvikling, er slået om i samfundsmæssig forandring, i et kvalitativt 'omslag'. Det omslag markerer et punkt, hvis før og efter ikke kan sammenlignes i den eller de henseender, der er sket en radikal forandring.

Dette etablerer en indvending mod Marx's teori om profitratens tendentielle fald. Hvis kapitalismens historie er kendetegnet ved en række af teknologiske og dermed samfundsøkonomiske revolutioner, så er det ikke muligt at sammenligne profitraten på tværs af disse revolutioner. For profitraten er blot den gennemsnitlige profit over en given periode. Men profitten kan kun defineres relativt op i mod den samlede samfundsmæssige værdiproduktion. Aktionærens profit på 1000 kroner i 1971 er inkommensurabel med hans profit på 10.000 kroner i 2001, for den samlede økonomiske pulje, som hans penge er en del af, er ikke blot kvantitativt forandret, den er også kvalitativt forandret. Den samfundsmæssighed, som pengeenheden henviser til, er, som de konkrete arbejdsprocesser den består af, kvalitativt forandret. At det er det kapitalistiske samfund muligt at undergå så mange kvalitative forandringer uden af den grund at ophøre med at være kapitalistisk, ville givetvis have overrasket Marx personligt. Men det er, for mig at se, netop med *Kapitalen*, at begribelsen af denne mulighed gøres tilgængelig.

---

⁷⁰ Som den kommer til udtryk f.eks. i *Det kommunistiske manifest* og i forordet til *Zur Kritik der politischen Ökonomie*.

⁷¹ Loven hidrører fra Engels' skrift om *Dialektik der Natur*, MEW ..

Konklusion

Kapitalen er et broget værk, der stritter i mange retninger. Det indeholder mange forskellige slags synspunkter og inkonsistenser. Den røde tråd som de store mængder af stof er rettet ind efter, skal, hvis overhovedet, findes i den metodiske kerne; den dialektiske ordning af kategorier. Den ambitiøse, men for mig at se eneste konsekvente helhedsfortolkning bør bruge denne kerne til at sortere i den kaotiske helhed, som *Kapitalen* fremstår som. Forudsætning herfor er den tilbagevendende metodediskussion. Jeg har forsøgt at give mit eget bud på, hvordan de to begreber kategori og dialektik skal forstås og bruges i fortolkningen af *Kapitalen*. De centrale postulater er, at kategori-begrebet skal rumme den gensidige betingethed mellem subjekt og objekt i den samfundsmæssige virkelighed, og at den dialektiske fremstilling af denne type kategorier giver indsigt i det vareproducerende samfunds fundamentale materielle præmisser, virkemåder og udviklingspotentialer: Når mennesker handler, som de gør, er det fordi de følger nogle samfundsmæssige naturlove; og når de samfundsmæssige naturlove er, som de er, skyldes det, at mennesker handler som de gør. Menneske og naturlov kan i dette tilfælde byttes ud med aktør og struktur. Den dialektiske udvikling af kategorierne beskriver det moderne samfunds økonomiske bevægelseslove som den strukturelle nødvendighed, der er det teoretiske og totale udtryk for den praktiske og fragmenterede nødvendighed, de økonomiske aktører oplever. Det er denne materielle dvs. praktiske nødvendighed, som opleves af og eksisterer for det enkelte samfundsindivid, som skal fremstilles idealt dvs. teoretisk. Heri ligger specialets videnskabsteoretiske hovedpointe: Den empirisk konstaterbare og derfor objektive virkelighed, som samfundsindividerne oplever som en materiel nødvendighed, begribes med henvisning til et bagvedliggende system af internt betingede faktorer og funktioner. Dermed afvises for det første den naive realisme, repræsenteret ved ”vulgærøkonome”, men også mere sofistikerede teoretikere som Bailey og Proudhon, der anti-essentialistisk nægter at lade de empiriske former, fx pris og penge afledes af en mere substantiel materialitet, fx værdi og arbejde. For det andet afviser Marx’s materialisme imidlertid, at der bag ved den empiriske findes en anden og sandere virkelighed, for hvilken den empiriske blot er en fremtrædelsesform. Dermed lægger han afstand til den form for reduktionisme, som er lige karakteristisk for empiristiske og rationalistiske forklaringstyper. Denne reduktionisme repræsenteres af Smith og Ricardo, men måske først og fremmest af den Marx, som tilskrives en arbejdsværditeori, der reducerer samfundet til økonomi og økonomien til simpelt arbejde. I modsætning til denne fejlopfattelse af Marx’s materialisme, mest prominent fremført af Habermas, er der en langt mere kompleks forbundethed mellem subjektiv og objektiv nødvendighed på spil i *Kapitalen*. Da Marx ikke anerkender metafysiske forklaringer på subjektive oplevelser af nødvendighed, må disse forklares naturalistisk: Lige som forklaringen af naturen kun kan tage udgangspunkt i naturlige fænomener og ikke i

guddommelige principper, må den samfundsmæssige væren forklares med udgangspunkt i konkrete samfundsmæssige praktikker og ikke i abstrakte forestillinger om menneskets, pengenes eller markedets væsen. Disse "væsener" er ideologiske konstruktioner, der fremkommer, når de "naturlige" sammenhænge, dvs. de materielle sammenhænge mellem konkrete samfundsmæssige praktikker er komplicerede og uigennemsigtige. Det springende punkt i denne forbindelse er ikke, at nogen – "den herskende klasse" – har en eventuel interesse i at bibeholde denne uigennemsigtighed. Det væsentlige er, at uigennemsigtigheden er indbygget i kapitalismen som økonomisk form. Om ikke andet så i kraft af det massive økonomiske *flow*, den indebærer. Når aktørerne med nødvendighed gør mere, end de ved, så er dette ikke en konsekvens af en bagvedliggende god eller ond logik eller vilje, men fordi det tingsliggjorte kompleks af menneskelige relationer, varen, kun i ringe udstrækning fænomenalt afspejler disse. Hvis vi følger tråden fra 3. kapitel, hvor jeg legede med tanken om, at værdi udtrykker den dominerende form af "samfundsmæssig anerkendelse" i et kapitalistisk samfund, fremkommer følgende eksempel på, hvad det vil sige, at mennesker gør mere end de ved: Forbrugeren deler ud af sin samfundsmæssige anerkendelse, hver gang han køber en vare. Men som den kategoriale udvikling i *Kapitalen* viser, så deler han langt fra kun sin anerkendelse med mennesket bag det umiddelbare stykke arbejde, der har skabt varen. Han deler den med alle de elementer, der indgår i produktionen af den konkrete vare, dvs. med alle dem, der i et eller andet led i fødekæden, har været med til at producere forudsætningerne for varens eksistens som vare; disse er selvfølgelig ikke altid de samme. Men der er en strukturel tilbøjelighed til, at produktionen af en vare implicerer ikke alene udbytningsforholdet mellem arbejderen og ejeren af produktionsmidlerne, men også forholdet mellem sidstnævnte og en eller flere investorer. Når forbrugeren køber varen og når arbejderen sælger sin arbejdskraft som en vare bidrager de til opretholdelsen af denne struktur, der som beskrevet i kapitel 4 har yderligere implikationer for teknologi, uddannelse, miljø etc.

Jeg betragter *Kapitalen* som én lang beskrivelse af et konglomerat af kræfter, der trækker det moderne samfund og det moderne menneske i en retning, eller mere præcist: bidrager til at forme det moderne menneske og dets samfund. På denne baggrund vil jeg pege på to overskrifter, som udgør pejlemærker i det politiske manøvrerum efter rekonstruktionen af *Kapitalen*.

(1) **Kapitalens kolonisering af ikke-økonomiske livssfærer og praktikker.** At formningen foregår 'bag om ryggen' på aktørerne, betyder ikke, at disse ikke kan bevidstgøres og bevidstgøre sig om denne formning og forholde sig til den som til en virkelighed der kan påvirkes. Når mennesker erkender, at de økonomiske strukturer virkelig 'gør noget ved os', kan de stille spørgsmålet, om det også er det, de ønsker og hvilke andre muligheder tilværelsen indeholder.

For så vidt den økonomiske sfære kan betragtes som en natur, der ganske vist er menneskeskabt, men ikke desto mindre eksisterer uafhængigt af det enkelte menneskes vilje, er det en kollektiv opgave at beherske og underlægge denne natur demokratisk styring og kontrol.

(2) **Kapitalens skabelse og kolonisering af det globale rum** : Marx peger på kapitalens evne som akkumuleret dødt arbejde til ikke alene at leve parasitært på det levende arbejde, men også til at underlægge sig stadigt større geografiske områder. Som mennesker der materielt set profiterer og har profiteret af det kapitalistiske system, synes der at lægge en forpligtelse på medlemmerne af de 'gamle kapitalismer' – i det store hele: 'den vestlige verden' – til at erkende og 'tæmme' denne koloniseringssevne og –trang, som systemet indebærer. Det drejer sig om forpligtelsen til en problematisering af den vestlige verdens voldelige gennemtrumfning af sine værdier, markedsdemokrati, parlamentarisme og kapitalisme, som globale og universelle værdier. Det drejer sig om konsekvenserne af global konkurrence, samt global kredit og finansvirksomhed for mennesker og miljø i de dele af verden, som ikke er vores. Endelig kan forudsigelsen fra *Det kommunistiske Manifest*, at fremtidens samfund kun vil indeholde to store klasser, nemlig repræsentanterne for det døde og repræsentanterne for det levende arbejde, henholdsvis kapitalister og arbejdere, anspore arbejdstagerne i de gamle kapitalismer til at spørge sig selv, hvilken økonomisk karaktermaske de egentlig bærer i det globale samfund. Hvis lønmodtageren i den vestlige verden snarere optræder som administrator af den verdensomspændende kapitalisme end som arbejder i en lokal kapitalistisk økonomi, skal de virkelige samfundsmæssige antagonismer findes mellem den rige og den fattige verden, der i modsætning til tidligere faser i kapitalismens historie er geografisk adskilt – ikke af et par gader i London eller af bygrænser, men af landegrænser og kontinenter. Forbundet til den vestlige kultursfæres optagethed af eksistentielle problemstillinger om 'egentlighed' og autencitet, giver det anledning til et yderligere problem: I hvor høj grad bærer vores moderne, kapitalistiske samfund sin værensgrund i sig selv; eller i hvor høj grad er vi blot en parasit på den øvrige verden?

Litteratur

Henvisninger til Marx og Engels er Marx Engels Werke (MEW) og Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA).

Albertsen, Niels 1976 "Aspekter af foranalysen i Kapitalens 2. bind, med henblik på overgangen til profitformen i Kapitalens 3. bind" in *Materialer til Læsning af Kapitalens 2. Bind* vol. 1, Fagtryk, Fagkritisk Front, Årh., s. 91-103.

Apel, K.-O. 1968 "Szientistik, Hermeneutik, Ideologiekritik. Entwurf einer Wissenschaftslehre in erkenntnisanthropologischer Sicht", in Habermas et al. 1971, s. 7-44.

Arthur, Christopher J. 1997 "Against the Logical-Historical Method: Dialectical Derivation versus Linear Logic" in Moseley & Campbell 1997, s. 9-37.

Arthur, Christopher J. 2002 "The spectral ontology of value" in Brown, Fleetwood & Roberts (red) (2002) *Critical Realism and Marxism*, London: Routledge, s. 215-33.

Backhaus, Hans-Georg 1988 "Einige Aspekte des Marxschen Kritik-Begriffs im Kontext seiner ökonomisch-philosophischen Theorie" in *Marx-Engels-Forschung heute 1. Schriften der Marx-Engels-Stiftung*, Neuss 1989.

Backhaus, Hans-Georg & Reichelt, Helmut 1995 "Wie ist der Wertbegriff in der Ökonomie zu konzipieren? Zu Michael Heinrich: "Die Wissenschaft vom Wert"", in Vollgraff, Sperl & Hecker.

Backhaus, Hans-Georg 1997 *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur marxschen Ökonomiekritik*, Freiburg.

Banaji, J. 1979 "From the commodity to the capital", in D. Elson (ed.); *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, SCE Books, London.

Baumol, William J. 1974 "The Transformations of Values: What Marx really Meant (An Interpretation)", in: *Journal of Economic Literature*, vol. 12, no. 1, s.51-62.

Behrens, Diethard 1995 "Ein Kommentar zum MEGA²-Band II/4.2" in Vollgraff, Sperl & Hecker (1995), s. 5-26.

Bellofiore, Riccardo (Udg.) 1998 *Marxian Economics: A Reappraisal. Essays on Volume III of Capital.*, vol. 1+2 Ipswich.

Biewer, Carole 1998 "Socially contingent value", in Bellofiore vol. 2, s. 57-69.

Böhm-Bawerk E.v. 1898 "Zum Abschluß des Marxschen Systems" in Eberle F. (Hg.) *Aspekte der Marxschen Theorie 1. Zur methodischen Bedeutung des 3. Bandes des "Kapitals"*, s. 25-129, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1973

Bourdieu, Pierre 1980 *The logic of practice*, eng. oversættelse: Polity Press 1990, UK.

Brandom, Robert 1983 "Heidegger's categories in Being and Time", in *The Monist* 66, 1983 s. 387-406.

Brentel, Helmut 1989, *Soziale Form und Ökonomisches Objekt. Studien zum Gegenstands- und Methodenverständnis der Kritik der Politischen Ökonomie*, Westdeutscher Verlag, Opladen.

- Burkett, Paul 1991 "Some Comments on 'Capital in General and the Structure of Marx's *Capital*'" in *Capital & Class*, vol. 44, 1991, s. 49-72.
- Clarke, Simon 1994 *Marx's theory of crisis*, Macmillan Press, London, UK.
- Cohen, G.A. 1978 *Karl Marx's Theory of History. A Defence*, Princeton.
- Desai, Meghnad 1998 "Profitability and the Persistence of Capitalism", in Bellofiore, vol 2, s. 291-302.
- Duménil G & D. Lévy 1998 "The Dynamics of Historical Tendencies in Volume III of *Capital*: An Application to the US Economy since the Civil War", in Bellofiore 1998, vol 2, s. 209-24.
- Elson, Diane (ed.) 1979 *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, CSE Books, London.
- Elson, Diane 1979a "The Value Theory of Labour" in Elson 1979, s. 115-80.
- Engels, Friedrich (1859) „Rezension zu Karl Marx: Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft“ in MEGA II.2, s.246-55.
- Fetscher, Iring 1967 *Karl Marx und der Marxismus. Von der Philosophie des Proletariats zur proletarischen Weltanschauung*, R.Piper & Co. Verlag, München.
- Fine, Robert 2001, „Marx, Hegel and the specificity of the political“, in López, José & Potter, Gary (udg.) *After Postmodernism. An Introduction to critical realism*, The Athlone Press, London/NY.
- Fraser, I. 1997 “Two of a kind: Hegel, Marx, dialectic and form”, in *Capital and Class*, 61.
- Freeman, Alan 1995 "Marx without equilibrium" in *Capital & Class*, vol 56, s. 49-81.
- Freeman, A. 1996 "Price, value and profit – a continuous, general treatment" in Freeman & Carchedi, s.
- Freeman, A. 1998 "A General Refutation of Okishio's Theorem and a Proof of the Falling Rate of Profit", in Bellofiore, vol. 2, s. 139-62.
- Freeman & Carchedi (Udg.) 1996; *Marx and Non-Equilibrium Economics*, Heltenham (UK), Vermont (US).
- Habermas, Jürgen; 1960 "Zwischen Philosophie und Wissenschaft: Marxismus als Kritik", in (samme) - *Theorie und Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1963, s.228-289.
- Habermas, Jürgen 1968 *Erkenntnis und Interesse*, Suhrkamp, Frankfurt a.M..
- Harvey, David 1982 *The Limits to Capital*, Chicago.
- Hegel, G. W.F. 1812 *Wissenschaft der Logik* Band I & Band II, in *Werke*, henholdvis Bd. 5 & 6, Frankfurt (aM): Suhrkamp 1986.
- Hegel, G.W.F. 1955 *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte. Band I: Der Vernunft in der Geschichte*, 6. udg. Hamburg: Felix Meiner Philosophische Bibliothek 1994

Heidegger, Martin 1927, *Sein un Zeit*, Max Niemeyer Verlag Tübingen.

Heinrich, Michael 1989 "Capital in general and the structure of Marx's Capital" in *Capital & Class*, vol. 38, 1989, s. 63-79.

Heinrich, Michael 1994 "Gibt es eine Marxsche Krisentheorie? Die Entwicklung der Semantik von ‚Krise‘ in den verschiedenen Entwürfen zu einer Kritik der politischen Ökonomie“, in Vollgraff, Sperl & Hecker 1995, s. 130-50.

Heinrich, Michael 1999: *Die Wissenschaft vom Wert*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster.

Hutters, Tomas 1998 "Bemærkninger til *Das Kapital* 1", Filosofisk Debatforum, København (upublicerede noter).

Iljenkow, E.W. 1960 *Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten im "Kapital" von Karl Marx*, (oversat fra russisk) Verlag Progreß, Moskva 1979.

Jessop, B. (1982), *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Martin Robertson, Oxford

Jungnickel, Jürgen og Vollgraf, Carl-Erich; "Engels' Redaktionsunterlagen zur Marx' Manuskript von 1964/65 das 1894 als Buch III des 'Kapitals' erschien" in Vollgraff, Sperl & Hecker (1995), s. 27-45.

Kirk, Raven og Schofield 1983 *The Presocratic Philosophers*, 2. udg. Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Lipietz, Alain, 1982 The So-Called "Transformation Problem" Revisited, in: *Journal of Economic Theory* 26, s.59-88.

Marsden, R. 1998 "The Unknown Masterpiece: Marx's Model of Capital", *Cambridge Journal of Economics*, 22, s. 297-324.

Mattick, Paul, Jr. 1993 "Marx's Dialectic" in Moseley, F. 1993, s. 115-56.

Paul Mattick Jr 1997 "Theory as Critique: On the Argument in *Capital*" in Moseley & Campbell 1997, s. 66-88.

Mephram, John 1979 'From the *Grundrisse* to the *Capital*: the Making of Marx's Method' in: Mephram, J. and Ruben, D-H., ed. (1979), *Issues in Marxist Philosophy*, Vol. 1, Harvester, Sussex, s. 145-71.

Morishima. M & G. Catephores 1978 *Value, Exploitation and Growth*, London: McGraw-Hill.

Moseley, Fred 1995, "Capital in General and Marx's Logical Method: A Response to Heinrich's Critique" in *Capital & Class*, vol. 56, s. 15-48.

Moseley, F. 1998 "Marx's logic in *Capital* and the 'Transformation Problem'", in Bellofiore vol. 2, s. 14-28.

Moseley, F. 1993 (ed.) *Marx's Method in 'Capital': a Re-examination*, Humanities Press International Ltd., New Jersey.

Moseley, F. & M. Campbell 1997 (eds.) *New Investigations of Marx's Method*, Humanities Press, New Jersey.

Murray, Patrick 1988 *Marx's Theory of Scientific Knowledge*, Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.

Patrick Murray 1997 "Redoubled Empiricism: The Place of Social Form and Formal Causality in Marxian Theory" in Moseley & Campbell 1997, s. 38-67.

Negt, Oskar 1970 (Udg.), *Aktualität und Folgen der Philosophie Hegels*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1970.

Nielsen, Peter 2003; *Økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen – en kritik af økonomisk teori og praksis*, Ph.d. afhandling, Juni 2003, Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, RUC.

Ollman, Bertel 1995; "Some Questions for Critics of Engels' Edition of Capital", in Vollgraff, Sperl & Hecker 1995.

Paschukanis, Eugen 1924 *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*, russisk. Tysk oversættelse 1966, Frankfurt Am Main 1966.

Pollock, Friedrich 1941 "State Capitalism. Its possibilities and limitations", in *Studies in Philosophy and Social Science*, vol IX, s. 200-25.

Postone, Moishe 1993 *Time, labor, and social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*, NY.

Pratten, S. 1993 "Structure, agency and Marx's analysis of the labour process", in *Review of Political Economy*, 5,4, 1993.

Reichelt, Helmuth 1970 *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Europäischen Verlagsanstalt, Frankfurt a.M..

Reichelt, Helmuth 1996 "Warum hat Marx seine dialektische Methode versteckt?" in *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung Neue Folge*, 1996.

Reichelt, Helmut 1999 *Der Zusammenhang von Werttheorie und ökonomischen Kategorien bei Marx*, offentliggjort på internettet.

Reuten, Gerd 2001 'The interconnection of systematic dialectics and historical materialism with an application to the debate on the notion of abstract labour', in *Historical Materialism*, 7.

Riedel, Dieter (1994) „Hegel. ... Bedürfnis, Arbeit'. Differenzen im Hegelverständnis von Marx und Engels“ in Vollgraff, Sperl & Hecker (1994), s 5-31

Saad-Filho, Alfredo 1993 "A Note on Marx's Analysis of the Composition of Capital" in *Capital & Class*, vol 50, s. 127-46

Schanz, Hans-Jørgen (1974) ; *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status*, Modtryk, Århus

- Schanz, Hans-Jørgen 1975a, "Skitse til en bestemmelse af overgangen fra II. til III. kapitalbind – eller et forsøg på ud fra kapitallogikken at bestemme profitformens opdukken efter reproduktionsproblematikken i den marxke kapitalfremstilling" *Kurasje* nr. 11, s. 66-85.
- Schanz 1975b *Noter til Kapitalens 2. bind*, Fagtryk – arbejds-papirer fra Fagkritisk Front, Århus.
- Schanz 1977 *Antikritik – Reflektioner over kritikken af kapitallogikken*, Modtryk, Århus
- Schmidt, Alfred 1971 *Der Begriff der Natur in der Lehre von Karl Marx*, (2.udg.) Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a.M..
- Schmidt, Alfred 1962 *Der Natur in Der Lehre von Marx*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Schmidt, Alfred 1969 (Udg), *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie*, Suhrkamp Frankf.
- Schwarz, Winifried 1974, "Das 'Kapital im allgemeinen' und die 'Konkurrenz' im ökonomischen Werk von Karl Marx. Zu Rosdolskys Fehlinterpretation der Gliederung des 'Kapital'" in *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie I*, Suhrkamp, Frankfurt (a.M.), s. 222-47.
- Screpanti, Ernesto 1998, "Towards a general theory of capitalism", in Bellofiore 1998 s. 107-23.
- Shamsavari, Ali 1991; *Dialectics and Social Theory. The Logic of Capital*, Merlin Books, GB.
- Siemek, Marek J. 1977 "Dialektik als Epsistemologie der Praxis", in: Waldenfels et al. (Hg) *Phänomenologie und Marxismus*, Suhrkamp, Fr. a.M.
- Smith, Tony 1990a *The Logic of Marx's Capital*, State University of New York Press, Albany.
- Smith, T. 1990b "The Debate Regarding Dialectical Logic in Marx's Economic Writings" in *International Philosophical Quarterly* vol. XXX-3, sept. 1990, N.Y., s 289-98.
- Smith, T. 1997 "Marx's Theory of Social Forms and Lakatos's Methodology of Scientific Research Programs" in Moseley & Campbell.
- Sohn-Rehtel, Alfred 1972 *Geistige und körperliche Arbeit. Zur Theorie der gesellschaftlichen Synthesis*, Suhrkamp, Frankfurt a.M..
- Sohn-Rehtel, A. 1971 *Warenform und Denkform. Aufsätze*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a.M.
- Steinvorth, Ulrich 1977 *Eine analytische Interpretation der Marxschen Dialektik*, Meisenhain.
- Torrance, John 1995 *Karl Marx's theory of ideas*; Chipenham (UK) .
- Uchida, Hiroshi 1988 *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*, Routledge, London.
- Vollgraff, Sperl & Hecker 1994 (Udg.) *Quellen und Grenzen von Marx' Wissenschaftsverständnis*, (Beiträge zur Marx-Engels-Forschung: Neue Folge, 1994) Hamburg: Argument-Verlag.
- Vollgraff, Sperl & Hecker 1995 (Udg.) *Engels' Druckfassung versus Marx' Manuskripte zum III. Buch des „Kapital“*. (Beiträge zur Marx-Engels-Forschung: Neue Folge, 1995) Hamburg: Argument-Verlag.

Vollgraff, Sperl & Hecker 1998 (Udg.) *Marx und Engels. Konvergenzen – Divergenzen.* (Beiträge zur Marx-Engels-Forschung: Neue Folge, 1998). Hamburg: Argument-Verlag.

Witt-hansen, J (1960), *Historical Materialism. The Method, the Theories. Exposition and Critique. Book One: The Method*, Kbh: Munksgaard.

Wolf, Dieter (1979) *Hegel und Marx. Zur Bewegungsstruktur des Absoluten Geistes und des Kapitals.* Hamburg: VSA-Verlag.